

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

1991

KØBSTADMUSEET
»DEN GAMLE BY«
Årbog 1991

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

Årbog 1991

Særligt tilegnet »Den gamle Bys Venner«

Redaktion: Erik Kjersgaard og Henrik Nyrop-Christensen.

Redaktionssekretær: Peter Thorup.

Papir: 130 g mat Silverblade.

Tryk: Poul Kristensen Grafisk Virksomhed, Kongelig Hofleverandør, Herning.

ISSN 0105-9254

Årbogens forfattere er alene ansvarlige for deres bidrag.

Aftryk i referat er tilladt, når årbogen angives som kilde og et eksemplar af aftrykket indsendes til Købstadmuseet »Den gamle By«. Ved aftryk i større omfang må forfatterens samtykke indhentes gennem årbogens redaktion.

Artiklen »Omkring Helsingør Theater« er en fortsættelse af den i årgangene 1986, 1987 og 1990 trykte større fremstilling af teatrets historie. Efter afslutningen udgives »Omkring Helsingør Theater« tillige – samlet – som bog for sig. Noter bringes i forbindelse med sidste afsnit.

Omslagsbillede: Jes Bundsen, Østergade set fra Kongens Nytorv. 1788. Maleri i Københavns Bymuseum.

Indhold

- Erik Kjersgaard: Tran, gas og stenolie. Om gadernes belysning i ældre tid 7
- Birgitte Kjær: Århundredets bal 57
- Ebbe Johannsen: Til de sønderjyske piger 75
- Henrik Nyrop-Christensen: Fædrelandsk Kirkegaard 79
- Birgitte Kjær: Museet »Gamle Bergen« 83
- Anemette S. Christensen: Mejlgade 19 – en ejendom og dens historie 91
- Gunner Rasmussen: Henrich Rasmussen Fich 1718-1802 105
- Bodil Olesen: Landbosamfundene ved kanten af storbyen 115
- Henrik Nyrop-Christensen: Omkring Helsingør Theater 155
- Årsberetning 1991 177

Tran, gas og stenolie

– om gadernes belysning i ældre tid

Af ERIK KJERSGAARD

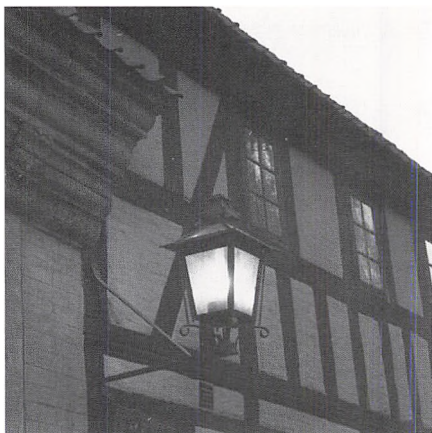
At »Den gamle By« bør have gadebelysning er i grunden så selvfølgelig, at man kan undre sig over, hvorfor det først sker nu – og så meget desto mere, som man længe har kunnet se et par gadelygter båret af spinkle smedjærnsarme på facaderne. Det var bare »døde« lygter uden det væsentlige: lys. Forklaringen er triviell. Museets el-net var så gammelt og underdimensioneret, at det kun tillod lamper hist og her i husene – slet ingen udenfor – og langt fra nok til, at aftenbesøg var anbefalelsesværdige eller bare tilrådelige.

Det kan virke armodigt – navnlig i betragtning af, at man i en menneskealder har samlet turister til lys- og lyd shows omkring historiske bygninger i udlandet – lige fra slottet i Versailles til Mexicos indianske templer. Selvfølgelig burde »Den gamle By« som den bedst besøgte historiske attraktion i Danmark kunne præstere noget tilsvarende eller dog bare være tilgængelig efter mørkets frembrud; men det forudsatte et nyt elektrisk anlæg – og penge til samme. Derfor har sene gæster i Simonsens Have også haft den i det tyvende århundrede sær-

prægede oplevelse at blive »lyst hjem« med flagermuslygter.

Da Lions-clubberne Lystrup og Marselis for ni år siden begyndte at afholde julemarked i »Den gamle By« og ophængte moderne lamper for at sprede december-mørket, blev vi opmærksomme på, at gaderne fik en hidtil uset charme i lygte-skær. Vi besluttede straks at henlægge den del af markedets over-skud, museet modtog, til et permanent, tidssvarende lysanlæg. Men da det forudsatte en fuldstændig udskiftning af det eksisterende, androg alene éngangsudgiften til hovedkabler, fordelingstavler o. lign. hen ved en halv million kroner. Der var da intet andet at gøre end tålmodigt at afvente kassebeholdningens vækst.

Derfor blev den oprindelige plan for »byens lys« overhalet af et andet, omend stærkt beslægtet projekt, nemlig gaslygter – dvs. den belysningsform, der i Danmark fik sit gennembrud ved midten af 1800-årene, og som endnu for en menneskealder siden satte præg på gader og pladser. Ideen blev bogstavelig talt født en aften, da bestyrelsen for Naturgas Midt-Nord var samlet i

Lygte af 1800-tals type i »Den gamle By«. Den er udført i jern med hængslet låge og monteret som petroleumslygte, men svarer i sin udformning også til de sene tranlygter. Af praktiske grunde er der indlagt elektricitet.

»Den gamle By«, og vedtaget på stedet. Ved at gøre museet til »årets gasby« ville selskabet agitere for den nye – og altså også gamle – energikilde. I magasinerne hentede vi fire lygtepæle og to støbejernsarme fra Århus, der blev suppleret med seks københavnske pæle. Alle blev de i foråret 1988 monteret med lygter forbundet med en gasbeholder og opstillet ved og omkring hovedindgangen, så de kom til at danne en »gaslysportal« til museet.

Vi havde ikke selv turdet gøre os forhåbninger om gaslys, for det er en temmelig kostbar sag, der kun lod sig realisere takket være dette helt specielle initiativ. Men nu er vi altså i den heldige situation at kunne vise både ældre og nyere former for gadebelysning, for samtidigt havde vore egne sammensparrede midler nået en sådan størrelse,

at de – med kommunens velvilje og støtte fra LK, der leverede udstyr, samt Nordisk Wavin, der sørgede for rør til ledningstræk – rakte til den første og mest omkostnings-tunge fase af det nye anlæg.

Også lygtekurvene er gaver til »Den gamle By« – nemlig fra Århus tekniske Skole, der lod de unge smede udføre stellerne som svendestykker, håndmedede naturligvis, og hvert og ét signeret med navn. De første fem lygter kunne tændes i efteråret 1988 – rimeligt nok til præsentation i forbindelse med Lions' julemarked, og sidst i 1990 blev der yderligere opsat tre i Vestergade. Det tegner nu til, at udbygningen af anlægget – hele den del af »Den gamle By«, der ligger øst for åen, er stadig buldermørk – vil kunne skride frem med langt større hast. Samtidig forbedres belysningen inde i husene – dels fordi man under en vandring i lygteskær må kunne ane udsivende lys fra stuer og værksteder, dels fordi museets udstillinger langt om længe vil blive tilgængelige for besøg også om aftenen.

Det er ikke tanken at bade »Den gamle By« i projektorbelysning. Selv om lygterne af praktiske grunde – bl.a. vort traumatiske forhold til brandfare – er elektriske, er belysningsniveauet afstemt efter tran- og petroleumslygter, som man brugte dem i ældre tid. Men hvorledes forholder det sig – rent historisk – med gadebelysning, hvor gammel er den? Svaret er ikke givet med, at de første tranlygter her i landet blev tændt i 1681, for det var i Køben-

havn, og her var udviklingen menneskealdre forud for alle øvrige købstæder. Det var en affære, der strakte sig over godt to hundrede år.

Mange erindrer vel i denne sammenhæng H. C. Andersens eventyr »Lykkens Kalosker«, nærmere betegnet episoden med justitsråd Knap, der længes efter de gode gamle dage – dvs. kong Hans' tid. Da han af vanvare har iført sig den skæbnsvangre fodbeklædning, træder justitsråden derfor ud på en gade ved år 1500 – så mørk, at han er ude af stand til at finde vej eller bare danne sig et billede af omgivelserne. Pointen er, at han i mulmet overhovedet ikke opdager, hvad der egentlig er tilstådt ham, og at han – atter berøvet galocherne – tror, det bare var en ond drøm: »Justitsraaden saae ganske tydeligt foran sig en klar Lygte brænde, og bag denne laae en stor Gaard; han kjendte den og Nabogaardene, det var paa Østergade, saaledes som vi alle kjende den ...« Han fandt nu gaden »velsignet lys«, og under hjemturen i droske priste han »af Hjertet den lykkelige Virkelighed, vor Tid...«¹

Det var realistisk nok af H. C. Andersen at skildre København ca. 1500 som en dyne af nattemørke; men da han skrev fortællingen i 1838 kunne han såmænd have ladet justitsråden opleve nøjagtigt det samme uden forunderlige rejser i fortiden. Han kunne have nøjedes med at lade Knap aflægge visit i Sæby, Bogense eller Nykøbing Falster!

Lygtekurv – den såkaldte Clausen-model – i »Den gamle By«. Den er forsynet med Auerbrænder, som det blev almindeligt i slutningen af 1800-årene, og den brænder med gas fra et anlæg opstillet af Naturgas Midt/Nord.

Vedtægterne for Roskilde smedlav fra 1491 – tilfældigvis netop kong Hans' tid – giver omhyggelige regler for opbruddet efter fester i lavshuset. Da må hver lavsbroder »lade sin dreng eller svend gange til ham med lygte og lys og stav, første lovlige tid er, og hver søster en pige det samme...«² Det vil sige, at tyendet kom med lygter for at ledsage husbond og madmoder gennem den bælgmørke by – *lyse dem hjem*, og da herskabets tilstand forventedes at være, som det nu engang er tilfældet efter et godt gilde, blev det understreget, at pigerne og sven-dene *ikke* måtte deltage i festen.

Men hvad nu hvis de drenge, »som bærer lygter til deres husbonder,« har moret sig på egen hånd og møder frem »med våben og værge og bruger stort oprør med råben, skælden og slåen?« Det klarede man

Der Laternmacher.

Joost Ammans træsnit fra 1500-tallets midte viser en lygtemager i sit værksted. Han smeder et lygtehus over sin ambolt. Den versificerede tekst fortæller, at han leverer lygter til alle fornåle – kirkelige, militære osv.

i 1579 i København ved at afvæbne og arrestere lygtedrengen og idømme hans husbond fyrré mark i bøde.³

Spredt og tilfældigt kan man op igennem tiden plukke bemærkninger om den usikre natlige trafik i håndlygtens skær. Islændingen Jon Olafsson, der tjente Christian den 4. som kanonér, fortæller i sine erindringer, at han og kammeraten Finn Bødvarsson havde fejret Mortensaften hos nogle venner i København. Ved afskeden fik de »en lygte med et lille lys i, og på hjemvejen kom vi ved Stranden til den gård,

der hedder »Lækkerbidsken« (nu Højbro Plads) ... dér i nærheden gik lyset ud, og i mørket kunne vi ikke se, hvor vejen gik langs Stranden, hvorfor Finn, som havde gået lidt til siden, ikke vidste af nogeting, før han faldt ned i en skude lige til kølen, da den var uden dæk.« Heldigvis slap Finn godt fra faldet, men tabte sin hat; under sin ihærdige søgen efter hatten, kom han dels til at vække skipperen, dels til at alarmere vægterpatruljen. Det førte til et større slagsmål, altsammen kun fordi lygten blæste ud.⁴

I Holbergs komedie »Maskerade« bryder Jeronimus ud i jammer over sædernes forfald og mindes dengang – dvs. før 1700 – da folk ikke behøvede at køre, men kunne gå på deres ben: »I min Ungdom ...« ja, i Jeronimus' unge dage så man »for-nemme Stands-Personer lyses hjem af deres Piger.«⁵

Siden 1670 var det endda nærmest strafbart at færdes på de københavnske gader efter kl. 9 om aftenen »uden tændt fakkell eller lys.« Den mørklagte nattevandrers risikerede at blive tilbageholdt, indtil han havde »gjort fuldkommen rede og regnskab for sig,« hvem han var, og hvor han hørte til.⁶

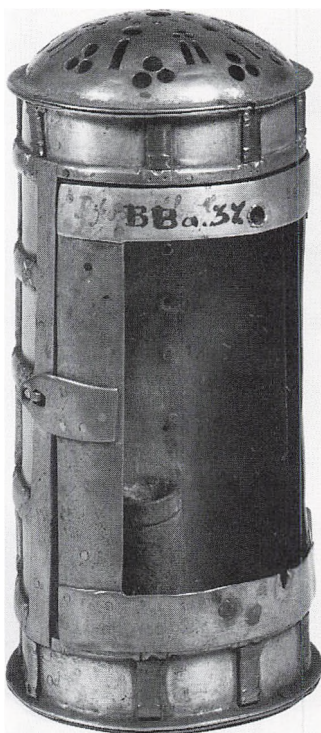
Kravet om *fakler* lyder påfaldende letsindigt i betragtning af, at man ellers indskærpede den yderste varsomhed med åben ild. Allerede i 1609 havde man forbudt de brandfarlige fakler i Randers, og i 1676 fulgte der – efter nærmere overvejelse – da også en korrektion. Herefter var »deslige åbne og bare

blus« heller ikke tilladt i hovedstaden. Til »lysning« måtte man kun bruge »tillukte lygter«. ⁷

Få år senere blev den første egentlige gadebelysning indført i Danmark, men indtil videre alene i København, og omkring 1800 måtte man i Holbæk fremdeles lade sig nøje med bare tre offentlige lygter – alle ved acciseboderne – foruden et par private ved byens gæstgivergårde, så Holbæks gader var fortsat begsorte om aftenen. »Man gik kun ud, når nødvendigheden krævede det, og man måtte da lede sig frem ad den ujævne stenbro ved hjælp af en lygte. Når håndværksmestre gik til og fra deres lavsmøder en gang om ugen, måtte deres læredrenge ledsage dem med tændte lygter.«

Således fortæller Carl Koefoed i »Minder fra det gamle Holbæk« – mere end trehundrede år efter smedenes lavsskrå fra Roskilde – og fortsætter: »Når en eller anden af byens rige borgere holdt gilde, ledsagedes gæsterne til gildet af deres tjenestefolk, og når gæsterne fra et gildehus vandrede hjem gennem byens gader langt ud på natten ofte ledsaget af en hel skare tjenestefolk med tændte lygter, kunne dette stærke lysskær skræmme andre borgere op af søvne, idet de troede, at der var udbrudt ildebrand. Derfor blev det påbudt ... at lade en mand gå foran og ringe med en klokke for at berolige (!!) de sovende ...« ⁸

Det var ikke fordi Danmark haltede så forfærdelig langt bagefter udviklingen andre steder. Ganske vist skal offentlig gadebelysning så

Messinglygte på Nationalmuseet, der skal have tilhørt selveste Absalon! Det turde være en overdrivelse, men gammel er den – formentlig fra 1300-årene. Sandsynligvis fremstillet i Nederlandene.

at sige være opfundet i Antiochia o. 350 e. Kr. – mærkelig nok altså ikke i Rom – og bredte sig herfra til Konstantinopel, ⁹ men denne landvinning gik formentlig helt tabt igen med kejserstadens forfald og undergang.

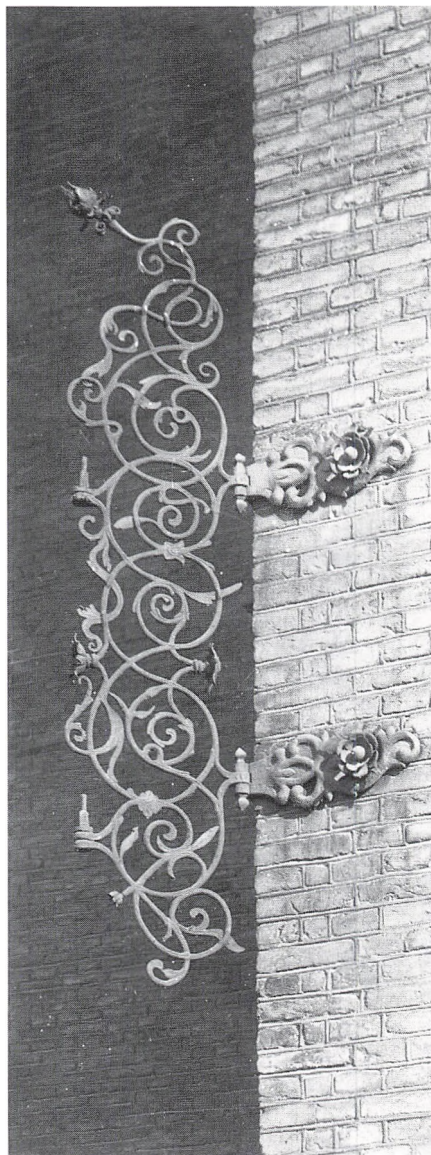
Når vi stadig ser Firenzes og Sienas 1400-tals palazzoer udstyret med fakkellholdere, må det ikke opfattes som gadebelysning i nyere tids forstand. Det var snarere en *illumination*, der kendetegnede huset

Fuldmånen sejler over byen, og det kan være grunden til, at gadelygterne ikke er tændt; men drivende skyer lukker af for naturens egen belysning, og den let besofne herre må lyses hjem fra værtshuset af sin tjener, der også er parat med en støttende hånd. Maleri af Alexander Lauverus på Stockholms Stadsmuseum fra 1803.

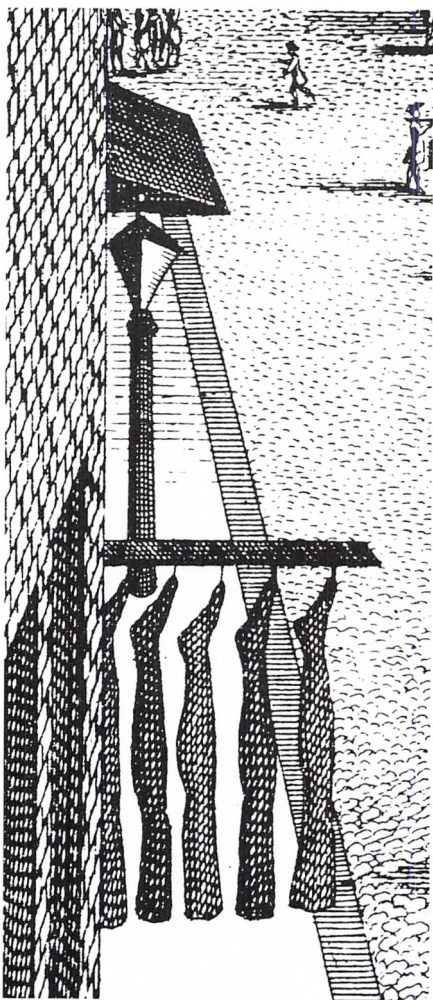
som en stormandsresidens, og fakkerne blev sikkert kun tændt ved særlige lejligheder. Den store Hansestad Köln skal i 1300-årene have haft *to* lygter – heller ikke nogen egentlig belysning, og skønt man i 1414 tog et tilløb i London, kom der intet ud af det. Inden århundredets udgang blev der gjort en spæd begyndelse i Nürnberg og i 1524 i Paris, dvs. her nåede man i denne omgang ikke videre end til at forlange, at borgerne skulle stille tændte lys frem i vinduerne.¹⁰

Når Guds legems Lav i Randers havde en lygte uden for døren – den omtales o. 1570 – må den opfattes som et udhængsskilt. Når man i København, Odense og Ribe ophængte en enkelt lygte foran rådhuset, var det næppe fordi man tilstræbte nogen større belysningseffekt. De fungerede snarere som ledelygter, der viste den hjælpeløse fodgænger vej til rådhuset og den dér posterede nattevagt. Fænomenet var i øvrigt sejlivet. Ved 1700-årenes midte prangede rådhuset i Rudkøbing stadig med én lygte – byens eneste, og selv om man i Århus i 1759 tillod sig den flothed at opsætte hele »tvende nye Løgter ... paa de to Hjørner ved Raadstuen,« var der absolut ikke tale om selv den svageste optakt til almindelig belysning – bare om en oplyst oase i byens hjerte.¹² Så sent som i 1817 berettes det, at Ringkøbing bortset fra et par private lygter kun havde én offentlig – nemlig på torvet, som til gengæld var »af fortrinlig Godhed«,¹³ og da Tønder i 1843 endelig

Fakkelholdere kendes også i Danmark. Denne sidder på facaden af Charlottenborg, der blev bygget 1672-77. Københavns Bymuseum.

tog sig sammen til at opstille en torvelygte – byens første, havde man heller ikke planer om flere.¹⁴ Den organiserede belysning af gader i

Vistnok det ældste danske billede af en lygtepæl. Den stod ved Amager Torv i København og er gengivet i Laurids Thuras »Danske Vitruvius«. Foran ses hosekrammerens skilt – fem strikkede jyske strømper.

flertal blev – når vi ser bort fra den fjerne og glemte byzantinske – tidligst indført i Paris i 1667; men hermed indledte den også et sejrstog fra storby til storby. Året efter kom London med, året efter igen Am-

sterdam, i 1676 Hamburg, i 1679 Berlin – samtidigt med, at en vis Johan Huusmand forelagde Christian den 5. et tilsvarende projekt. Det blev modtaget med den lydhørhed og sat i værk med den effektivitet, der kendetegnede den endnu unge enevælde – ikke, som vi ville være tilbøjelige til at tro, af hensyn til bekvemmeligheden, men fordi man heri så et effektivt middel mod mørkets gerninger – »den røven og overlast, som slemme mennesker tilforn ved aftenstid og nattetid plejede at øve.« Det var kort sagt den *kriminalpræventive funktion*, man havde for øje, og belysningen blev derfor straks kædet sammen med en reorganisering af den natlige bevogtning – dvs. oprettelsen af et regulært korps af professionelle vægtere.¹⁵

I efteråret 1680 var man klar med en prøveopstilling – en perlerække af lygter fra Nørreport gennem Købmagergade og Højbrostræde og videre langs Stranden til Holmens kirke.¹⁶ Den må være faldet heldigt ud, for få måneder senere udpegede man den første »Directeur over de Publique Løgter,« der skulle forestå »samme værks såvel indrettelse som allermest dets idelige og flittige opvartning,«¹⁷ hvilket vil sige, at »directeuren« tog opsætning og drift i entreprise af staden.

I juni '81 fulgte regeringens instruks: omkostningerne skulle deles mellem husejere og lejere, således at de første betalte opsætningen, de sidste for driften. Hermed indførte man »lygteskatten«, som alle natur-

ligvis forsøgte at sno sig uden om. At lygterne selv – som alle nyheder mistænkelige – kunne pådrage sig had og ødelæggelseslyst og ikke mindst i en by, hvor vold og hærværk hørte til nattens uorden, var man forberedt på. Derfor stod de under lovens og vægternes særlige beskyttelse. I værste fald risikerede bøllerne tre års tvangsarbejde på Bremerholm for at smadre lygter, og skulle det ligefrem komme dertil, at nogen blev »derover ihjelslagen,« var vægteren sagesløs.

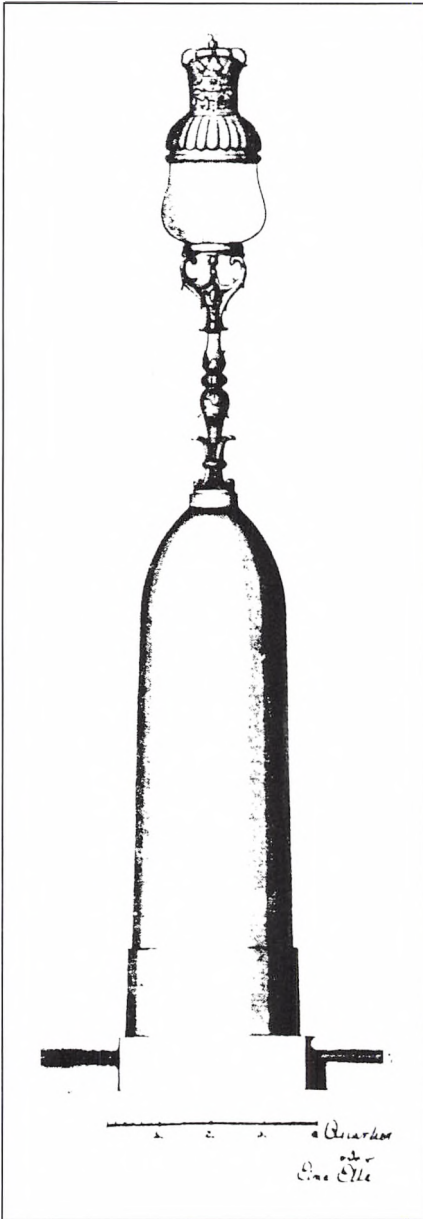
Lygterne – eller for at være korrekt: *lygtekurvene* – skulle »gøres af kobber« og »opsættes på anstrøgne – dvs. malede – stolper overalt her i staden,« og de der passede lygterne – vistnok fra starten vægterne, men det siges ikke direkte – fik ordre til at tænde »vinter og sommer, når solen går ned, og der ikke om natten er måneskin, eller på de tider om sommeren, når fast ingen nat er, og om morgenen med solens opgang igen lade udslukke og dennem – altså lygterne – når behov gøres, lade rense og klare holde, som forsvareligt være kan.«¹⁸

Man kom ikke fra start uden vanskeligheder. Som belsynings-direktør kom ideens fader Johan Huusmand i en alvorlig klemme. Han forlangte et vederlag på fire rigsdaler pr. lygte – ellers kunne det ikke løbe rundt, og da en konkurrent underbød ham og ville nøjes med tre rigsdaler og to skilling om året, mistede Huusmand entreprisen. Det viste sig da, at han på få år havde oparbejdet en stor gæld til en leve-

randør – Lorentz Krøyer – for »tran, olie og bomuldsgarn,« idet borgerens snyderi med lygteskatten havde udhulet hans indtægter. Huusmand stoppede sine betalinger, og Krøyer løb endnu fjorten år senere kongen på dørene med ubetalte regninger, indtil Frederik den 4. – stærkt irriteret over smøleriet – beordrede magistraten til omgående at få den sag ud af verden og med påløbne renter!¹⁹

Efter den oprindelige plan skulle der opstilles ca. 500 lygter i byen, i 1689 var det blevet til 529 – ti år senere til ca. 550, og ved 1750 nærmede man sig de 900.²⁰ Da kunne Laurids Thurah i sin skildring af hovedstaden – med nogen overdivelse – slå fast, at alle »offentlige Pladser, Gader og Stræder, ja de allermeest afsides liggende Afkroge, er om Vinteren, Natten igiennem, naar ingen Maaneskin er, med brændende Lamper i Glas-Lygter illuminerede, som paa begge Sider af Gaderne ere uddeede ...«²¹ I øvrigt var Christian den 5's stramme reglement for tænding og slukning allerede i 1714 blevet slækket således, at lygterne nu også skulle tændes »de Aftener og Nætter, som formedelst Taage, Sne eller Regn Maanens Skin kunde hindres at igiennem trænge, endskønt det ellers maatte være paa de Tider, at den skulde skinne.«²²

Det blev siden – specielt efter gasklysets fremkomst – god tone at lat-terliggøre de gamle, rigtignok svagere tranlygter. Men det er selvfølgelig bunduretfærdigt. Det eneste

Til Christian d. 6's Christiansborg tegnede Nicolai Eigved et særlig fornemt lygtearmatur. Lygterne blev opstillet på slotspladsen. Det er den første præcise afbildning af en dansk tranlygte; men den er i al sin rokokko-elegance så speciel, at den ikke siger noget om gadebelysning i almindelighed.

rimelige sammenligningsgrundlag må være Europas andre storbyer i 1700-årene – f.eks. Paris, verdensbyen frem for nogen: »Størstedelen af gaderne var temmelig mørke i de måneløse nætter, for bortset fra enkelte lygter ophængt på private palæer og huse, var der ingen anden belysning end det flakkende skær fra de store gadelygter, der hang langt fra hinanden tyve fod over jorden. Disse lygter var kun udstyret med tællelys, der i slutningen af året 1745 blev udskiftet med væger, som opsugede en tyk olie fremstillet af indvolde og affald fra slagterierne. Man tændte i øvrigt kun en del af gadelygterne, og undertiden – i lyse nætter – tændte man dem slet ikke.«²³

Nu var både Paris og København hovedstæder for enevældige monarkier og under regeringens direkte for ikke at sige nidkære opsyn. Det var London ikke – alene af den grund, at den engelske konge *ikke* var enevældig, og medens København holdt pænt trit med Paris, var belysningen i London i 1700-årenes første halvdel et resultat af halve forholdsregler og grænseløs slendrian. Nok fandtes der offentlige lygter, som i vinterhalvåret blev tændt ved solnedgang; men de blev slukket igen allerede ved midnat. Og da ingen skulle tvinge en englænder til at erlægge lygteskat, kunne han blive fri, hvis han i stedet opsatte og passede en lygte foran sit eget hus. Men det undlod man også, og i 1754 erklærede byrådet i Westminster efter en håbløs kamp for at

få påbuddet respekteret, at det elers var en god forordning, som »i høj grad ville bidrage til at hindre mord, indbrud, røveriske overfald på gaden, ildsvåde, ulovligheder og udskejelser« – altså lige nøjagtigt, hvad man også tilstræbte i København. Det skal endda have stået endnu ringere til i nabokommunen City of London, der ligefrem havde ry for at være den dårligst belyste by i Europa – det vil dog nok sige *Nord-europa*.²⁴ Scenen var kort sagt tilpas mørklagt for mr. Peachum, captain Mac Heath og andre legendariske galgenfugle, og selv om man kunne hyre en lygtedreng – på engelsk *link-boy* – gav det ingen sikkerhed for en ubekymret hjemtur. I hvert fald påstod John Gay – Tiggeroperaens digter og yderst sagkyndig, hvad storbyens natside angik – at man risikerede at falde i kløerne på en *link-boy*, der havde forhåndsaf-tale med en bande ventende lom-metyve.²⁵

Netop det forhold, at London ikke var én storby, men et samfund af bykommuner – som det stadig er tilfældet – holdt imidlertid vejen åben for lokale initiativer. Ansvaret for såvel brolægning som belysning blev ved århundredets midte bortliciteret til private selskaber kaldet *turnpike trustees*, der tog investering og fortjeneste hjem ved at opkræve bompenge af trafikanterne – (en *turnpike* svarede til en dansk lande-vejsbom) – og i løbet af et par årtier nåede London ikke bare at indhente Paris, men lagde sig endda i spidsen. Man påstod, at fyrsten af

Ulfeldts Plads – eller Gråbrødre Torv – blev genopbygget efter branden 1728, og »Danske Vitruvius« er fra 1741. Dermed har vi en ret præcis datering på lygten, der var opsat på hjørnet af Kejsergade.

Monaco, der ankom til byen en tilfældig aften, troede at London var illumineret specielt til ære for ham. »Lygterne, der har to eller fire arme, omsluttet af krystalkupler og er monteret på standere i kort afstand fra hinanden,« forlyder det o. 1780. »De tændes ved solnedgang både vinter og sommer, hvad enten månen skinner eller ej. På Oxford Road alene er der flere lygter end i hele Paris. Selv de store indfaldsveje er i en omkreds af syv eller otte miles tæt besat med lygter, hvilket gør et storslået indtryk ...«²⁶

Syd for Alperne rugede mørket omtrent, som det altid havde gjort. Livorno og Torino havde en rimelig god gadebelysning; men det var

undtagelserne. I Rom kendte man ikke andet end det ulmende skær fra små »lampioncini« foran helgenbilleder – som der til gengæld var nogle stykker af – indtil general Bonapartes franske revolutionstropper i 1790'erne besatte byen, dansede carmagnole, plantede frihedstræer og ophængte gadelygter. Vi må antage, at besættelsesstyrkerne havde særdeles gode grunde til at ønske lys i de snævre gader; velkomne var de ikke.²⁷

Selv om belysningen i København i 1700-årenes anden halvdel holdt mål med den i Paris og langt overgik den italienske, havde London altså sat en ny og efterstræbelsesværdig standart. Gennem tekniske forbedringer var der endnu ikke meget at vinde, så en effektiv forøgelse af lysstyrken kunne man kun opnå ved at øge antallet af blus. Alene i året 1771, da J.F. Struensee forcerede reformer igennem i hæsblesende fart, blev der opsat trehundrede nye lygter, og et kvart århundrede senere nærmede man sig et antal af 1500.²⁸

Man var da langt fremme i den periode, vi plejer at kalde »oplysningstiden«, og selv om det – selvfølgelig – navnlig skal forstås i overført betydning, var begejstringen for *materielle* fremskridt nok det mest fremherskende træk – herunder alt, hvad der tjente velfærdet og gjorde nytte. Det var da også i disse årtier – to menneskealdre efter introduktionen i København – at gadebelysningen så småt begyndte at vinde indpas i resten af landet.

For øvrigt var det ikke i selve kongeriget, men i hertugdømmet Slesvig og i den aktive og velhavende søfartsby Flensborg, man lagde ud. I 1735 blev der opsat tre og tredive lygter, de fleste langs hovedgaden, monteret på toppen af de høje vandposte, der i stort tal stod frit ude på gaden – dels, må man antage, fordi vandpostene fungerede som gratis lygtepæle, dels fordi lygterne på den måde direkte advarede fodgængerne mod at løbe ind i disse lumske forhindringer. Ligesom i København brændte lygterne kun i den mørke tid, der i Flensborg blev regnet fra Mikkelsdag – 29. september – til påske.²⁹

Der skulle gå henved femten år, før også kongerigets byer – bemærkelsesværdigt nok et par af de største – tog sagen op; men da skete det åbenbart nogenlunde samtidigt i Helsingør og Aalborg. I Helsingør ser det ud til, at man som i Flensborg gik meget målbevidst til værks. Der tales om lygter over alt på gaderne, »som tændtes hver aften ligesom i København.«³¹ Helt anderledes foregik det i Aalborg, hvor initiativet kom fra stiftamtmanden Iver von Holck. Han gjorde sig ingen tanker om byen som sådan, men bekymrede sig alene om Østerå og Vesterå, hvor nattevandrere risikerede at falde ud over kajen og drukne. På amtmandens forslag opstillede man lygter på broerne – i begyndelsen kun nogle få; men de formerede sig efterhånden, indtil Aalborg ved 1816 havde hen imod fyrre.³¹

I 1762 gik man i gang i Odense.

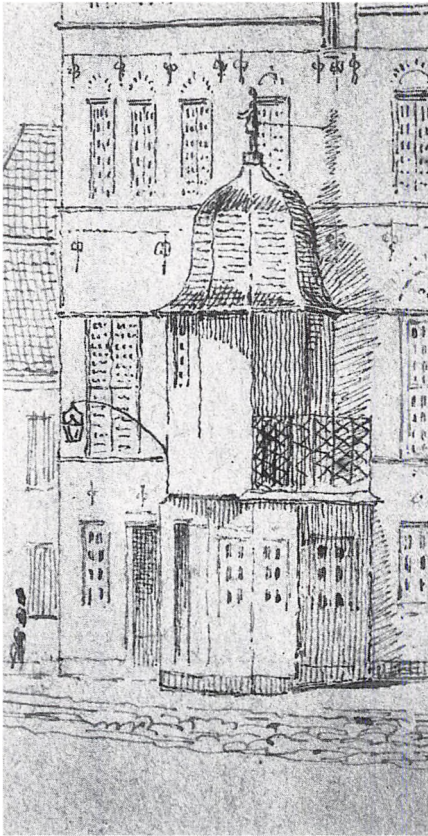

Rue Quincampoix i Paris opnåede 1718 en helt speciel berømmelse. Det var i denne gade, man forhandlede aktier til det nyoprettede og stærkt opreklamerede Mississippi-kompagni. Tilstrømningen var kolossal, og spekulanterne sloges korporligt om de efterspurgte papirer. Men det er gadelygterne, der interesserer os i denne sammenhæng. De var ophængt i kæder eller tove, der var udspændt tværs over gaden, og ved hjælp af liner, der var fastsurret til facaderne, kunne man hejse lygterne op og ned.

Ifølge overleveringen skal baggrunden have været dramatisk, idet en hidsig officer overfaldt en rådmænd. Officeren blev idømt en erstatning på trehundrede rigsdaler – en mindre formue; men den ædle og sagesløse rådmænd afstod fra at tage imod pengene under den forudsætning, at man øremærkede dem som startkapital.³²

Under alle omstændigheder var det her borgerskabet selv, der fattede en stor beslutning og gennemførte den efter en fast plan. Man

måtte indhente regeringens tilladelse til at opkræve lygteskat – 400 rigsdaler om året; men da det var i orden, gik det også stærkt. I løbet af et par år kom 86 lygter på plads – kun en brøkdel af, hvad man flottede sig med i København, men det dobbelte af, hvad man efterhånden nåede op på i Aalborg. Også i Odense fik vægterne en ekstra tjans som lygtetændere og -slukkere, et mindre løntillæg – og strenge ordrer om at spare på brændselet, 1800 liter tran om året. Det lyder ikke af

Billedet af lygten, der var ophængt ved Jens Bangs Stenhus i Aalborg, er det eneste billede af en tranlygte dér i byen – og vistnok det eneste fra en provinsby i det hele taget. Man bemærker den meget lange bøjle, som tillod lygten at hænge langt ude i gaden. Aalborg historiske Museum.

alverden; men man ødslede sandelig heller ikke. Inspektøren for brand- og vandvæsenet studerede almanakken og udarbejdede en tabel; ved fuldmåne brændte lygterne slet ikke, når månen var tiltagende, blev de først tændt sent om aftenen, og var den aftagende, blev der slukket inden midnat. Den blødagtige hensyntagen til tåge og overskyet

vejr, der var lovfæstet i hovedstaden, kendte man ikke i Odense. Her henholdt man sig ubønhørligt til astronomien.³³

Det ville være en overdrivelse at påstå, at nyheden gik over landet som en storm eller løbeild eller noget i den retning. Der forløb en snes år, fra Odense fik tranlygter, indtil Køge gjorde det – i begyndelsen endda ganske få,³⁴ atter små ti år, før turen kom til Nyborg og Assens,³⁵ og yderlige nogle år, inden det skete i Ribe.³⁶ Men omkring 1800 indtraf der noget, som ligner et gennembrud. Uafhængigt af hinanden, men på én gang, begyndte man at gøre noget ved sagen i Århus, Kalundborg og Svendborg,³⁷ og i de følgende år blev gadebelysning i hvert fald noget, man *talte* om, selv om fænomenet stadig var ret eksklusivt.

Da byfogeden i Skagen i 1806 udarbejdede en beskrivelse af byen, slog han fast: »Lygter og Vægttere haves ikke i Skagen, da ingen reelle Gader finde Sted, men Husene ligge for Størstedelen adspalttede mellem Sanddynger ...«³⁸ – hvortil er at bemærke, at det ville have været mere besynderligt, hvis et samfund på mindre end tusinde indbyggere i det yderste Vendsyssel havde gjort sig tanker om den slags endnu – årtier før det skete i Hjørring og Sæby. Belysning var fremdeles et privilegium for en halv snes af rigets godt halvfjerds købstæder, og alle optimistiske forventninger blev uden tvivl dæmpet kraftigt ned, da kaperkrigen mod England

Østergade i København set fra Kongens Nytorv en aften i 1788. Det er muligt at kunstneren – Jes Bundsen – har overbefolket gaden, og det er troligt, at han har overdrevet belysningen. Men vi kan dog tælle i det mindste fire tranlygter på den relativt korte strækning, og selv om navnlig de større provinsbyer søgte at vinde med, var hovedstaden med sine mere end tusinde lygter stadig suverænt førende. Det skulle først ændre sig, da gassen kom. Bemærk, at lygterne er påfaldende høje og slanke. Københavns Bymuseum.

brød ud kort efter og siden blev fulgt af en lammende efterkrigs-depression.

Svendborgenserne skød i det mindste skylden på krigen, »som udfordrede Opmærksomhed paa andre Gjenstande,« da de i 1820 skulle forklare amtet, hvorfor fireogtyve lygter indkøbt i 1806 stadig afventede den dag, da de også ville blive sat op.³⁹

Og dog var krigen aldeles ingen hindring for et tilsvarende projekt i Holbæk. Da en udenbys gæst i efteråret 1809 sendte et læserbrev til »Politievennen« – det københavnske hovedorgan for kværlanter – var det dels for at give ondt af sig om »de halsbrækkende Fortouge« og »de der opstabilede Vogne,« dels for i samme åndedræt at skamrose den »veltænkende Mand ... som til

Fodgængerens Nytte, i de lange Vinteraftener, har ladet opsætte en Lygte ved sin Dør, hvis Skin ... oplyser en god Strækning.«⁴¹

Det udløste en voldsom svada fra borgmester og byråd mod denne »af Uvidenhed, Dumhed eller Ondskab udkrammede utidige Nidkierhed for det offentlige,« idet indsenderen burde have bemærket, at den enlige lygte bare var forløberen i en hel serie på tredive, som *var* på vej.⁴¹

Kort efter krigen kom gadebelysningen til Viborg og til Korsør – vistnok samtidigt med, at det skete i Skelskør.⁴² I 1820 gjaldt det Slagelse og at år senere Randers;⁴³ men i det følgende tiår slog krisen tilsyneladende igennem med en afmattelse til følge. Først da lavkonjunkturerne atter var stærkt på vej til at lette, fik Middelfart på én gang tredive lygter – det var i 1835,⁴⁴ og op gennem 40'erne og navnlig 50'erne gik det stærkere og stærkere, indtil langt den største del af købstæderne havde fået tranlygter – eller det, der var bedre.

Hvem var det, der tog initiativet? Spørgsmålet kan lyde underligt i dag, hvor man går ud fra, at gadebelysning må være et rent kommunalt anliggende. Men det var ingenlunde nogen selvfølge i enevældens tid. At magistraten i Odense uden videre tog sagen i sin egen hånd – efter pænt at have spurgt om forlov – var ret enestående. Selv om København på papiret havde det mest udbyggede selvstyre i landet – med overpræsident, borgmestre og bor-

gerrepræsentation – blev byen i virkeligheden styret af regeringen, hvorfor også en regning for tran og bomuldsvæger kunne lande på kongens bord, og uden for København var det ofte amtmanden – regeringens mand på stedet, der gjorde sin myndighed gældende.

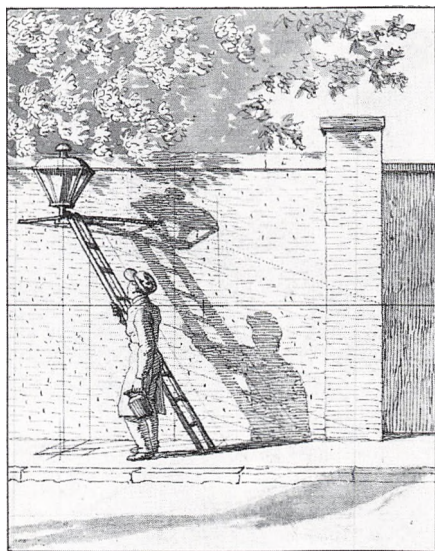
Det var, som vi har set, amtmanden, der tog det første skridt i Aalborg, og det var amtmanden i Ribe, der i 1779 overtalte byrådet til at plante en enkelt lygte på torvet – to år senere fulgt af endnu et par lygter ved byportene, hvor man på den måde skærpede kontrollen med »konsumtionen« – den told eller accise, der påhvilede indførte varer. Dette kan ikke kaldes gadebelysning i egentlig forstand; men da amtet i 1799 nedkom med en meget ambitiøs belysningsplan – fyrre til halvtreds lygter fordelt i hele byen – var der ikke længere tvivl. En lokal blikkenslager udførte en prøve; men borgerne fik betænkeligheder. De gruede for lygteskatten, og da det kom til stykket, fik de gennemtvunget et tåleligt kompromis – elleve lygter, hverken mere eller mindre, på strækningen fra Nørreport til Sønderport.⁴⁵

Også i Århus var det amtmanden, der satte gang i tingene, ved i 1803 at forlange *tre* lygter på én gang – ifølge tømmermesteren, der skrev regningen, tre »Løgterpæller som er gjort af Nye, Den ene ved Basballebroen og den anden ved Mindebroen – (det var altså afmærkning af å-løb, der i Århus som i Aalborg var amtets egentlige anlig-

gende) – Den tredie vides ikke, hvor skal staae.«⁴⁶

Endnu o. 1820 aner man i Korsør og Svendborg amtmandens formående pegefinger; men samtidigt sporer vi, at det samfundsendagement – den »borgerånd« og interesse for »almenvellet« – som oplysningstiden havde dyrket, var ved at tage over. I Holbæk ses det, at belysningen ganske vist blev indført på stiftamtmand von Adellers *opfordring*; men hans største indsats var i grunden, at han gik i spidsen med et kontant bidrag af egen lomme og dermed ansporede andre – embedsmænd som borgere – til at gøre det samme. Nogle bekostede »Lygter med Tilbehør, hvilke de selv vedligeholdte,« de mindre bemidlede skød penge sammen til resten⁴⁷, og da Slagelse ti år senere fulgte trop, blev begivenheden fejret med et selvbevidst presseskræp i Den Vest-Sjællandske Avis: »I Søndagsaftes var denne Kjøbstads Hovedgader for første Gang oplyste ved Lygter. En Foranstaltning, der ... er af megen Nytte, og saa meget behagelige, som den uden egentlig Udgivet for Communen er iværksat, da saavel Lygterne som Belysningsmaterialerne ere, efter dertil given Anledning fra Øvrighedens Side, anskaffede ved frivillige Bidrag, af enkelte af Kjøbstadens, til enhver gavnlig Foranstaltnings Understøttelse, saa saare villige Indvaanere.«⁴⁸

Det kunne da vel ske, at den borgerlige øvrighed – i sin magtesløshed tilpasset enevældens faderlige autoritet og tryk herved – ligefrem

C. W. Eckersberg udførte en hel række billeder, man kunne kalde »variationer over temaet lygte på en mur«. Denne tegning i Den kongelige Kobberstiksamling viser en vægter, der sætter stige til – åbenbart for at pudse lygten og hælde tran på. Kanden med tran bærer han i hånden.

kunne komme til at anse borgerskabets medlevende interesse for en anmasselse. Det mente i hvert fald borgmesteren i Horsens, der i 1806 blev konfronteret med indbyggernes krav om lygter og forarget prøvede at mane det i jorden – dels med den begrundelse, at skatterne allerede var tyngende nok, dels at »Byens Gader vare lige, brede og Aar for Aar sattes i fuldkomnere stand, og Overfald paa Gaden endnu ikke mærkedes.«⁴⁹

Horsens *fik* sine lygter; men i øvrigt er det værd at bemærke, at borgmesteren argumenterede med bekymringen for »overfald på gaden« – det samme kriminalpræven-

tive hensyn, der var motivet for Christian den 5's regering omend altså uaktuelt i Horsens.

I Nakskov var det omvendt *byrådet*, der i 1839 gik ind for gadebelysning og det gode borgerskab, der var imod. Bedre brolægning gjorde gadelygter overflødige, mente man, egentlig var de kun til glæde for politiet!⁵⁰ Denne tankegang var heller ikke fremmed for byfogeden i Faaborg, der få år senere støttede byrådets ansøgning til amtet – først og fremmest med den begrundelse, at gadebelysning ville være en uvurderlig hjælp i de mørke aftener, der afgav »skjul for tyve, spidsbuber og afskummet både af inden- og udenbys beboere, der har det tilfælles med rovdirene, at de flakker om i mørket.«⁵¹

Hvem skulle have troet, at biedermejer-tidens Faaborg var et sydfynsk Chicago? Og dog var samme byfoged – nu da enevælden gik på hæld og andre holdninger blev fremherskende – heller ikke utilbøjelig til at mene, at borgernes ønske om at nå tørskoet hjem i dårligt vejr havde sin berettigelse. Det var i det hele taget et andet – et bredere formål, der i stadigt stigende omfang lå bag udviklingen af gadebelysningen – hensynet til bekvemmelighed, nytte og anseelse. I Slagelse var man sig bevidst, at »frekvensen var stor« – det vil sige den stærke, gennemgående trafik på en af landets hovedveje, og i Korsør indrettede man sig ikke efter indbyggernes egen sengetid, men efter Storebæltsoverfarten. Man kunne godt slukke byens tran-

lygter klokken to om natten, »thi det er en Sjældenhed, at rejsende kommer sildigere, da Børtsmakken og Posten nu afgaar til bestemt Tid, ligesom det ogsaa er en Tilfældighed, at nogen Smakke ankommer senere end Midnat.«⁵² Og da byrådet i Sorø i 1843 – åbenbart med en fornemmelse af, at man var lidt sent ude – besluttede at indføre belysning, angav man som begrundelse, at det ikke alene »ville være til særdeles Nytte for Byens Beboere,« men at »det ogsaa i enhver Henseende maatte anses passende og til Prydelse for Byen.«⁵³ Med andre ord: gadebelysning blev ved 1800-årenes midte også en prestigesag for købstæderne.

Var tranbelysningen et resultat af planlægning eller noget, der sneget sig ind? Også det spørgsmål kan lyde besynderligt, for som vi har set – fra 1681, da regeringen med fuldt overlæg lod de første femhundrede lygter opsætte i København, over de seksogfirs lygter i Odense og op til de mange, der kom på plads rundt om i de første årtier af 1800-tallet – *virker* alt som et velovervejede system, opfyldelse af afgrænsede og nøje afmålte behov. Men så simpelt var det langt fra.

Intet tyder på, at nogen, da man i 1794 opsatte en lygte på rådhuset i Assens – en stor lygte, ganske vist, med tre brændere – endnu havde andre hensigter end at følge den gamle, hævdevundne skik, nemlig at forsyne stadens centrale hus med en vejledende lanterne. Men allerede det følgende år anskaffede

Nattebilleder, der viser gadelygter i funktion, er yderst sjældne. Men C. W. Eckersbergs radering af den lysende lygte på en mur hører til undtagelserne. Grænsen mellem lys og skygge på muren viser, at lygten er forsynet med en »reverbator« – et hulspejl, der reflekterer lyset og kaster det udefter. Den kongelige Kobberstiksamling.

man endnu én til anbringelse på et hjørne i »den store gade«, og da byen nu havde *to* lygter – og dermed et *lygtevæsen* – måtte man også bevilge vægteren en stige. Således blev det ved – med indkøb af to-tre lygter ad gangen, indtil Assens i 1845 havde otteogtyve – en komplet belysning.⁵⁴ Og da stiftamtmanden i 1803 havde påtvunget Århus tre lygter, kom det muligvis som en overraskelse, at borgerne ikke alene ville tage denne byrde på sig – der

var jo stadig den *lygteskat* – men af egen drift ligefrem fandt ud af, »at Byen trænger til Oplysning paa Gaderne i de mørke Aftener,« og »at Løgterne til denne Mangels Afskaffelse Tid efter anden kunde tilvejrbringes, naar Omstændighederne maatte tillade de dertil udfordrede Bekostninger.«⁵⁵

Således groede det oprindelige antal på tre efter »omstændighederne« da lige så stille til et halvt hundrede på lige så mange år.

Sagen var, at behovet, hvis det ikke eksisterede på forhånd, voksede frem af sig selv, når man først lærte nyheden at kende. Indbyggerne i Hobro havde aldrig set en gadelygte, før byen i 1845 opstillede syv, og takken til »den ærede Communalbestyrelse« blev et læserbrev i avisen fra »en Ven af hele Lemmer,« som ikke brugte stok, men »forleden Aften« skulle passere Lille Kirkestræde. »Uden at ahne nogen Fare skred jeg med Hænderne i Lommen – da Kulden var bidende – ligefrem efter Næsen ... men rendte ... tiltrods for at jeg instinctmæssigt holdt en lige Cours, dog med Panden imod en ufølsom Vogn, der viseligen var lagt for Anker midt i Gaden.«⁵⁶ Kort sagt: kunne vi så få en lygte også i Lille Kirkestræde !

I dette tilfælde bøjede byrådet sig ikke; men når presset blev stærkt nok, kunne det jo være nødvendigt. I 1788 oplyste magistraten i Helsingør, at der var otteogfirs lygter i byen, men føjede til, at der burde være en tredive-fyrre stykker mere. Flensborgs oprindeligt 33 lygter blev i løbet af to menneskealdre til halvfems, og i Horsens, hvor borgmesteren havde afvist at opsætte så meget som en eneste, var der tre årtier senere toogtyve.

Således voksede gadelysningen frem – først affødt af en enevældig regerings krav om lov og orden, siden af befolkningens ønske om bare at kunne færdes sikkert efter mørkets frembrud. Der var måske en enkelt undtagelse, nemlig Tøn-

der. Her synes folk at have været inderligt tilfredse med den ene torvelygte; men da den danske hær efter sejren ved Isted i 1850 holdt hele Slesvig under militær besættelse og indkvarterede en stor garnison i Tønder, blev byrådet stillet over for ultimative krav om bedre belysning – formentlig af samme grund, som da Napoleon forlangte lys i Rom. Magistraten i den stærkt tysksindede by erklærede sig samarbejdsvillig, men desværre – blikkenslageren havde skrækkelig travlt andetsteds, og bøjlerne til ophængning af lygtekurvene, som skulle leveres fra Flensborg, var beklageligvis stærkt forsinkede osv. osv. Trods passiv modstand kom lygterne dog op i Tønder,⁵⁷ ligesom det også var tilfældet i det overvejende dansksindede Sønderborg, hvor man – meget fordelagtigt, troede man – indkøbte et halvt hundrede færdige lygter fra Hamburg, idet byen agtede at højtideligholde Frederik den 7's fødselsdag i 1851 med en patriotisk gestus. Den første lygtetænding blev berammet som en festillumination. Det blev desværre en fiasko, hvad grunden nu kan have været, og man sloges i månedsvis for at få skidt til at fungere.⁵⁸

Medens politiske komplikationer forpestede alt – selv lygtetænding – i Slesvig, fortsatte man oppe i kongeriget støt på kursen. Kolding fik gadelygter – smedet i København og driftssikre.⁵⁹ I Fredericia beko-stede politikassen i 1848 seks lygter, og man opfordrede i de følgende år borgerne til at rekvirere flere – rig-

Højbro Plads i København var i første halvdel af 1800-årene afgrænset mod Amager Torv og Gammel Strand med i alt fire monumentale lygtestandere. Lygtekurvene var dog af en forholdsvis normal type – den lave omvendte pyramide. Her ses lygterne ved Gammel Strand; de flankerer en vandpost. På huset til venstre ses en almindelig gadelygte. Udsnit af maleri af Sally Henriques, 1844, Københavns Bymuseum.

tignok på den betingelse, at byens husstande måtte slå sig sammen og betale for driften,⁶⁰ og Skanderborg fik belysning, da en afdød medborger ved sit testamente skænkede hele sin formue til det gode formål.⁶¹ I næsten samme filantropiske ånd havde konsul Chr. H. Nielsen i Hjørring ophængt lygter foran sine butikker og opfordrede i 1845 andre til at gøre det samme, så byens hovedgader kunne få belysning. I første omgang var tilslutningen beklageligt ringe – bare tre supplerende lygter; men i 1853 blev sagen

taget op igen – nu på et borgermøde, der enedes om at øge antallet af lygter i byen med yderligere tolv.⁶² Samme år vedtog byrådet i Nykøbing Falster, at tiden måtte være inde; men man red ikke den dag, man sadlede, så det varede tre år, før alt var rede – en forsinkelse, der synes at have været skæbnesvanger. Da man først så resultatet, blev det kritiseret sønder og sammen. Der var alt for langt imellem lygterne, de blev slukket alt for tidligt, og hvorfor var der ikke også lys ved sygehuset?⁶³

Forklaringen på den skuffelse ligger formentlig lige for: endnu medens man i Nykøbing ventede på at se byrådets beslutning blive ført ud i livet, satte man de første *gaslygter* i drift i Odense, og det blev med ét slag klart for enhver, at gas var langt at foretrække – at tran var noget anden-rangs, i bedste fald en nødløsning.

Tranlygternes døds-kamp kom til at vare en ti-femten år, men begyndte altså ved midten af 1850'erne, og inden vi forlader dem, må det være på sin plads at samle spredte efterretninger til et helhedsbillede – så godt, det nu kan blive – af disse vore første gadelygter, der i et par hundrede år var absolut enerådende, for så vidt kunstig belysning overhovedet fandtes.

Systemet var gennemgående enkelt for ikke at sige så primitivt, at man ikke har skænket det større opmærksomhed, og overleveringen er tilsvarende fattig. Der er næsten ingen bevaret – først og fremmest fordi de synes at have været ret skrøbelige og ofte stod til udskiftning. Tyve år gamle lygter omtales som kassable eller modne til hovedreparation,⁶⁴ og i en sentimental fortælling skildrer H.C. Andersen, hvorledes »Den gamle Gadeløgte« i spænding afventer den dag, da den skal bringes på rådstuen og synes: »Da vilde det blive bestemt, om den skulde sendes ud paa en af Broerne og lyse der, eller paa Landet i en Fabrik, maaskee gik den lige til en Jernstøber og blev smeltet om ...«⁶⁵ Vi kender dem stort set kun fra knap-

pe oplysninger i regnskaber og byrådsprotokoller og fra samtidige billeder, og det vil endda sige forholdsvis sene billeder – ikke ét fra 1600-årene og kun ganske få fra det følgende århundrede. Først i 1800-tallet fandt kunstnerne dette gadeinventar så interessant, at det tildrog sig større opmærksomhed – og da fortrinsvis i København.

De tidligste lygter skulle udføres i kobber – et materiale, der stadig nævnes i Århus i 1800-årene;⁶⁶ men det ser ud til, at man også kunne klare sig med jernblik eller zink. De første pålidelige gengivelser er Niels Eigtveds og H.F. Rosenbergs tegninger til de lygter, der blev opstillet rundt omkring Christian den 6's Christiansborg – to modeller, der begge udmærker sig ved rige dekorationer. På toppen bar de – sikkert forgyldte – kongekroner, og lygtekurvene var udformet som store pokalformede glas – muligvis svarende til de »krystalkupler«, der omtales i London. Men under alle omstændigheder var disse specielt designede lygter på Slotsholmen så aristokratiske, at de adskilte sig stærkt fra alle mere gængse normer.

Andre tidlige billeder viser lygter udformet som omvendte, firesidede pyramider – påfaldende høje og slanke, og i 1800-årene fastholdt man pyramideformen – dog lavere og bredere. Under alle omstændigheder havde lygten et låg i skikkelse af en flad kuppel eller en lav pyramide, og i toppen sad der en gennembrudt »skorsten« – en ventil, der til-

Sandsynligvis Danmarks ældste autentiske tranlygte – nu monteret med elektrisk lys og opsat på Vendsyssel Historiske Museum i Hjørring. Den var blandt de første i byen – opsat af konsul Christian H. Nielsen i beg. af 1840'erne. Af type svarer den imidlertid til de langt ældre lygter, vi kender fra afbildninger – en høj, slank pyramide med hvælvet låg.

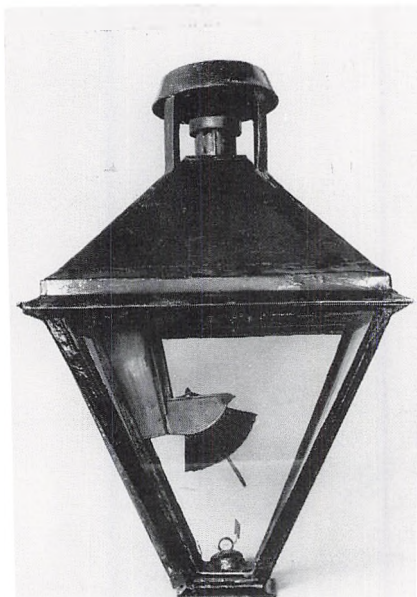
lod varme og røg at trække bort. Undertiden åbnede man lygten ved at løfte låget, når der skulle tændes, slukkes eller pudses, undertiden var den ene side vistnok hængslet og kunne åbnes som en dør. Det virker noget uklart; men der fandtes heller ikke nogen fast eller ufravigelig type. Det fremgår alene deraf, at de borgerlige myndigheder gerne bestilte et prøveeksemplar hos en lokal eller udenbys lygtemager, før man traf beslutning og afgav en endelig ordre.

Enkelte *tekniske* forbedringer nåede tranlygten da også at gennemløbe i sin lange levetid – navnlig det sidste halve århundrede. En retrospektiv beskrivelse fra London – præget af eftertidens foragt – siger, at »lampen bestod af en lille blikdåse fyldt med den ringeste tran,

som de kommunale myndigheder ... kunne opdrive ... I denne fiskeolie var der anbragt en tot bomuld, som gjorde det ud for væge. Et hold indfættede sjovere, der stank af Greenland Dock – (det vil sikkert sige harsk hvalolie) – var ansat til at regulere og tænde disse lygter, et hverv de udførte ved hjælp af et apparat, der lignede en kæmpesaks, en blussende fakkell af tjæret tovværk og en vakkelvoren stige til store rædsel for de forbigående.« Den smule lys, der udgik fra flammen, blev yderligere fordunklet af det dårlige glas.⁶⁷

Var det virkelig så slemt? Oprindeligt måske, og selve brænderen synes længe at have været netop så primitiv, som det skildres.

I 1820'erne tales der dog i Nyborg om en »messingskål i klassisk form.

Tranlygte af jernblik fra Hjørring. Den har hængsel og oliebeholder samt -brænder er bevaret. Men den er meget ung og repræsenterer en sen fase af tranlygtens udvikling. Vendsyssels historiske Museum.

Den blev fyldt med tran, hvori der neddyppedes tykke væger ...« hvilket i hvert fald lyder mere civiliseret end »blikdåse« og »bomuldstot«, selv om det næppe var mere effektivt.⁶⁸ Men i slutningen af 1700-årene blev de københavnske lygter forsynet med »engelsk glas« – mere gennemskinneligt end det gamle, og man begyndte at indsætte »reverbatorer« – hulspejle af blankt poleret messing – bag flammerne, som reflekterede lyset.⁶⁹ Hvis disse fremskridt ikke i sig selv var epokegørende, blev de til gengæld snart fulgt op af *lampeglasset* og den *argandske brænder*.

Begge disse opfindelser er vel stadig kendt af de fleste – i hvert fald alle der har benyttet sig af en typisk petroleumslampe med »rundbrænder«. Lampeglasset er udtænkt af Leonardo da Vinci, men forblev som så mange andre af hans ideer en begavet teori, indtil en apoteker i Paris i 1756 faktisk konstruerede et lampeglas – i grunden en skorsten af glas, der regulerer lufttrækket og giver en rolig, jævnt brændende flamme. Schweizeren Aimé Argand konstruerede siden rundbrændere – dvs. en flad væge, der foldes og kiles fast omkring et åbent rør, så den danner en krans. Derved bliver flammen »hul«, og den får tilført luft ikke bare udefra, men også indefra, hvilket fremmer forbrændingen.⁷⁰

Da man i 1821 stod for at indføre gadebelysning i Randers, orienterede man sig grundigt i udlandet, dvs. i Frankrig og Amsterdam, hvor Argands rundbrænder med lampeglas var slået an; »men Glas-Cylindrene fandtes snart for skrøbelige for Vægter-Hænder, og Lamperne befandtes at fordre uforholdsmæssig meget Olie. Efter Overlæg med den udmærkede due-lige Blikkenslager Meyer i Aalborg, forandredes derfor Konstruktionen, hvorved, uden Skade for Belysningen, Glas-Cylindrene afskaffedes og en meget besparende Maade indførtes.«⁷¹

Man ville gerne have hørt lidt mere om den due-lige blikkenslager og hans robuste »konstruktion«, der mageligt kunne konkurrere med da

Vinci og Argand; men detaljer savnes. Så er der trods alt lidt mere at fortælle om lygternes anbringelse – især fordi vi her har billeder og kort at støtte os til.

Når man ser bort fra den – vistnok ret enestående – placering på toppen af vandpostene i Flensborg, var der tre muligheder: på fritstående pæle af træ – »anstrøgne« eller malede ifølge Christian den 5., i Nyborg malet røde⁷² – på arme eller »bøjler«, som det vist egentlig hed, der igen var anbragt på husfacaderne, eller i udspændte kæder mellem husene. Det sidste kender vi fra Helsingør, hvor nogle lygter o. 1800 var anbragt på denne måde – svævende midt over gaden; men det ansås for at være forældet på den tid.⁷²

Også København har i det mindste haft sådanne ophæng. Da en indsender i »Politievennen« i 1816 klagede over, at lygterne stod uhenigtsmæssigt langs fortovene – de ville være bedre anbragt midt i gaden, erindrede redaktionen, at sådan havde det også været i Kronprinsensgade, hvor »de saaledes gjorde en ypperlig Virkning,« og »hvad Vanskeligheder, der fandtes ved hiine Lygter i Kronprinsensgade,« var bladet ubekendt; men væk var de altså.⁷⁴ Den afvisende holdning til kædeophænget i Helsingør og København virker faktisk så meget mere uforståelig, som det ser ud til, at man i Lund i Skåne, hvor man først indførte gadebelysning i 1813, stadig anvendte kæder og udstyrede lygterne med trisser, så de kunne hejses op og ned.⁷⁵

Portlygter på en ejendom i Nørregade i København o. 1830. De pokalformede glas svarer til dem, der også kendes fra Christiansborg. De var typiske, men blev åbenbart anvendt for at markere en herskabsbolig. Københavns Bymuseum.

Til gengæld er det i hvert fald en kendsgerning, at man i stigende omfang foretrak at montere lygterne i bøjler, og her må forklaringen være, at de på den måde ikke var i vejen for trafikken; men i modsætning til kædeophænget forsvandt lygtepælene aldrig helt. Billeder fra tranlygternes sidste årtier viser en særlig hybrid form, nemlig lygter på en arm, der igen er fæstnet til en pæl.

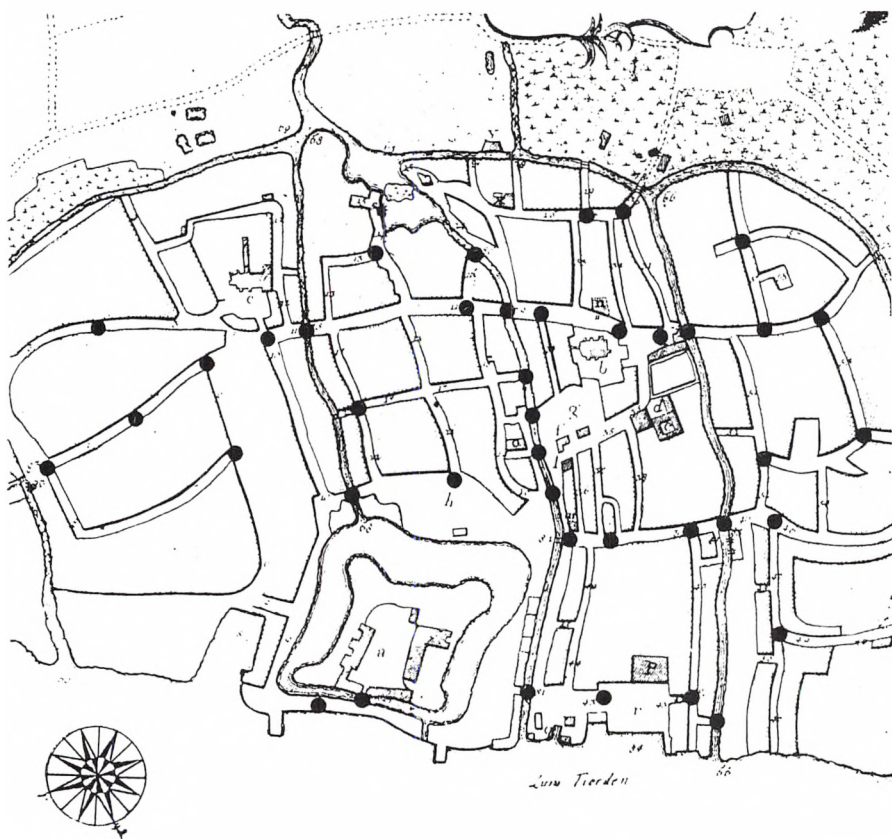
Deres plads i bybilledet var naturligvis bestemt af strategiske hensyn – hvor de gjorde mest nytte, og det var særlig påkrævet, når antallet var beskedent – som i Viborg, hvor der

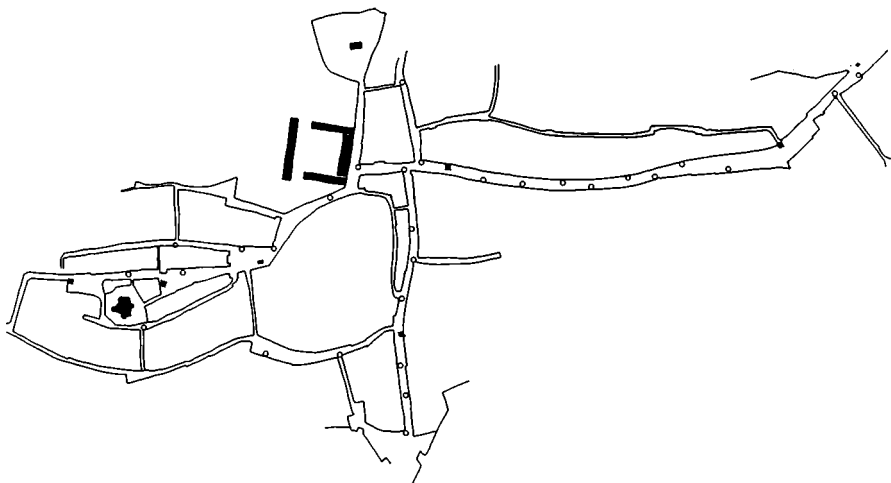
kun var seks til disposition, »nemlig én ved rådhuset, én ved hovedvagen, én ved tugthuset, én på et dertil udset sted i Nedergaden, én på Hjultorvet uden for hr. stiftsbefalingsmandens nuværende bolig og én uden for politimesterens bopæl ..., hvoraf det uden videre fremgår, at det navnlig var myndighederne – civile som militære – der skulle markeres.⁷⁶

Et kort over Aalborg fra samme tid – ca. 1815 – viser, at det relativt

store antal lygter, henved fyre, var fordelt over hele byen, men langt fra jævnt. Halvdelen fandt man langs de to hovedstrøg Østerå og Nørregade, de øvrige var mere spredt, og i de små stræder bag slottet var der slet ingen. Ganske vist har man bestræbt sig på at opsætte lygter på hjørnerne ud for de ellers mørke gader, så nattevandrere i det mindste fik mulighed for at pejle sig frem; men vi må tro, at folk i Aalborg, ligesom det var tilfældet i Hel-

Kort over Aalborg ca. 1825 med indtegnede placeringer af gadelygter. Syd er øverst. Aalborgs Historie bd. 5, 1990.

Kort over Kalundborg med markering af lygternes placering i 1803. Kalundborgs historie bd. 3, 1983.

singør, stadig fik brug for håndlygten, når de havde ærinde i mere dunkle kvarterer.⁷⁷

Nogenlunde samme indtryk får man af skitsen over Kalundborg ved århundredets begyndelse. Belysningen var her koncentreret langs Kordilgade, Adelgade og Skibbrogade, og man bemærker, at lygterne med Thurahs udtryk »paa begge Sider af Gaderne ere uddeelede ...« det vil sige, at man på skift ophængte lygter i begge sider, men således, at man intet sted frådsede og anbragte to lygter over for hinanden; mønstret tegner sig som en zig-zag-bevægelse gennem gaden.

Overalt, hvor gadebelysning slog igennem, var den nøje forbundet med vægtertjenesten. Det var vægteren, der ved mørkets frembrud slæbte sin stige fra lygte til lygte, kravlede op, hældte tran på, tændte – med flammen fra sin håndlygte –

kravlede ned og fortsatte til næste lygte. Der findes imidlertid vistnok kun en enkelt beskrivelse af rutinen – fortalt af en ældgammel, forhenværende vægter fra Hjørring i 1904, og den afviger noget fra den helt traditionelle procedure. Det skyldes formentlig, at Hjørrings tranlygter – opsat så sent som i 1850'erne – har været af en ret avanceret model. Det fremgår, at de *ikke* havde lampeglas – skulle det mon være den duelige Meyers forbedrede brænder fra Aalborg? – og at de lod sig betjene fra gadeniveau uden brug af stige, unægtelig en lettelse:

»Først tændtes den skråtstillede væge ved hjælp af en »stiklygte«, der sad på enden af en stang, som blev stukket op gennem den store lygtes bund. Dette gik nemt nok; men når lygten havde brændt en times tid, blev den søvniq og måtte pudses ligesom et tællelys, hvilket

Billedet forestiller natlige optøjer og er en illustration til »En students missöden« – en illustreret fortælling af C. G. W. Carlemann. Bogen blev udgivet i Lund i 1846, og vi kan vel gå ud fra, at gadebilledet er autentisk. Domkirken ses i hvert fald i baggrunden. Lygten er ophængt i en kæde eller et reb midt over gaden – en teknik, man ikke længere brugte i Danmark, men som er dokumenteret i Helsingør og København.

kaldtes at »brande« den. Dette skete ved hjælp af en stok, i hvis ende der var sømmet en stor læderlap på tværs, så den ragede en tomme ud på hver side. Stokken blev ligeledes stukket op gennem lygtens bund, der lukkedes med en hvælvet klap. Med læderlappen klemtes nu den ene halvdel af den brede væges forkullede del mod lampens rand, hvorved et tilsvarende stykke af tænen fjernedes, derpå gjorde man ligeså med den anden halvdel. Vægen slukkedes ved, at man trykkede hele læderlappen ned over flammen på én gang.«⁷⁹

Selv om lygten regelmæssigt blev »brandet«, osede den alligevel. Lej-

lighedsvis nævnes det, at man anvendte »olie« som brændstof, og det kan være planteolie; men det ansås for en vild luksus. Det almindelige i Danmark var tran. Den blev indført fra Island, hvor man fiskede havkarl – Nordatlantens store haj – og udvandt tran af leveren.⁸⁰ Tranosen forårsagede i dagtimerne meget ekstra arbejde med pudsning af glas og messingreflektorer; men derfor var lygterne stadig ikke driftssikre. Et pludseligt vindstød kunne slukke flammen, stormvejr kunne være så voldsomme, at lygterne overhovedet ikke lod sig tænde, og selv om vejret artede sig, skete det ofte hen under morgenen, at de gik ud af sig

selv – suget tomme for brændstof. I København havde man en stående forklaring på det sidste fænomen, nemlig at vægterne »kneb« på rati-
 onerne – ikke for at skåne byens øko-
 nomi; men fordi de underhånden
 solgte sammensparede sjatter til
 hørkræmmerne og på den måde
 supplerede en vægterløn der hver-
 ken var til at leve eller dø af.⁸¹ Un-
 der alle omstændigheder var *magi-
 stratsmåneskin* et velkendt begreb –
 borgerskabets ironiske navn for ga-
 der, som burde være belyst, men af
 uransagelige årsager ikke var det.

Derfor lød det som en forjættelse,
 da man o. 1815 for første gang
 hørte om *gaslys* – om lygter, der ud-
 sendte syv-otte gange mere lys end
 tranlygterne, som ikke sodede til og
 endda brændte upåklageligt, til de
 skulle slukkes. Men det var i udlan-
 det – forstår sig.

Gasfremstilling bygger på det for-
 hold, at de kulholdige organiske
 stoffer og fossiler af samme – træ,
 tørv, stenkul m. fl. – under kraftig
 opvarmning afgiver en blanding af
 brændbare luftarter. Det kan ud-
 mærket lade sig gøre i små anlæg –
 så at sige til hjemmebrug; men en
 industriel produktion – og dermed
 et egentligt gennembrud – forud-
 satte store gasværker og et vidt-
 strakt net af rørledninger til distri-
 butionen. Idéen blev udviklet o.
 1800 – især i England; men her
 stødte projektet på så megen mistro
 – frygt for eksplosioner og den fo-
 restilling, at gassen brændte *inde* i
 rørene – at de mere fordomsfrie
 amerikanere kom først med prakti-

ske resultater. Det var i Baltimore,
 og det skal have været baseret på
aturgas. Få år senere tændte man
 imidlertid i Pall Mall en række gas-
 lygter, som overbeviste skeptikerne,
 og i 1814 blev store dele af London
 forsynet med gaslys. Europas andre

*Wilhelm Marstrands maleri af en scene ved ac-
 ciseboden, hvor en posekigger afslører en dame i
 smugleri, er velkendt. Her nøjes vi med et ud-
 snit, som viser lygten – et lygtehus monteret på
 en pind, som igen er monteret på en stolpe. Ma-
 leri på Københavns Bymuseum.*

storbyer fulgte trop – Paris allerede 1815, Berlin 1826 osv.; men denne gang lod København vente på sig.⁸²

Det var ikke fordi nyheden ikke blev kendt her i landet. Grosserer Joseph Hambro i København fik indrettet et lille anlæg, der kunne oplyse hans eget kontor, men så heller ikke mere, og Frederik den 6. aflagde besøg for at »tage denne hidtil her saa godt som aldeles ubekjendte Belysning i Øiesyn.«⁸³ Det var i 1819, og allerede året efter lykkedes det et privat teaterselskab at bekræfte alle bange anelser ved at sætte ild på et baghus i Østergade, fordi deres – sikkert primitive – lille gasværk sprang i luften.⁸⁴ Så var der unægtelig mere stil over Christopher Mac Evoy. Han opsatte ikke bare gaslygter foran sit eget palæ i Bredgade, men førte endda stikledninger til Amalienborg slotsplads, hvor lygterne også blev omstillet til gas.⁸⁵

Nu var Mac Evoy imidlertid en hovedrig herre fra Vestindien, der kunne smide om sig med penge, og et særsyn i en generation, der sloges med matte efter-krigskonjunkturer. Frem gennem 1820'erne, 30'erne og 40'erne drømte københavnernes utålmodigt om gaslygter i *hele* byen, og man udklækkede endda planer om et gasværk på den byggegrund, hvor den ufuldendte Marmorkirke i et halvt århundrede havde afventet sin dom; men tiderne skulle blive bedre, før man turde vove springet – og så skete det endda ikke i København.

Tranlygter kunne opsættes én ad

gangen; men det kunne gaslygterne ikke. Her gjaldt et enten-eller, og det blev Odense – en af de provinsbyer, som også var kommet først med tranlygterne – der brød overtværs. I 1851 havde man projektet til et vandværk på bedding, og da det forudsatte vidtløftige opgravninger i gaderne, ny rørføring osv., overvejede man at slå to fluer med ét smæk og nedlægge gasrør samtidigt. Man tog kontakt til T. A. English, en engelsk ingeniør bosat i København, som igen havde forbindelse med brødrene Anders Peter og Regnar Westenholz – to yngre danske forretningsmænd, der havde haft lykken med sig i London. De solgte dansk korn til England og fandt nu et nyt felt for deres foretagsomhed, nemlig eksport af engelsk teknik til Danmark. Således opstod »the Danish Gascompany« – et selskab, der kontraherede med engelske entreprenører om levering af nøglefærdige gasværker og driftsklare ledningsnet, for endnu fandtes der her i landet ingen know-how på dette område, og det tog sin tid, før det gik op for kommunerne, at de selv kunne anlægge og drive gasværker og endda gøre en god forretning.⁸⁶

I 1853 tændte man halvandet hundrede gaslygter i Odense – revnefærdige af stolthed, og som man overlegent bemærkede: nu da gasbelysning havde fundet vej overalt – selv til det fjerne Ægypten, var det berygtede »ægyptiske mørke« gået i landflygtighed og måtte søge sig et nyt hjem – »vor Hovedstad Kjøben-

Der sker meget på D. C. Bluncks maleri fra hjørnet af Landemærket og Gothersgade i København. En velklædt herre stryger forbi, høkeren kommer farende op af sin kælder i ophidsset jagt på tyvagtige hunde; men det er vægteren på stigen, der interesserer i denne sammenhæng. Han har åbnet låget og er i færd med at pudse lygten. Brænderen ses ikke. Den må antages at have været løs, så den kunne indsættes og fjernes efter behov. Billede på Københavns Bymuseum.

havn.«⁸⁷ Året efter gik Aalborg og Helsingør over målstregen, og hvis ikke koleraepidemi og krig, der distraherede englænderne en del, havde lagt sig imellem, ville også Århus have været med. Her

blev lygterne med nogen forsinkelse tændt i begyndelsen af januar 1855 – en måned før det også skete i Assens.⁸⁸

Man skulle tro, at Westenholz'erne og deres ihærdige sælger og

Lygtepudsning i Århus. Billedet er tegnet efter erindringerne af Frederik Visby, der på sine ældre dage gengav scener af livet i sin barndoms by. Akvarel i »Den gamle By«, udsnit.

chef-ingeniør havde påført hele landet en gas-feber. Vi kan næsten se ham for os – denne i dobbelt forstand engelske mr. English, repræsentanten for »the workshop of the world« – de tilrøgede engelske industribyer – stærkt engageret i løbende opgaver og ikke desto mindre til stadighed på farten, hastende fra købstad til købstad så hurtigt, diligencehestene kunne trave, med projekter og tilbud i bagagen. Han var den nye tids helt – teknikeren, en næsten magisk person, der rullede tegninger ud – betagende i deres uforståelighed – for øjnene af borgmestre og byrådsmedlemmer, som han ikke behøvede at overbevise, for de var kun alt for ivrige efter at købe. Der var heller ingen vaklen, da byrådet i Randers havde taget den store beslutning; men der

var udbredt nervøsitet blandt borgerne, og amtsavisen gjorde sig til talerør for panikken – frygten for, at gasrør ville forgifte jorden og sprede død omkring sig, hvis gasværket da ikke ligefrem eksploderede og lagde hele byen i ruiner på én gang.⁸⁹

Bekymring eller ikke – Randers fik sit gaslys 1855, ligesom Flensborg, Slagelse, Svendborg og Nyborg, ja endog Silkeborg – stadig så purung, at byen end ikke havde status af købstad endnu – nåede at lukke op for hanerne, før smitten endelig i 1857 fordrev det ægyptiske mørke også fra København.⁹⁰

I '59 skete det i Vejle, i 1860 i Horsens, i '61 stod Nakskov og Kolding for tur, i '63 Stubbekøbing og Åbenrå, i '65 Nykøbing Falster og Fåborg, i '66 Fredericia.⁹¹ Dermed sy-

Dette tidlige fotografi viser en gaslygte fra Odense og dermed en af de allerførste, der blev opstillet i Danmark. I silhouet tegner kameraet alle lygtekurvens linjer. Det ses, at den er åben i bunden, hvor gasrøret og brænderen stikker op. Odense Bys Museer.

middag. Gaslygternes ærværdige Forgængere brændte for Sammenligningens Skyld samtidigt med hine, og Forskellen var overordentlig stor.«

Var det ligefrem for at gøre tranlygterne til grin, man lod tran og gas brænde samtidigt? Man skulle tro det. Men når man i København i en overgangsperiode lod de gamle og de nye lygter tænde på én gang, var forklaringen – i hvert fald officielt – at man endnu ikke var tryk ved gassens stabilitet. »Vægterne stode saa sørgmodige, de vidste ikke, naar de skulde afskediges som Tranlygterne,« skrev H.C. Andersen.⁹⁴ Men lygtetænderne – udvalgt blandt medlemmer af det gamle væg-

terkorps – gik den traditionelle runde fra lygte til lygte, satte stige til og tændte, ledsaget af et større følge, der brød ud i hurra-råb hver gang, en ny flamme blussede op. »Ja i Sandhed,« skrev Berlingske Tiden- de, »man har ladet os vente længe nok paa denne herlige, gennemgri- bende Forandring. Arbejdet er fuldkomment lykkedes ...«⁹⁵ Og så var tilfredsheden i København må- ske endda behersket sammenlignet med betagelsen i Thisted. Her måtte man vente på miraklet lige til 1883; men da blev nattemørket også i ét uforglemmeligt nu forvandlet »til Dagslys over hele Torvet af den straalende Gas-sol.«⁹⁶

En »gas-sol« – var det virkelig så voldsomt? Nu afhænger alt jo af øj- nene, der ser – dengang øjne, der ikke var forvænt med kunstig belys- ning, som vore er det. Og så må man endda være opmærksom på, at gaslys og gaslys er flere ting – i det mindste to, nemlig *lysgas* og *gasglø- delys*. Det er det skarpe, kridhvide skær af gasglødelyset, der domine- rer erindringen om gaslygter; men gasglødelyset er i virkeligheden et avanceret raffinement, der først fik sit gennembrud i 1890'erne. De lyg- ter, der vakte undren o. 1860, brændte med lysgas.

Teknikken var enkel. Gassen blev simpelthen ledet ud gennem en dyse og brændte som en åben flamme, idet dens indhold af glø- dende kulpartikler udsendte et gul- ligt lys. Man kunne variere dysens form og dermed flammens. Brugte man den argandske brænder – dvs.

uden væge – fik man en høj, slank flamme, anvendte man *snitbrænderen* – en smal revne – blev flammen flad og antog lighed med en flagermusvinge, og slap man gassen ud af to små skråtstillede huller, kom flammen til at ligne en fiskehale. I alle tre tilfælde fik den stor overflade, der igen gav fri adgang for luftens ilt, og den effektive forbrænding øgede lysstyrken.

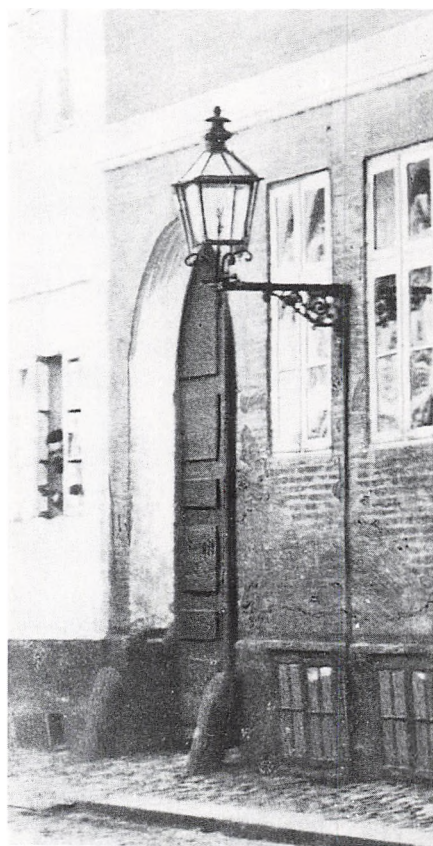
Hver enkelt gaslygte gav som nævnt et lys, der svarede til syv-otte tranlygters, og man kunne forestille sig, at antallet af nye lygter lod sig reducere væsentligt, samtidigt med at belysningen dog blev bedre. Men teori er én ting – praksis noget ganske andet, og der kendes vist ikke noget eksempel på, at der kom færre lygter, fordi de blev så meget mere effektive – tværtimod. Man kastede sig snarest på hovedet ud i et belysningsorgie.

I Aalborg udskiftede man 75 tranlygter med 125 gaslygter, som i løbet af kun fire måneder endda blev til 180. Københavns 1600 tranlygter blev til 1800 gaslygter,⁹⁷ og i Århus blev antallet omtrent fordoblet til ét hundrede, det vil sige: allerede efter et halvt års forløb nærmede man sig de 150.⁹⁸ Århusianerne stod ligefrem i kø for at lægge et godt ord ind for netop *deres* gade, og var kommunen ikke villig, tilbød man at betale det selv – som i Søndergade, et afsides liggende strøg – endnu ikke brolagt, der ikke desto mindre fik gadelygter takket være beboernes ihærdighed og offervilje. Da en værtshusholder i havnekvar-

teret anmodede om lys ved sin ejendom, var kommunen kulant; men da amtsstuen mente sig berettiget til det samme, var svaret nej! Man havde sandelig lagt stor afstand til enevældens Danmark, hvor ingen drømte om at sætte kroværten over amtmanden.

Premieren var så strålende, at der måtte følge en antiklimaks efter. I Århus var der langstrakte skænde-

Gaslygte i Nedergade i Odense fotograferet i 1860'erne. Den er monteret på en arm, der igen er fastgjort til en mur, ligesom det var tilfældet med de fleste tranlygter. Gasrøret løber ned langs muren. Odense bys Museer.

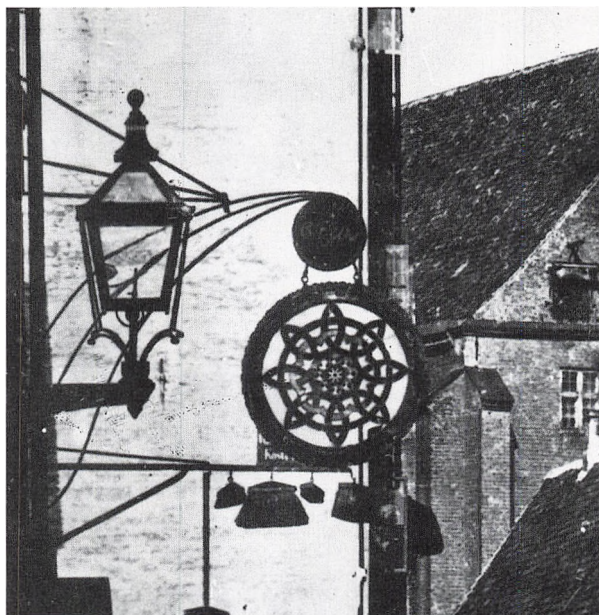
rier om, hvem der egentlig havde ansvaret for, at lygter blev pudset – politiet eller gasværket – med det resultat, at ingen pudse dem. For øvrigt var det også ganske overflødig »at pudse Lygterne nu, fordi det snart var Maaneskin,« som gasværksbestyreren sagde – hvoraf det uden videre fremgår, at det gamle lygtetændings-reglement overlevede alle tekniske omvæltninger i fin form. Redaktøren af Aarhus Stiftstidende fo'r da også i blækkhuset og erklærede, at det stod lige så ringe til som i tranlygternes dage, hvilket den iltre gasværksbestyrer ikke ville have hængende på sig. Der var stof til lange, underholdende skænderier.⁹⁹

I København konstaterede man i efteråret 1859, at gaderne var »næsten ganske mørke,« men her havde man i det mindste den simple forklaring, at successen overlevede sig selv. Trykket i rørene faldt, fordi tilgangen af private kunder oversteg kapaciteten. Det ville imidlertid blive rettet op, når værket inden længe kunne sætte en ny gasbeholder i drift.¹⁰⁰ Det var formentlig noget tilsvarende, der i efteråret 1866 fik »Gaskonsumenterne« i Fredericia til at insinuere, at »Personalet på Gasværket« på en løssluppen markedsdag blev grebet af en utilbørlig »Lyst til at more sig«¹⁰¹ – mon ikke det var markedsdagen og dens storforbrug, der var den virkelig skyl-

Selve tændingen af gaslygter, der ellers vakte megen opmærksomhed, fristede ikke kunstnerne til at gengive sceneriet, før tegneren Lorenz Frøhlich skulle illustrere H. C. Andersens »Gudfaders billedbog«. De meget tætte geledder af gaslygter må vi skrive på den kunstneriske frihedsregning.

Gaslygte i Krystalgade i København. Den repræsenterer den ældste model i lygtekurve. I muntert samspil med glarmesterens og børstenbinderens udhængsskilte er lygten et malerisk bidrag til, hvad man i dag vil halde »byens nips«. Fot. Københavns Bymuseum.

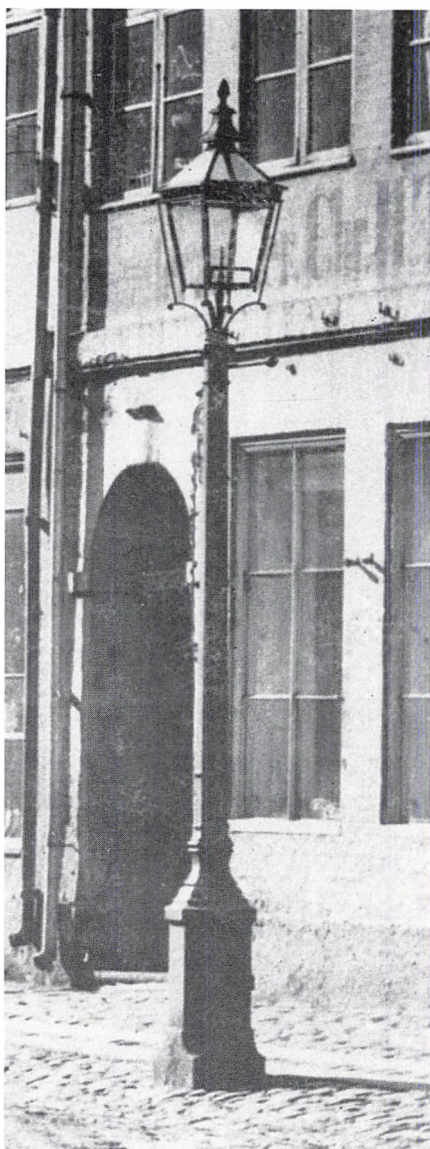
dige? – og hvad der nu end måtte have været i vejen i Randers, så foreslog en indsender i avisen, at man hellere måtte nedlægge gasforsyningen og gå over til petroleum i stedet!¹⁰²

Børnesygdommene blev dog overstået, gassen var kommet for at blive – og for at ændre gadelivet på en måde, vor egen lysforkælede generation knap nok fatter. Medens såvel de middelalder-mørke gader som tranlygternes svagt belyste omgivelser kun havde været scene for trafikanter, der hastede ud og hjem i deres lovlige ærinde, for svirebrødre på sold – dinglende fra værtshus til værtshus, opsat på mere eller mindre godmodigt sjov – og for prostituerede på træk, blev gasbelysningens byer også tillukkende for dem, der bare ønskede at strække benene, slentre gennem byen med ægte-

fællen eller den forlovede under armen og se på butikker.

Egentlig var det vel først nu, at *kvinderne* – hvis de ellers bekymrede sig om deres rygte – fik mulighed for at færdes alene på gaden efter solnedgang, og det var ikke noget tilfælde, at de traditionelle købmandsboder – lukkede og tilskoddede om aftenen – netop i disse år for alvor begyndte at vige for den nye butiksform, specialforretningen med store udstillingsvinduer og rigt varierede vareudbud – festligt illumineret af gas. Trods lejlighedsvis surhed over tekniske svigt, var 1850'ernes danskere fuldt ud klar over, at de levede i en ny og løfterig tid, og i den udstrækning, de selv fik del i det, nød de det også. De mente endda, at de bare stod ved begyndelsen endnu.

Da H.C. Andersen i »Gudfaders

Gadelygte i Store Kongensgade, København, fotograferet i 1873. Medens tranlygterne blev båret af massive træpæle, fik gaslygterne specielt støbte, hule jernpæle, fordi gasrøret skulle føres op gennem pælen. Man gjorde sig megen ulejlighed med den kunstneriske udformning. Lygtekurv og pæl kaldtes under ét for en »kandelaber«. Københavns Bymuseum.

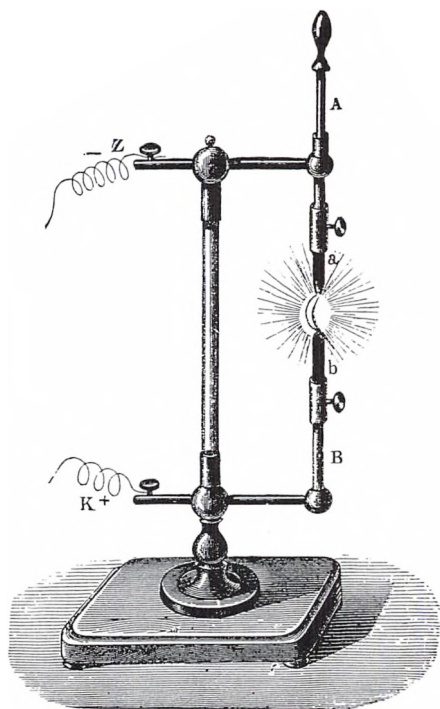
Billedbog« skildrede gaslysets sejr, tog digteren – som altid optaget af teknikkens landvindinger – et lille ironisk forbehold. Han lod sin fortæller lytte til en tranlygte, som spåede, at gaslygterne kun havde en kort fremtid foran sig: »Menneskene finde nok paa en stærkere Belysning end Gas. Jeg har hørt en Student sige, at man ymte om, at de vilde komme til at brænde Søvand.«¹⁰³

Selv om »søvand« ikke hidtil er blevet aktuelt – det sker vistnok tidligst i forbindelse med den kontrollerede fusion af brintatomer, som endnu ikke er mulig – havde Andersen ret, for så vidt som gaslygternes eneherredømme skulle blive af langt kortere varighed end tranlygternes. Allerede da gasbelysningen var i sin spæde barndom, anede man den kommende konkurrent – det elektriske lys.

Det skete i 1811, da Humphrey Davy i London demonstrerede *kulbuelysset* – to strømførende kulstykker, der i kort afstand fra hinanden danner en »lysbue«. Endnu var det kun et eksperiment, for Davy måtte mobilisere et batteri på tohundrede elementer for at få strøm nok,¹⁰⁴ og ret meget længere var man stadig ikke nået, da opfindelsen i 1857 – selv samme år, hvor København fik gaslygter – blev vist på en udstilling i hovedstaden, eller da en teknisk begavet overlærer i Kolding tre år senere forlystede sine medborgere ved at tænde en lysbue i et vindue i Helligkorsgade.¹⁰⁵ Men netop på denne tid, var man i færd med at

Selv den dunkleste afkrog, som man hidtil havde kunnet lade henligge i skånsomt mørke – helliget aftenens og nattens unævnelige eskapader – blev i bogstaveligste forstand draget frem i lyset, da gassen kom. Peder Madsens Gang i København, som snart skulle forsvinde, var i sin korte resterende levetid forsynet med gaslygter. Københavns Bymuseum.

Den stærkt lysende kulbue dannes mellem en anode og en katode af kul, selv om de ikke berører hinanden. Kullet fordampes under processen, og da afstanden mellem kulstængerne øges, slukkes kulbuen. Det var en alvorlig hindring for dens brugbarhed, og man kæmpede længe for at opfinde en teknik, der automatisk justerede afstanden mellem katode og anode. Opfindelsernes Bog.

udvikle de første effektive dynamoer, hvilket betød, at el-fremstilling kunne industrialiseres, og da man samtidigt forbedrede selve lyslegemet – bl. a. ved opfindelsen af »Jablochoffs Kerter«, som krævede mindre plads – nærmede man sig den dag, da elektrisk belysning blev en praktisk mulighed.

I efteråret 1881 tog man et bud på fremtiden. I Paris blev der af-

holdt en »elektrisk udstilling«, hvor flere konkurrerende systemer blev fremvist – heriblandt også Thomas Alva Edisons nyligt konstruerede kultrådspære, der dog ikke var så enestående, som man almindeligvis forestiller sig. Edison måtte kæmpe hårdt for at fastslå et forspring frem for flere andre, der arbejdede ud fra tilsvarende principper. En dansk officer – kaptajn V. Edsberg – besøgte udstillingen og udsendte en knastør beretning under titlen »Elektrisk Belysning eller Gasbelysning?« – et overflødigt spørgsmål, idet kaptajnen havde gjort sig sin holdning klar og såvel af tekniske som økonomiske grunde gik helt og fuldt ind for elektricitet. Kultrådspærerne egnede sig til private hjem og andte mindre opgaver, kulbuelamperne, når det gjaldt teatre, koncertsale, fabrikker og store udedørs arealer.¹⁰⁶

Det vil formentlig overraske mange at erfare, at også *lysstofrøret* – endnu dog meget ufuldkomment – har sine rødder i de hektisk eksperimenterende 1870'ere. Af større praktisk betydning var det dog, at man i Tyskland ydermere var i færd med at konstruere *acetylenlygten* – sådan set bare en videreudvikling af gasbelysningen, men baseret på en såre simpel teknik. Man kunne springe det store og bekostelige kulgasværk over og – om det måtte ønskes – nøjes med at fremstille gas til en enkelt lygte af kalciumkarbid og postevand.

Og alt imens dette skete under intens opmærksomhed, var den ame-

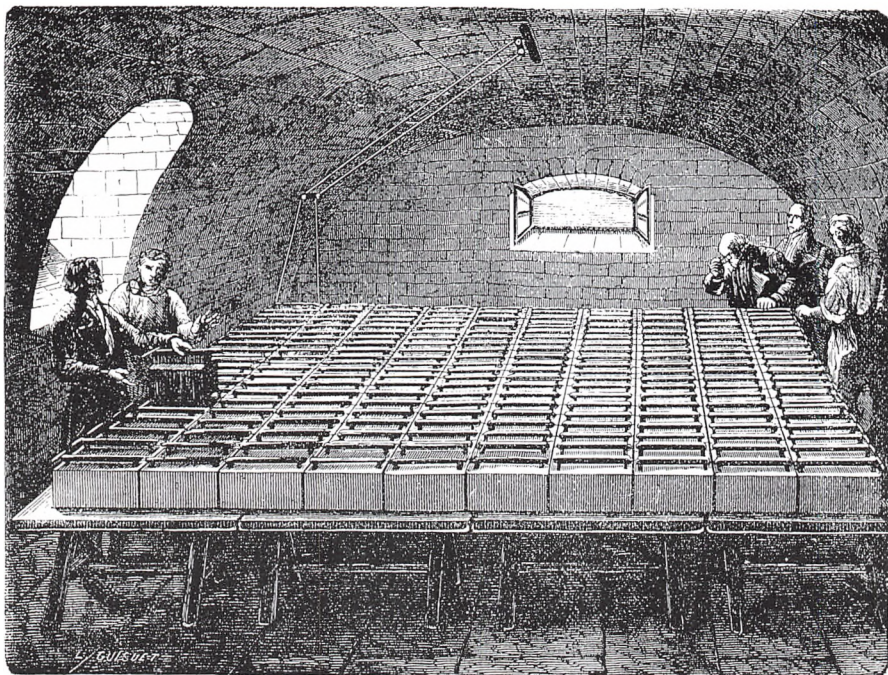
rikanske petroleum – eller i dansk oversættelse *stenolie* – i løbet af 1860'erne uden videre opsigt blevet introduceret i Danmark, hvor den erobrede et stort marked. Petroleum var mere renlig end alle hidtil kendte olier, den var billigere, dens tynde konsistens lettede passagen op gennem vægen – det havde altid været et problem med olie og tran – og flammen gav et bedre lys end de gamle lamper, selv om det langt fra kunne måle sig med gas.

Kort sagt – gennem 1860'erne og 70'erne væltede opfindelser og muligheder over benene på hinanden. Kun ét syntes sikkert, nemlig at kul-

gassens dage som belysningskilde allerede var talt. Den kunne ikke lyse som kulbuen, og gaslygten var langt mere uøkonomisk end petroleums- og glødelampen. Men bedst som man forberedte sig på at skrue ned for gassen, fik den en glimrende renæssance takket være østri-geren Carl Welsbach von Auer. Han konstruerede o. 1885 en ny brænder, der på én gang øgede lysstyrken og sænkede gasforbruget – et sandt Columbus-æg.

De særligt interesserede må jeg henvise til mere specialiserede fremstillinger af Auer-brænderens forhistorie, udvikling og funktion, for

Man samlede penge ind, for at Humphrey Davy i 1811 kunne få råd til at opbygge et batteri af tohundrede galvaniske elementer – en hel kælder fuld, så han kunne få strøm nok til at tænde én kulbuelampe. Men på grund af brintudvikling, blev selv dette kæmpebatteri meget hurtigt »fladt«.

den repræsenterer et stykke sofistikeret teknik, der rækker langt ud over rammerne for denne fremstilling.¹⁰⁷ Her må vi holde os til en kort og enkel beskrivelse af dens betydning for gadebelysningen.

I modsætning til den tidlige gaslygte, hvor den åbne flamme lyste af sig selv i kraft af sit kulindhold, blander Auer-brænderen gassen med atmosfærisk luft, inden den antændes. Man får herved, hvad man kalder en »aflyst« flamme – den blålige, kun svagt lysende ild, som alle, der erindrer skoletidens fysikundervisning med den hvæsende Bunsen-brænder – for ikke at tale om gaskomfurer – er fortrolige med. Den aflyste flamme udmærker sig ved en høj temperatur – langt højere end den lysende. Omkring den

ne flamme udspændes der et nøje afpasset *glødenet* – et uendelig skrøbeligt net, hovedsageligt bestående af thoriumnitrat. Nettet ligger som en kappe om flammen, og når det bringes til at gløde, udsender det netop det kraftige, hvide lys, de ældre iblandt os erindrer som karakteristisk for gaslygter, og som man, altså nu kan gense ved indgangen til »Den gamle By«. For Auer-brænderen *tyvedoblede* effekten i forhold til lysgas-brænderen og forlængede dermed gasbelysningens levetid med flere menneskealdrer.

Men skulle læserne nu – efter denne raske gennemgang af det tekniske slaraffenland, der åbnede sig i 1850'erne – have fået det indtryk, at alle Danmarks byer ved århundredets udgang lå badet i lys fra

Bogenses ældste gadeblygte i Østergade, fot. ca. 1880. – Bogense Lokalhistoriske Arkiv.

Det er hen under jul, og det er Østergade tyve år efter introduktionen af gaslys i København. Strøglivet udfolder sig i skæret af gaslygterne og ikke mindst tiltrukket af de fashionable butikker, der selv bidrager til festilluminationen med belyste udstillingsvinduer. Illustreret Tidende 1877.

Auer-brændere og kulbuer, må jeg beklage. Således forholdt det sig langt fra. Ligesom der var forløbet lang tid, fra de store købstæder indførte tranlygterne, og indtil de mindre sluttede op, blev de nye belysningskilder ikke fælleseje for alle på én gang. Ja, det forholdt sig endda således, at man adskillige steder først kunne begynde at tænke på tranlygter, da man var i fuld gang med at afskaffe dem i de store og rige bykommuner, for én ting var, hvad der var teknisk muligt, økonomien noget ganske andet, og mere end ét byråd vedtog i begejstringens rus planen til gasværk – kun for at slip-

pe den igen, når budgettet blev gået efter i sømmene.

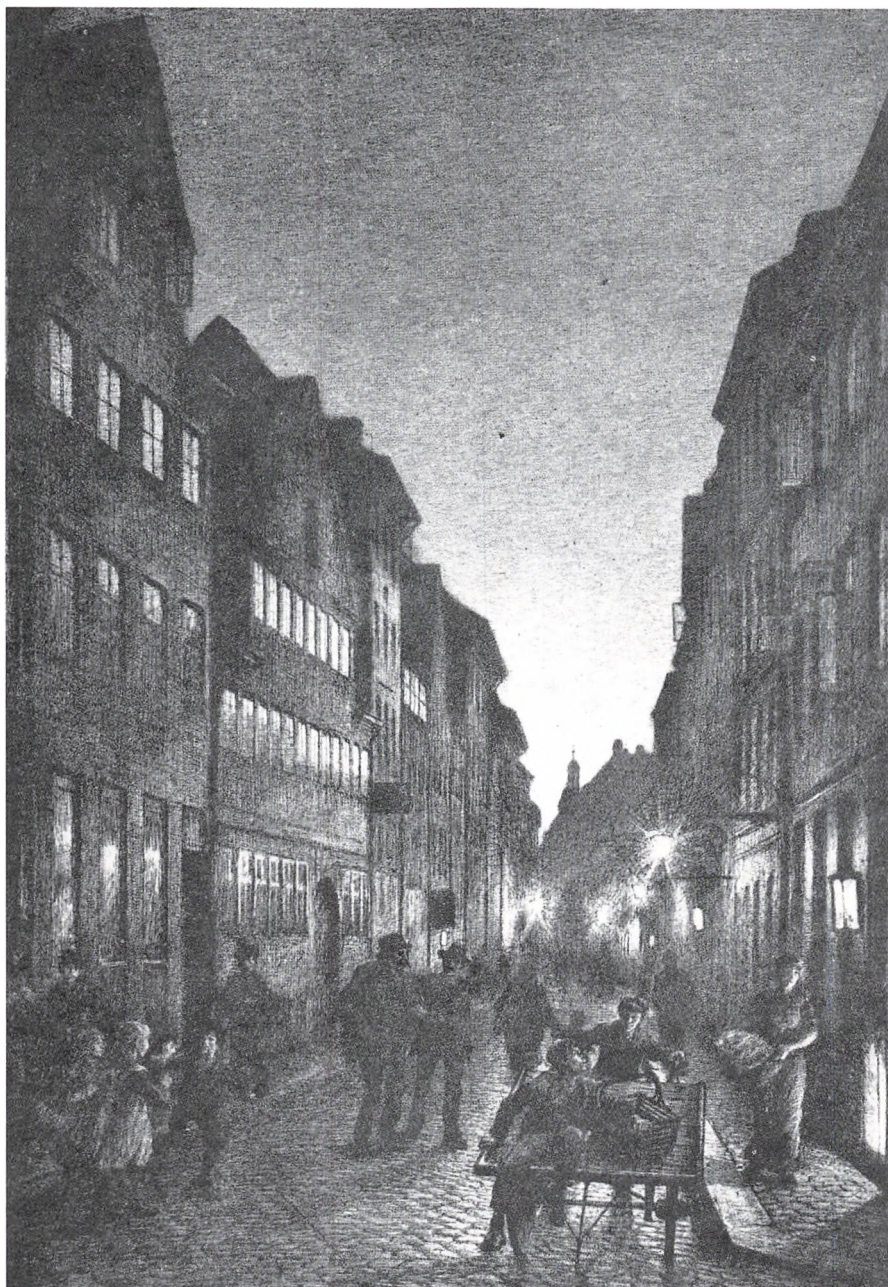
Der var endda ofte en direkte sammenhæng mellem gas og tran. I Thisted, Frederikssund og Maribo opkøbte man til lavpris de tranlygter, der blev umoderne og til overs, da henholdsvis Helsingør og København kasserede deres,¹⁰⁸ og samtidigt anråbte redaktøren af Præstø Avis byrådet om gadebelysning under den manende overskrift »Tran, Tran, Tran.«¹⁰⁹ Byrådet var ikke utilbøjeligt til at se på sagen, men foretrak lige at vente lidt, for det kunne jo være, man fandt noget bedre. Det viste sig at være klogt.

Lygtepælene til gaslys i »Den gamle By« er dels af århusiansk, dels københavnsk oprindelse. Men de er alle monteret med de såkaldte Clausen-kurve – nærmest en dansk standardmodel.

Bogense fik sin første lygte i 1856 – kun én og stadig til tran,¹¹⁰ og tre år senere var Grenå på vej.¹¹¹ Der skete også noget i Sæby, Nykøbing Mors og Frederiksværk – alle tre steder, fordi private borgere havde mistet tålmodigheden med sendrægtige kommunalpolitikere og selv tog et initiativ. I Frederiksværk tilbød en garver og en farver i fællesskab at ville finansiere én lygte, hvis byen var villig til at påtage sig driften.¹¹² og i Sæby var det apotekereren – lige ankommet fra Aalborg og uvant med mørke gader – der for egen regning ville anskaffe en lygte. Den skulle opstilles uden for en naboejendom – en bagergård, og bageren lovede at tænde og slukke.¹¹³ Begge steder var man indtil videre tilfreds med den ene lygte; men købmand P.K. Bang i Nykøbing Mors forærede byen *to* lygter, og den lokale avis animerede andre til at gå i hans spor. Det blev på fire år til otte lygter – halvt private, halvt kommunale.¹¹⁴ I '59 tændte man lygterne i Mariager – en af Danmarks allermindste købstæder – og i 1868 skete det i Nysted på Lolland.¹¹⁶

Var der efterhånden en eneste by i Danmark, hvor gaderne endnu henlå »i Mulm og Mørke«? Redaktøren af Langelands Avis mente, at denne tvivlsomme ære tilfaldt Rudkøbing. Samme år, som Nysted fik sine lygter, anskaffede Rudkøbing en ny lygte til afløsning for den, der i menneskealdre havde hængt ved rådstuen, men kun på prøve, og man ville åbenbart lade det blive

Denne anonyme illustration fra begyndelsen af det tyvende århundrede viser en københavnsk gade fuldt oplyst med gas. Auer-brænderne gjorde gasbelysningen konkurrencedygtig også i elektricitetens tidsalder. Endnu ved begyndelsen af den anden verdenskrig havde hovedstaden mere end sekstusinde gaslygter; men de skulle alle forsvinde i efterkrigsårene. Københavns Bymuseum.

Springsvandspladsen i Hjørring ca. 1890. Der var jerngitter omkring springvandet, som ydermere var flankeret af to petroleumslygter. De var monteret med »triumfbrændere« – og hvad man så end skal forstå ved det, må de antages at have været meget lysstærke. Vendsyssels historiske Museum.

herved, selv om det både var »betimeligt og hensigtsmæssigt at sprede lidt Lys i Byens Bælmørke, i det mindste saa meget, at det ene Menneske kunde undgaae at støde det andet overende, hvilket er skeet, ligesom det er os bekjendt, at Folk om Aftenen paa vore Gader ere gaaede imod Heste, der haver staaet spændt for Vogne, faldne over Trap-petrin eller andre paa Fortouge værende Gjenstande.«¹¹⁷ Avisen ville ikke gå så vidt som til at forlange gasbelysning her og nu, selv om der forelå en flere år gammel byrådsbeslutning herom, og man fik det heller ikke; men lige før jul 1869 tændte man dog seksogtyve lygter.¹¹⁸

»I Middelfart går alt ved det

gamle i Tranlygternes Skær,« lød det forsorent i 1878, og dermed var Middelfart – som endda havde været forholdsvis tidligt på færde, da det drejede sig om at indføre gadebelysning – stemplet som tilbagestående, yderligt provinsiel.¹¹⁹ Men det var nu nok en polemisk overdivelse, for der var næppe én tranlygte tilbage i Danmark i 1870'erne – eller rettere: hvis der var, brændte de ikke længere med tran, men med petroleum.

»Det er maaske ikke undgaaet fle-res Opmærksomhed ... at den ene af Lygterne ved Byens Raadhus i nogle Aftener har brændt klarere end sædvanligt, idet det tog sig ud som en Lampe, hvis Glas ere holdte

rene, og hvis Væge er vel passet, medens den anden ganske lignede sine Kammerater, der faa Lov til at skøtte sig selv, naar de først ere tændte, thi nogen paafaldende Forskel i Lysstyrken var der ikke ...« Saaledes meddelte Sorø Avis, at kommunen, da man nødvendigvis måtte udskyde tanken om et gasværk, var begyndt at eksperimentere med »stenolie«, og selv om det foreløbig ikke så ud af noget særligt, var man overbevist om, at helt nye lygter og en ombygning af de gamle ville give et tilfredsstillende resultat.¹²⁰ Men man fandt sig altså også foranlediget til at henlede læsernes opmærksomhed på fænomenet; ellers risikerede man, at de slet ikke opdagede det.

Hvor tranlygterne ikke direkte blev slået ud af gassen – så at sige på knock-out – døde de stille og roligt i løbet af 1860'erne, med mindre vi opfatter det således, at stenolien gav tranlygten et efterliv, ligesom Auerbrænderen forlængede gaslysets levetid. Men petroleumsglygterne var – i modsætning til Auerbrænderen – ikke nogen markant teknisk forbedring. Her var det først og fremmest økonomien, der fik det afgørende ord – den overkommelige og nemme løsning, når omkostningerne stillede sig i vejen for den ideelle.

I øvrigt kunne den bekymrede redaktør af Langelands Avis trøste sig med, at Rudkøbing ikke var den allersidste by i Danmark, der savnede gadebelysning. I hvert fald manglede man stadig Holstebro og Rønne, der kom med samtidigt 1874-

Større ydre forskel på tran- og petroleumsglygter var der ikke; men som denne lygtekurv viser, havde petroleumsglygterne en tendens til at blive ganske monumentale. Lygten var i brug i Hjørring til 1904. Vendsyssels historiske Museum.

75. Man ventede på Lemvig, hvor drøftelserne bølgede frem og tilbage – bl. a. forsinket af bekymringen for det brandfarlige lager af petroleum. Der var dog lygter i Lemvig fra 1876, medens efternøleren Åkirkeby først nåede det i 1891. I alle fire byer begyndte man med petroleum; man havde aldrig kendt til tran.¹²¹

Det er med andre ord et yderst broget billede, vi kan danne os af købstæderne og deres natlige belysning i 1800-årenes anden halvdel, og hvor skal vi slutte denne fremstilling? Bør det være i København, hvor den berømte nordiske indu-

stri- og landbrugsudstilling i sommeren 1888 blev en triumf for den elektriske belysning – eller samme sted fem år senere, da man fejrede Christian den 9's og dronning Louises guldbryllup ved at tænde buelamperne på Kongens Nytorv? Eller skulle det være i Hjørring, hvor man i foråret 1889 arrangerede en industri- og håndværkerudstilling og i den sammenhæng udstyrede byens gader med gløde- og buelamper? Jamen det forblev ved en festillumination, og bagefter var det atter gaslyset – snart forbedret med Auer-brændere – man faldt tilbage på.¹²²

Vist havde man da bragt det herligt vidt; men det er ikke nødvendigvis altid det mest avancerede, der også er repræsentativt, og da der her er fortalt om tidligere tiders belysning som baggrund for de igangværende bestræbelser for at genskabe en troværdig belysning i »Den gamle By«, vil vi slutte rundturen gennem gader og stræder på kirkepladsen i Ebeltoft, hvor en kirkegænger sent en vintereftermiddag underkastede den derværende petroleumslygte et nærmere eftersyn. Dens ruder var som overgroet med tælle, brænderen var fyldt op med forkullede stumper af vægen, lampeglasset var uigennemsigtigt af fastbrændt snavs, og flammen, der dårligt nok kunne kigge frem over brænderens kant, lyste som en halvt udgået glød. Men da menigheden efter endt gudstjeneste kom ud på pladsen igen, havde nogen forbarmet sig og hængt en almindelig

håndlygte op på lygtestativet – »og hvor *den lyste!*«¹²³

Det var i 1891, da man – optændt af fremskridtsbegejstring – havde travlt med at fortælle om, hvor ringe det havde stået til i tranlygternes dage for slet ikke at tale om kong Hans' tid.

NOTER

1. H. C. Andersen: Eventyr, bind 1., 1935, side 137 ff.
2. C. Nyrop: Danske Gildes- og Lavskraaer, bind 2, 1977, side 212.
3. Københavns Diplomatarium, bind 1, side 475.
4. Memoirer og Breve, bind 1, 1966, side 71 ff.
5. Den danske Skueplads eller Holbergs Komedier, 1922, side 157
6. Kjøb. Dip., bind 6, side 555.
7. Hugo Matthiesen: Natten, 1914, side 29. Kjøb Dip., bind 5, side 626.
8. Carl Kofoed: Minder fra det gamle Holbæk, 1914, side 38 ff.
9. L. Sprague de Camp: Great Cities of the Ancient World, New York 1990, side 442.
10. Matthiessen side 25.
11. Chr. Kiilsgaard: Rudkøbing, 3. del, 1970, side 177.
12. Norman V. Steenstrup: Gadebelysningen i Århus fra ca. 1750-1900, Østjysk Hjemstavn 19, side 181.
13. L. Holst: København og Kongerigets Kjøbstæder for hundrede Aar siden, 1862, side 20.
14. Tønder gennem Tiderne, 1943, side 168.
15. Carl Bruun: København, bind 2, 1890, side 271 f.
16. Kjøb. Dip., bind 6, side 750.
17. Samme sted side 770.
18. Samme sted side 783.
19. Kjøb. Dip., bind 7, side 363 ff., 370, 426 f., 620 og 699.
20. Carl Bruun, bind 3, side 886.
21. Laurids de Thurah: Hafnia Hodierna, genoptryk 19, side 22.
22. Kjøb. Dip., bind 8, side 312 f.
23. Paul Lacroix: XVIII'me Siecle, Paris 1875, side 351 f.

24. M. Dorothy George: London Life in the Eighteenth Century, Penguin Books 1985, side 109 f.
25. Christopher Hibbert: London, the Biography of a City, London 1979, side 160.
26. M. Dorothy George, samme sted.
27. Ejner Johansson: Lys i gade, 1960, side 22 ff. Christopher Hibbert: Rome, the Biography of a City, London 1985, side 232
28. Carl Bruun, bind 3, side 305 og 886.
29. Flensborg bys historie, bind 2, 1955, side 92.
30. Helsingør i Sundtoldstiden, bind 2, 1929, side 288.
31. Aalborgs historie, bind 3, 19, side 268 f.
32. L. Holst, side 20.
33. Odense bys historie, Næring og bystyre 1700-1789, side 248.
34. Køge bys historie, bind 1, 1985, side 78.
35. Henning Henningsen: Nyborg da voldene stod, 1981, side 57 ff. Lauritz Maaløe: Assens gennem 700 Aar, 1936, side 69.
36. Otto Smith og Victor Hermansen: Ribe Bys Historie 1730-1820, bind 1, 1936, side 26.
37. Steenstrup: Gadebelysningen i Århus, side 181 ff. Kalundborgs historie, bind 3, 1983, side 69. Johannes Olsen: Svendborg Bys Historie, 1919, side 270.
38. C. Klitgaard: Skagen Bys Historie indtil 1870, 1928, side 218.
39. L. Holst, samme sted. Johannes Olsen, samme sted.
40. Politievennen 1809, side 8822.
41. Samme sted, side 8867.
42. O. von Spreckelsen: Viborg-vægtene gennem 300 år. Fra Viborg amt 1953, side 35 ff. L. F. la Cour: Korsør, 1926, side 316. L. F. la Cour: Skelskør, 1932, side 166 ff.
43. P. Arnskov: Bogen om Slagelse, 1931, side 115. L. C. Neckelmann: Kortfattet Udsigt over Randers Kjøbstad i Aaret 1830, genoptryk 1988, side 57.
44. Chr. Behrendt: Fra det gamle Middelfart, bind 1, 1938, side 98.
45. Ribe Bys Historie, side 26.
46. Steenstrup: Gadebelysningen i Århus, side 182 f.
47. Politievennen 1809, side 8868. Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie, 1936-37, side 501.
48. Arnskov, side 115.
49. O. Fabricius: Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie, 1879, side 266 noten.
50. C. C. Haugner: Nakskov Købstads Historie, bind 3, 1936, side 71 ff.
51. Aage Fasmer Blomberg: Faaborg bys historie, bind 2, 1956, side 228.
52. Korsør, side 316.
53. L. F. la Cour: Sorø Bys Historie, 1938, side 157.
54. Maaløe, side 69.
55. Steenstrup: Gadebelysningen i Århus, side 183.
56. Hj. Schmidt: Af Hobro Bys Historie, 1928, side 34 f.
57. Tønder gennem Tiderne, side 168 ff.
58. Holger Hjelholt: Sønderborg bys historie, bind 1, 1960, side 412.
59. P. Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid, 1910, side 412.
60. Eduard A. Nissen: Fredericia, By og Borger, 1965, side 36 f.
61. L. Holst, side 20.
62. P. Horn: Hjørring 1243-1943, 1943, side 64.
63. Georg Nørregaard: Nykøbing Falster, bind 2, 1982, side 130 f.
64. Steenstrup: Gadebelysningen i Århus, side 186.
65. H. C. Andersen: Eventyr, bind 3, 1934, side 81 ff.
66. Steenstrup: Gadebelysningen i Århus, samme sted.
67. M. Dorothy George, side 110.
68. Henningsen, side 57.
69. Carl Bruun, bind 3, side 305.
70. Opfindelsernes Bog (ny udgave), bind 4, 1914, side 121.
71. L. C. Neckelmann: Kortfattet Udsigt over Randers Kjøbstad, 1830, side 57.
72. Henningsen, side 57.
73. Helsingør i Sundtoldstiden, side 288.
74. Politievennen 1816, 3. hefte, side 21 ff.
75. William Karson: Gatubelysningen i Lund 1813-1853, Kulturens årsbok 1950, side 110 ff.
76. O. von Spreckelsen, side 36.
77. Aalborgs historie, bind 3, side 268.
78. Kalundborgs historie, bind 3, side 69.
79. O. Wæver Rasmussen: Hjørrings gadebelysning 1854-1926, Vendsyssel nu og da 1980, side 64 ff.
80. De såkaldte islandske købmænd i København havde monopol på al handel med Island. Derfor importerede man også i Lund sine forsyninger af tran via København. Prisen for en tønne an-

- drog i 1856 enogfyrre rigsdaler. Karlsson side 138.
81. Alfred Jeppesen: Fra det gamle København, 1935, side 53 f.
 82. Om gasbelysning i almindelighed – se: Gasbelysning, en kort Fremstilling, Odense 1854. Opfindelsernes Bog (første udgave) bind 6, 1880, side 304 ff. Opfindelsernes Bog (ny udgave), bind 4, 1914, side 125 ff. Norman V. Steenstrup: Fra grueild til gas, 1955, side 35 ff.
 83. Den Vest-Siællandske Avis 16 januar 1819.
 84. Lollands-Falsters Stifts-Tidende 24. Oktober og 3. november 1820.
 85. Den Vest-Siællandske Avis 31. august 1819 og Lollands-Falsters Stifts-Tidende 3. november 1820.
 86. Odense bys historie, Mod bedre tider, 1986, side 64 f. Fra grueild til gas, side 49 ff.
 87. Gasbelysningen, en kort Fremstilling, side 61.
 88. Steenstrup: Gadebelysningen i Århus, side 189 f. Assens gennem 700 Aar, 1936, side 69.
 89. Paul von Spreckelsen: Randers købstads historie, bind 2, 1952, side 461 f.
 90. Johansson, side 30 f.
 91. Vejle Bys Historie, side 79 f. Nakskov Købstads Historie, bind 3, side 79 f. P. Eliassen, side 472. Sven Henningsen: Stubbekøbing, 1954, side 103. Aabenraa Bogen 1945, side 96. Nørregaard, side 130. Fasmer Blomberg, side 229. Eduard A. Nissen, side 38.
 92. Aarhuus Stiftstidende 3. januar 1855.
 93. Vejle Bys Historie, side 279.
 94. H. C. Andersen: Billedbog uden Billeder – Gudfaders Billedbog, 1890, side 40 f.
 95. Johansson, side 30 ff.
 96. P. L. Hald: Af Thisted Købstads Historie, 1924, side 137.
 97. Aalborgs historie, bind 5, 1990, side 92. Københavns historie, bind 4, 1982, side 121.
 98. Steenstrup: Gadebelysningen i Århus, side 191 ff.
 99. Samme sted, side 197 ff.
 100. Præstø Avis 18. november 1859.
 101. Eduard A. Nissen, side 38.
 102. Randers Købstads historie, bind 2.
 103. Billedbog uden Billeder – Gudfaders Billedbog, side 41.
 104. Opfindelsernes Bog (første udgave), bind 3, side 369.
 105. P. Eliassen, side 474 noten.
 106. V. Edsberg: Elektrisk Belysning eller Gasbelysning? 1882.
 107. Opfindelsernes Bog (ny udgave), bind 4, side 126 ff. O. Møgelstue: Gaslamper og deres Behandling, Kristiania 1910. Se også Salmonsens store leksikon, artiklerne *Kulgas* og *Gasglødelys*.
 108. P. L. Hald, side 137. Arne Sundbo: Frederikssunds og Købstaden Slangerups Historie, bind 2, 1937, side 67. C. C. Hagner: Maribos Historie, bind 2, 1938, side 119.
 109. Gamle huse i Præstø, 1979, side 20 f.
 110. Hans Henrik Jacobsen: Bogens historie, bind 2, 1984, side 195.
 111. Præstø Avis 18. januar 1859.
 112. Carl Christensen: Frederiksværk, 1926, side 136.
 113. Ejner Jacobsen: Sæby købstads historie, 2. del, 1970, side 21 f.
 114. Holck Andersen: Nykøbing Mors i tekst og billeder, 1990, side 27.
 115. H. Dahlerup: Mariager Klosters og Bys Historie, side 185.
 116. Huse i Nysted, 1982, side 18.
 117. Langelands Avis 15. januar 1869.
 118. Chr. Kiilsgaard, side 177.
 119. Åge Petersen: I tranlygtens skær, 1962, side 10.
 120. Sorø Bys Historie, side 267 f.
 121. J. Aldal: Holstebro's Historie, 1939, side 602. Niels Nielsen: En by vokser til, Rønne 1959, side 21. J. Søndergaard Larsen: Lemvig købstads historie, 1969, side 239 ff. G. L. Dam og H. K. Larsen: Åkirkeby 1346-1946, 1951.
 122. O. Wæver Rasmussen, side 67 f.
 123. Ebeltoft Avis 27. februar 1891.

Århundredets bal

Træk af ballets kulturhistorie.

II: Anden halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet.

Af BIRGITTE KJÆR

»... O hvor mit Hjerte banker! Men det er af Glæde, af Forventning. Et stort, et pragtfuldt Bal! ... iaften skal jeg paa det første Bal! og dandse after Straussiske Valse! ... O hvor mit Hjerte banker! ...«

Med dette citat fra J. L. Heibergs »Emilies Hjertebanken« fra 1840 indledtes artiklen om baller i første halvdel af 1800-årene i museets årbog 1990. Det kan også passende stå som indledning til denne artikel, der omhandler det næste halve århundrede og begyndelsen af dette. For selvfølgelig glædede en ung pige sig lige så nervøst trippende stadig til at komme til bal. Lyt blot til den unge, 15 år gamle Helsingørpige Helene, der i 1888 betroede sin dagbog følgende:

»Torsdag d. 19de April.

... Mine Veninder talte om, at der om Aftenen skulde være Klubbal for Læringerne (forf.: søkadetter). Alfrida skulde med, og jeg udtalte, at det var meget kjedeligt, at Fader ikke var hjemme, ellers kunde jeg komme med. Jeg bemærkede, at de andre lo til hverandre og efterhaanden som vi talte, fik jeg af A's Hentydninger at forstaa, at jeg skulde overraskes med at komme med. Dog

lod jeg som ingenting. Da jeg kom hjem fortalte Frk. Lund (forf.: husets lærerinde) mig, at jeg skulde med. Jeg blev sjæleglad, men fik tillige en saa forfærdelig Balfeber, det var mig umuligt at forklare. Mon det var fordi jeg skulde se saa mange fremmede? Jeg haabede, at faa Dans trods min Grimhed. ? haabede jeg ikke at glemme! (forf.: »?« er et tidligere sværmeri). Kl blev halv otte og jeg stod fix og færdig i Spisestuen. Vi skulde gaa, da det var godt Vejr og helt lyst. Vi naaede derhen og Døren aabnedes for os. Der var ikke kommet saa mange. Læringerne stode henne ved Musikken. Jeg syntes først, at de slet ikke saa saa flotte ud, som jeg ventede. Nu kom Gertrud, Alfrida og Ingeborg. Vi satte os sammen og smaasnakkede. Der kom nu flere og flere. Poul Holsø fik jeg til første Vals. Kapt. Bardenfleth præsenterede Læringerne for de voxne. Jeg hørte én af dem blive kaldt »den unge Hr. Adolph«. Jeg undrede mig over dette »Hr« med Fornavn, men senere hørte jeg, at det var hans Efternavn.

Dansen begyndte. Nogle Læringerne inklinerede for mig. De saa godt ud, men sagde ingenting. Første og anden Vals, syntes jeg, gik i ét; jeg dansede hele Tiden men havde hele Tiden Poul Holsø. En Gang, jeg sad paa Bænken og lige havde danset, kom én af Læringerne hen og engagerede mig til Française. Han var høj, saa godt ud, havde mørkeblaa Øjne, der saa lidt trætte ud, (han havde jo haft Manøvre hele Dagen) en lige

Næse og smuk, henrivende formet Mund. Bag i Nakken havde han nogle smaa, dunagtige Haartotter, der saa saa søde ud. »Derpaa«, tænkte jeg, »kan jeg kjende ham«. Jeg sagde ja, derpaa gik han. Françaisen kom, min Kavalier hentede mig. Han var et halvt Hoved højere end jeg; han spurgte mig, om der var mange Baller i Helsingør, samt om jeg kjendte en Lieutenants Navn, som stod i Døren. Vi stillede os op til Française. Vi kunde godt snakke sammen, jeg syntes saa godt om ham. Han lo saa venligt til mig naar vi mødtes i Turene. Françaisen var endt; jeg havde under Marchen af Alfrida faaet at vide, at min pæne Kavalier hed --- ---, samt at hendes, en lille tyk, rødhaaret Fyr hed Nielsen. Jeg var kjed af, at jeg ikke skulde danse mere med --- ---. Til 3dje Vals engagerede Nielsen mig. Han dansede brillant. Jeg kaldte ham »den lille røde« og gjør det endnu. Naar man talte med ham, spillede hans Øjne, han var meget livlig og saa klog ud. Han fortalte bl.a. at han i Barcelona »ikke saa andet end Vifter.« Under tredje Vals kom til min store Fryd --- --- hen og engagerede mig til Bords. Jeg troede ikke, at der skulde spises, men han sagde, at han havde forhørt sig derom!! Jeg opdagede efterhaanden at jeg var forelsket i ham. ? forekom mig som en Skygge naar jeg tænkte paa ham. I den sidste Tid havde jeg heller ikke brudt mig videre om ham. 3dje Vals var forbi. Jeg følte ordentlig Glæde ved at skulle have --- ---. Lige i det Øjeblik, da jeg skulde neje for Nielsen og --- --- kom for at hente mig, udraabte »Sjalle«(!): »Man skal tage Damerne fra 3dje Vals til Bords«. Jeg saa, at --- --- blev kjed deraf; jeg ikke mindre! Saa fik jeg ham altsaa ikke, men maatte nøjes med Nielsen. Vi saa begge paa hinanden, saa engagerede --- --- en gammel én, Frk. Gradman. Jeg glemte mig selv i den Grad, at jeg sagde i en ærgerlig Tone til Nielsen: »Det var da kjedeligt«. Han optog det dog vist ikke ilde. Jeg bad N. se at faa --- --- i Nærheden. Vi kom til at sidde lige overfor hinanden. Nielsen havde travlt med at skjænke Vin for mig, konversere mig, o.s.v. Ved den første Tale, der blev holdt, drak

--- --- et Glas med mig. Jeg tænkte ikke paa andet end ham, og gruede for ved endt Dans at skulde skilles fra ham. Imidlertid nød jeg Øjeblikket! Nielsen fortalte, at --- ---, han og én til, skulde sejle mere, men Resten skulde læse. Jeg var noget kjed af, at han skulde sejle, thi saa kunde jeg jo ikke træffe ham for det første. Efter Bordet gik vi op og dansede. --- --- kom hen til mig og engagerede mig til 4de Vals. Til min Sorg var jeg engageret af Adolph. Men saa engagerede han mig til 5te Vals. Jeg dansede af med Nielsen og satte mig ind i Værelset til venstre, hvor der allerede var mange. Adolph hentede mig til 4de Vals. Da vi havde danset lidt, var jeg saa varm og træt, at vi i Stedet for satte os ind ved Siden af Salen. Adolph og jeg sade og talte sammen forbi Gertrud Thalbitzer, som ikke sagde meget. --- --- stod i Døren lidt fra. Gertrud fortalte mig at hun var forelsket i Adolph. Til Gengjæld fortalte jeg hende om --- ---. Midt som vi sade, rejste jeg mig op og inklinerede for --- ---. Det var noget dristig gjort, men jeg kunde ikke lade være. Han vendte Hovedet bort og skjulte et Smil. Jeg blev saa underlig til Mode derved, næsten lidt vred paa ham. Men det var snart glemt. Jeg følte mig som i Paradis ved at hvile i hans Arm, da vi hvirvlede os rundt. Til den forudgaaende Lanciers havde jeg Hjalmar Wandler. Jeg ærgrede mig over ham og viste tydelig min Ulyst til at danse. --- --- stod til venstre for os. Med ét forlod H.W. mig fór ud. --- --- var meget vred over dette og sagde »det var uforskammet at forlade sin Dame.« Jeg dansede Visitturen alene. I den sidste Tur med Kjæden holde jeg --- ---'s Haand lidt længe end de andres, og jeg tror, han forstod det, thi han gjorde det samme, syntes jeg, de næste Gange. Da vi havde danset 4de Vals omtrent færdig, spurgte --- --- om det var 4de eller 5te Vals. Jeg sagde bestemt »ja«, hvortil han svarede: »Er De ogsaa vis paa det?«. Lidt efter hørte jeg, at der ingen 5te Vals blev! Jeg var ulykkelig, jeg tror ogsaa, --- --- var lidt kjed deraf. Nu nærmede Tiden sig mere og mere Afskeden. Jeg satte mig paa

Balkjolerne var udringede, uden ærmer og af stoffer, helst lyse, der svajede smukt i dansen. Netop omkring århundredskiftet var det meget populært at bruge store baner af maskinkniplinger som sløring over den underliggende silke, her elfenbensfarvede kniplinger over klart blå silke. Mus.nr.: 22:67.

en Bænk ved Siden af Gertrud og Adolph, som talte med en anden. --- ----- saa jeg ikke. Jeg var næsten grædefærdig. Nu kom flere voxne ind i Salen, samt alle Læringerne. Ballet var forbi. Vi tog alle de Læringer i Haanden til farvel, som vi kjendte. Til sidst gav --- ----- og jeg hinanden Haanden idet vi saa paa hinanden ... Vi kjørte hjem med Tvedes. Disse havde saa meget at sige, at jeg kunde have Fred for at tale noget videre. Jeg kom op og i Seng. --- --- --- stod hele Tiden for mig. Søvn tænkte jeg ikke paa. Jeg gjenemgik i Tanken alle hans Ord til mig og erindrede hvordan han saa ud. Da jeg vaagnede den næste Morgen, var jeg helt fortumlet.«

Ugen efter er hun igen til bal:

»Torsdag den 26de April.
Om Eftermiddagen gik Karen og jeg over til Heralda, hvor vi hver fik en hvid Krokus, som vi for Løjer vilde tage paa. Vi morede os ved Tanken om Gratiernes Ærgrelse over ikke at skulde med. Derpaa gik vi Hjem. Jeg klædte mig paa og kom ned i Vognen, hvor Dasse sad, Vagn vilde gaa. Hun havde sit lyserøde Atlaskesliv og Edelwais Nederdel, saa rigtig sød ud. Vognen holdt snart efter ved Karens Port. Det varede noget inden hun og Ellen kom. Hun havde hvid Kjole paa, Ellen en lyserød. Vi havde alle 3 husket vore Krokus. Da Ellen var med, talte vi om ligegyldige

Ting. Da vi skulde hente Ingeborg Rosenstand, maatte vi først op ad Møllebakken, hvorved vi troede, vi skulde vælte. Ingeborg kom nu; hun havde sin blaa Kjole med drap Kniplingtøj over. Jeg synes ikke, den Kjole klæder hende. Da vi jo ikke yndede hende, gik Samtalen ikke saa kvikt efter at hun kom. Dasse talte lidt vel meget om Kristian Schierbeck, jeg tror, Ingeborg mærkede det. Nu holdt vi udenfor Dr. Jørgensens. Der var kommet mange. Vi kom ind i Havestuen, hvor de andre vare forsamlede, og hvor vi bleve præsenterede for Peter Tuxen. Han var meget net, et lille rundt Hoved med brune Øjne og en lille Mund. Voldsom store Fødder, hvilket skal være Særkjende for den Familie. Vi drak ikke The. Nu begyndte Drengene at konversere og engagere. Vagn (g x) havde jeg til første Vals. Dansen begyndte. Jeg tænkte meget paa --- --- ---, som nu var langt borte maaske og maaske ogsaa kun 8 Mil fra mig. Hvor dog denne Uvished er græsselig! Vagn danser ikke godt, men jeg har nu vænnet mig til ham. Vi have jo heller ikke lært paa samme Skole. Heralda, Karen og jeg sade sammen. Heralda havde ikke Øjnene fra sin udkaarne, gid det var mig. Jeg sad og spekulerede paa, hvem af Drengene, Karen syntes om. Hun sagde rigtignok ingen, men det gjør man jo altid. Efter første Vals satte vi os ind i Kabinettet. Til anden Vals havde jeg August Paulsen (mg x). Han danser storartet! Vi morede os meget godt sammen. Han er dog intet mod --- --- ---! Til Les Lanciers havde jeg Poul Holsøe g(x). Han var saa gallant at give mig en Stol, det pleier han ellers ikke at være. Les Lanciers gik meget godt. Til Bords havde jeg Erik Jørgensen (g). (Da han ikke

kunde faa hverken Mille eller Ingeborg vel at mærke!). Vi sade ved flere Smaaborde. Ved samme Bord som jeg sad Vagn til venstre, saa kom Ingeborg, derpaa Kristian, Emilie og Erik. Ved Siden af mig med Ryggen til sade Güt og Dasse. Da de andre, Vagn undtagen, havde travlt med at snakke og sade og skraalede op, snakke Güt, Dasse og jeg sammen. Güt fortalte, at Ove, hver Fredag enten det er godt Vejr eller ej gaar med Hugo Gottlieb og William Thalbitzer ud i Teglstruphegn. Vi talte dernæst om, hvor forskjellig Folk toge paa Livet. Güt spurgte mig, om jeg kunde tage alt fra den gemytlige Side, hvortil jeg med Tanken paa --- --- --- bestemt sagde nej. Han sagde, at det samme var Tilfældet med ham. Jeg kom til at synes saa godt om ham ved denne Lejlighed, jeg har flere Gange lagt Mærke til, at han ikke som saa mange af de andre Dreng blot bestaar af Løjer og Pjank. Han skal savne sin Moder saa meget. Peter Tuxen holdt en længere Tale om »Ladies og Gentlemen« og sluttede med at udbringe en Skaal for de første. Kr. S. takke Hr. og Fru Jørgensen for den behagelige Aften, de havde beredt os. Efter Bordet engagerede Tuxen mig til Cotillon. Han sagde, at han kjendte Fritz; fra tidligere, da Fritz var kommen til hans Broder. Det morede mig at høre. Jeg lagde Mærke til, at han havde et godt Øje til Karen. Nu kom Cotillon. Jeg gav min første Sløjfe til August. Den første Buket fik jeg af Vagn, som fortalte mig, at Ingeborg Rosenstand havde sagt, om han ikke »elskede Helene«. Jeg fandt forfærdelig næsvist og tuset af hende, at sige slikt. Jeg tror forøvrigt, at Vagn, hvis han skulde sige sin Mening, havde svaret ja, efter hvad jeg kunde skjønne.

Vittighedsbladet »Punch« tog i 1870'erne og 1880'erne ballerne under kærlig behandling. Herigennem afsløres nogle af de træk, der viser, at ballerne på nogle punkter var ved at skifte stil, måske ligefrem ved at have overlevet sig selv. For nye socialgrupper, der overtog balformen og ikke var opdraget med de vedtagne omgangsformer (kontoristballer, seminaristballer o. lign.), var manerne ofte tomme. Men sideløbende hermed beholdt ballerne i borgerskabet stadig sin gamle funktion, dog suppleret med de muligheder, skøjtebanen, de velgørende bazarer, maskeraderne m.v. åbnede, – samt selvfølgelig de nye arbejdspladser.

Med disse pluk fra »Punch« er der sammenskrevet en lille, lidt bittersød, men karakteristisk historie fra tiden."

PUNCH.

Onsdagen, den 6^{de}

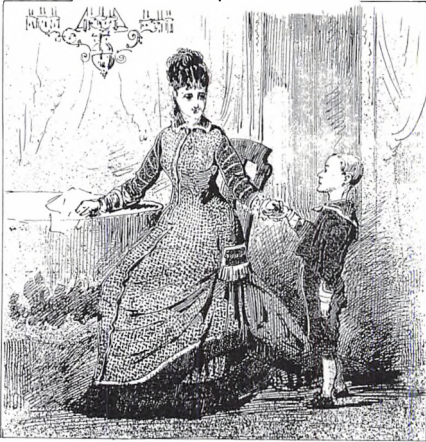
OCTOBER 1875.

Motiveret Andragende.

- Vil Du ikke ogsaa konfirmere mig?
- Hvorfor vil Du saa gerne konfirmeres?
- Jo for Moder siger, at man ikke maa komme paa Bal, förend man er konfirmeret.

Ganske praktisk.

1 – Naa, hvordan gik det saa i Aften paa Ballet?

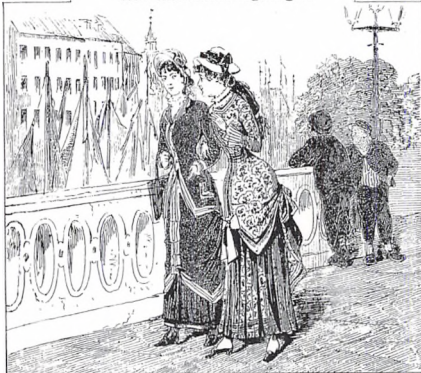
- Det gik skam bedre!
- Men Frits, hvor er Dine Handsker, og hvad har Du dog smurt Dine Hænder paa?
- Aa Moder, jeg har bare gnedet den højre lidt med Harpix, for at jeg bedre kunde holde paa min Dame.

Balboø-Holderi.

2 – Nej, Adolf! Det er mig, Du skal danse med, for Du staar *skrevet* for det!

Konfirmationsbetragtninger.

4 – Schawl? Nej jeg skal naturligvis staa med Skindstykke! For det første er det jo aldeles nødvendigt, som Moder ogsaa sagde, til alle de Baller, jeg naturligvis kommer paa i Vinter, og for det andet maatte Fader selv indrømme, at det klædte mig guddommelig.

5 – Hör, Emilie, Du *maa* give Fritz Eriksen en Dans, om ikke andet, saa Klappfinalen; han siger, han vil aflive sig –

- Nej, kjære Henriette, jeg er ligefrem nødsaget til at være grusom imod ham i Aften. Tænk Dig, i Onsdags hos Kammerraadens bød han den væmmelige Petra Frisk Is og ikke mig; jeg ved ikke, hvad Du synes? Men – nej, hvor jeg er lykkelig! Har han virkelig sagt, at han vil aflive sig?
- Ved den levende –.

Børnehai.

3 – Sidder *Du* nogensinde over paa Baller?

- Ja-a-a.
- Det gjør jeg aldrig! Skal jeg sige Dig, hvordan man bærer sig ad?
- Ja!
- Man ser bare stift paa Herrerne, naar de gaar omkring for at engagere, saa bliver man altid taget.

„Ungt Solokab“.
(Ungtens Dansesal, I.)

Paa Udstillingen.

6 – God Dag søde Alma! – Du har vel tegnet Dig for Abonnementskort?

– Nej endnu ikke.

– Aa – Det maa Du virkelig tjene mig i, Udstillingen er ganske mageløs i Aar – tænk alle de Herrer, vi dansede med paa Etatsraadens Bal, har løst Kort.

Reele Hensigter.

7 – Nej! Mathilde, skal Du alligevel paa Karneval?

– Ja, hvad siger Du! Men jeg hørte ogsaa selv forleden Tante hviskede til Onkel, at der er dog *ingen* Steder, hvor man snarere bliver forlovet, end der.

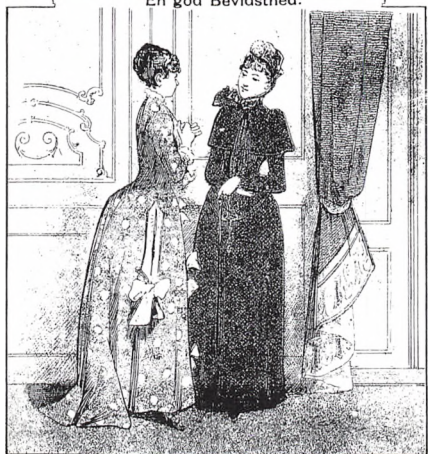
Uopfyldte Længsler.

8 – Du har vel hørt, at Lavra Bang er bleven forlovet? – og det skal være et godt Parti.

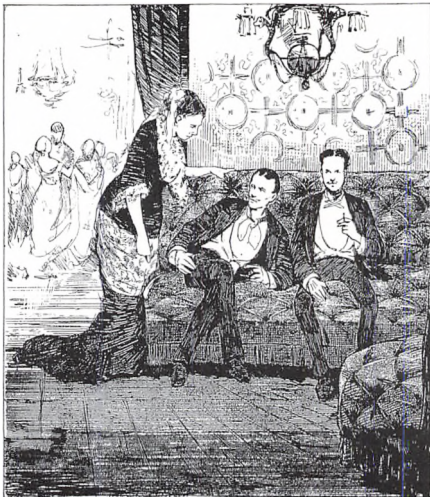
– Uf ja, det er væmmeligt, og tænk, hun har kun været herinde tre Uger! Nu er jeg her paa tiende Maaned og har haft abonneret og været paa nitten Baller og i Selskab mindst to Gange om Ugen, og endnu er jeg lige nær. – De siger for Resten, at det skal være godt at staa i Bou-tik i en Basar.

En god Bevidsthed.

9 – Hvordan morede Du dig saa paa Ballet i Aftes?

– Jo, Mathilde! Jeg føler mig virkelig saa vel tilpas og saa glad i Sindet: det er nu fjerde Gang i Vinter, jeg har danset i velgjørende Øjemed.

- 11 – Kom nu ind og dans, FREDERIK!
 – Aa, jeg gider ikke Tante. Det kjæder mig.
 – Hvad behager? Du tror da ikke, at Du er kommen her for at more Dig.

- 13 – Hvad mener Frøknen om Tidens brændende Spørgsmaal?
 – Gud! er der nu brændt Nogen igjen?
 – Nej endnu ikke – jeg mener Ligbrændingen. Stemmer Frøknen for at begraves eller for at brændes?
 – Brændes? Gud fri mig! Jeg har en Gang brændt mig saa grusomt paa den lille Finger, jeg skulde lakke et Brev til min Forlovede – Det var en rædsom Smerte, og sæt nu, man var skindød!
 – Ah! Jeg vidste ikke, at Frøknen var forlovet. Frøknen foretrækker altsaa at begraves levende?
 – Gud nej! Det er en Misforstaaelse – Min Forlovelse er jo hævet for længe siden – –

- 14 – Naa, hvordan morede Du dig saa paa Ballet?
 – Henrivende! Der var næsten ikke Trævl tilbage af min Nederdel, da jeg kom hjem!

- 10 – Sig mig dog for Resten søde Emilie, hvorfor er Du ikke Medlem af Skøjteløberforeningen – Aah, det er sandt. Du er forlovet – ja saa behøver Du det jo heller ikke.

- 12 – Gud, Sophie, Du har jo fået en gal Herre.

15 – Gud, søde Rosalie, hvad raader Du mig til? Tænk Dig, igaar paa Ballet friede baade den unge Cohn og den unge Levy til mig!
– Lad mig se Skattebogen, Thea!

16 – Saa, *nu* vender vi Madam Svendsen!

17 – Ja, nydelig er Du; men strammer Du dog ikke Kjolen for stærkt? Sæt nu den sprænges i den første Vals.

– Naa ja, hvad saa! Naar jeg bare bliver rigtig flaaet, saa kan man da se, jeg ikke har sid-det ledig paa Torvet.

18 – Ja jeg danser nu altid med de Damer, der er de grimmeste: det er de mest taknemmelige

19 – De danser heller ikke Fröken Svendsen?

– Gud! Nej Fröken Petersen – om De saa forgyldte mig – selv om jeg ikke havde min Hovedpine – hvor Damerne kokettere i den Grad!

– Det har De ved Gud i Himlen Ret i, Fröken Svendsen, saa jeg næsten er glad over at jeg stödde min Fod, da jeg steg ud – Nej, se bare den Skoletös Kamilla Andersen – ja for Andet kan man da ved Gud ikke regne hende for – sikke Öjne hun gier den unge Karlsen – uf – föj!

Duet: Det er rædsomt – Gudskelov man ikke er nödt til at danse.

Hvor glad vilde ikke for 14 Dage siden have været derover! Derpaa fik jeg én Buket af Güt, én af William Thalbitzer og af Kristian. Güt og jeg drak Dus ude i Kjøkkenet. Efter den Tid var det aldeles som om han var forelsket i mig. I Française (Kr. S.) (mg) saa han hele Tiden paa mig helt alvorlig og bag efter da jeg sagde, jeg var træt, satte han sig hen til mig og vilde ikke danse. Siden kredse han og Vagn om mig, og vege ikke fra mig. Nu kom Vognene. Johanne Berthelsen var gaaet hjem Kl. 12, da hun ikke maatte danse ind i Store Bededag! Nu toge vi Afsked. ... Frk. Lund modtog mig. Jeg fortalte med forceret Begejstring om Ballet, og omtalte især August som den bedste Danser og den rareste. Jeg sagde, at jeg gav ham min Sløjfe, og at jeg fik en Buket af ham. – Efter en udførlig Beskrivelse af alt idet jeg med Længsel efter --- anstillede mig henrykt, gik vi ned i Sovekammeret. Frk. Lund syntes ikke rigtig om at August og jeg havde drukket Dus (!). Nu slukkedes Lyset, jeg sagde god Nat og med en Bøn for --- sov jeg ind.«¹

Bal, balkavalerer og forelskelser hørte unægtelig stadig sammen! Men i løbet af 1800-tallets sidste årtier skete der meget med kvindens placering i familieliv og samfund, ændringer, der også betød noget for ballernes betydning som det »borgerskabets diskrete ægteskabsmarked«, der blev behandlet i forrige artikel. Disse ændringer lå latente allerede i slutningen af den foregående periode; en kvinde kunne nu, om end først mod stor modstand, tillade sig at få »en svag Idee om hvad Udviklingen af mit eget aandelige Væsen vil sige«.² Fra en måske lidt uklar opfattelse af, hvor man ville hen med emancipationen, udviklede kvindernes opfattelse af, hvad de ville med sig selv og deres

tilværelse sig op gennem århundredet. Selskabslivets, ballernes og midt-dagens udvikling er en del eller en følge af denne historie.

Ændringerne skete dog langsomt. Kvindernes emancipation tog kun små skridt, ballerne vedblev et stykke op i dette århundrede at være ungdommens legitime mødested, en kendsgerning, der udtrykkes med al Emma Gads charmerende understatement så sent som i 1918 i »Takt og Tone«: »En Herre kan danse flere Danse med en Dame, men hvis det overskrider Begrebet *flere*, ventes en Forlovelse.«

Ballerne var for de unge, og de gifte koner dansede kun sjældent selv om de ledsagede de unge piger til ballet. Dette såvel i klunketiden, som i 1802, hvor Elisabeth Sneedorff skrev til sin ægtemand gennem 13 år i et brev, hvori hun koketterede med, at det ikke passede sig for hende at vise ham sine stadig ømme følelser: »... ser du, det passer sig lige saa lidt for den 32 Aars Kone som at danse ...«.³ Mødrene, landet trygt i ægteskabets havn, arrangerede i stedet ballerne for de unge, og helt op i klunketiden holdt familierne i det højere borgerskab stadig hvert år deres »årsbal for de unge«. Et sådant fra 1880'erne skildres af Otto Rung i hans erindringsbog »Fra min Klunketid« (her citeret efter udg. fra 1965):

»... Moder kommer ind i sin svære robe af mørkerødt atlask. Min ældste broder står der, høj, smal og alvorlig i sin mørke uniform som kadet og med de hvide handsker,

parat til dansen. Og nu kommer min fader tilbage, i kjole og med sin ordensroset i mange farver. Mine søstres danse er alle forlængst overtegnede fra 1. ste vals til 4. de ekstra. Og nu, snart, skal den opførende kavalier klappe i de hvide glacéhandsker og parrene marchere ind i spisesalen i takt til Riberhusmarchen. Løjtnanten, der fører ballet op, vil give sin strenge ordre »De første fire par!« ... Og ballet vil blive ved med française, borddans – og crustader med fiskeboller og mariekiks med æg og anchowis ved de små borde – hvert til fire par – og med bouillon og vanille-is mellem dansene. For at slutte ved midnat med klappfinale og kehraus ud gennem alle lejlighedens korridorer og sovekamre! Og med »I Kongelunden« som sortie for endelig og uigenkaldeligt at slutte med »Forgangen Nat ... !«.

Endnu i klunketiden var der altså store baller; men i takt med at kvinderne – også borgerskabets – kom ud på arbejdsmarkedet i 1800-tallets sidste årtier, mange dog kun i en slags venteposition til ægteskabet, mistede ballet sin betydning som »det diskrete ægteskabsmarked«. Der gaves nu også andre muligheder for at unge kunne møde hinanden udenfor hjemmets beskyttende vægge. Sport var ved at vinde indpas, i hvert fald i de sociale lag, der kunne afse tiden til det; og på skøjtebanen f.eks. kunne man genopfriske balaftenes bekendtskaber, eller stifte nye. Ud over lærerinde- og sygeplejegeringen, der af mange kvinder opfattedes som et »kald«, og hvor mange forblev ugifte og arbejdede langt op i deres voksne liv, var det erhverv som handel og kontor, der især tiltrak mange af de unge piger fra middelklassen; kvindernes andel af forsørgergrup-

pen indenfor handel- og kontorfagene steg således fra 12,3 % i 1855 til 21,2 % i 1901.⁴

For det nye industriborgerskab skabtes også snart andre rammer om selskabeligheden end de lidt mere beskædede i århundredets midte. Var det stadig ikke helt passende for de ældre kvinder at deltage i et bal, kunne man udfolde sig selskabeligt med middage, og middagens betydning som selskabsform øges op gennem klunketiden i takt med at ballets betydning mindskes. Og var middagen det vigtigste, kunne man godt tillade sig at danse bagefter. I hvert fald knytter middagen og ballet sig i nogle årtier til hinanden, indtil middagen stort set fortrænger ballet helt som del af selskabet.

Til et bal, afholdt i en københavnsk familie i 1906 til ære for to gæstende, udenlandske niecer, var den ledsagende middag sammensat som følger:

» ... Ballet var ualmindelig vellykket, de unge dansede som vilde, enestaaende ivrigt. Først var der to Danse og saa spistes der. Jeg vil fortælle hvad vi fik ... : Kold kogt Lax med glimrende Mayonnaise (hvis denne Stave-maade støder dit franske Øre beder jeg undskylde, ...) deruden om en Rand af Østers i Gelé; for dem der ikke kunde lide Østers var en varm Fiskeret. Derpaa Tunge med Kastanjer og Oliven, Japanske Ris o.s.v. Karamelbudding eller rettere Rand med Parfait avec nougat indeni. ... Efter Karamelb. Over flødighedshorn. Senere hen paa Aftenen Appelsinis i udhulede Appelsiner smagte udmærket. Kl 4 Smørrebrød, salte Sild Kaffe The Bouillon og Traktement af Droskekudskene som ellers. Maden var udmærket hvad flere af Herrerne til forskellige havde be-

mærket hvad du kan forstaa glæder Z meget.
...«⁴

En sådan middag var det altså til at danse ovenpå! Klunketidens helt store middage med adskilligt flere retter end ovenfor har næppe været holdt i sammenhæng med baller.

I takt med at ballerne mistede deres betydning, dels som selskabsform til fordel for middagen, dels som ægte-skabsmarked til fordel for alle de nye områder, kvinderne erobrede for deres liv, skete der også en ændring i, hvordan man opfattede ballerne. Ballerne var, som udtryk for den borgerlige, repræsentative livsstil, ved at have overlevet sig selv. I takt med at indholdet forsvandt, blev kun de ydre rammer tilbage, – og som det ofte sker – måske endda i en let karrikeret form. Tidens mere skarpøjede forfattere havde et godt øje hertil, bl.a. både Gustav Wied og Herman Bang, der f.eks. skildrede »Gravesens Bal«:

»...Familien Gravesen skulde have Bal. ... Fru Gravesen sad i Spisestuen i Stue-Etagen. Hun vidste allerede hverken ud eller ind:

– Det værste bli'r Serveringen, sagde hun.
– Theodora bli'r i Køkkenet, afgjorde Frederikke Spørgsmaalet om Serveringen. Fru Canth kan vel laane os sin Stuepige – ... Og saa ta'er vi forresten en Lejstjener, sluttede Frøken Frederikke.

– To Dage før Ballet begyndte Frederikke at omkalfatre hele Huset. Alle Stuer – undtagen Balsalen – skulde indrettes i Dagligstuen Billede med Møblementet ud over Gulvene. Det var ikke saa let, for de Gravesenske Møbler trængte nok lidt Støtte af Væggene, man maatte ikke saa gerne se dem fra alle Sider.

... Gæsterne begyndte at arrivere, og man kom hverken frem eller tilbage i den smalle Gang, hvor Herrerne skulde tage Tøjet af og spærrede for Damerne, der hang fast med Kjolerne i Vilhelmines Blomsterarrangementer, naar de gik op ad Trappen.

– Ja – her er saa snævert, mine Herrer, sagde hun.

– Hed bli'r den, tilstod en af Herrerne halvhøjt; Kavalererne, der mest var yngre Fordansere fra Foreningen, pustede allerede i den stærke Varme, der var gennemtrukket af en let Duft af Benzin fra de mange Handsker. – Nede i Stueetagen gik Hr. Gravesen og drejede uroligt foran Balsalsdøren ventende paa Pianisten.

... Da Herluf ringede paa Klokken henimod elleve, blev der lukket op af en hed Danser. Nedenunder blev der polkeret i begge Stuer; det var Amalie, der »snart havde faaet de Genstande ryddet til Side« i Kabinettet.

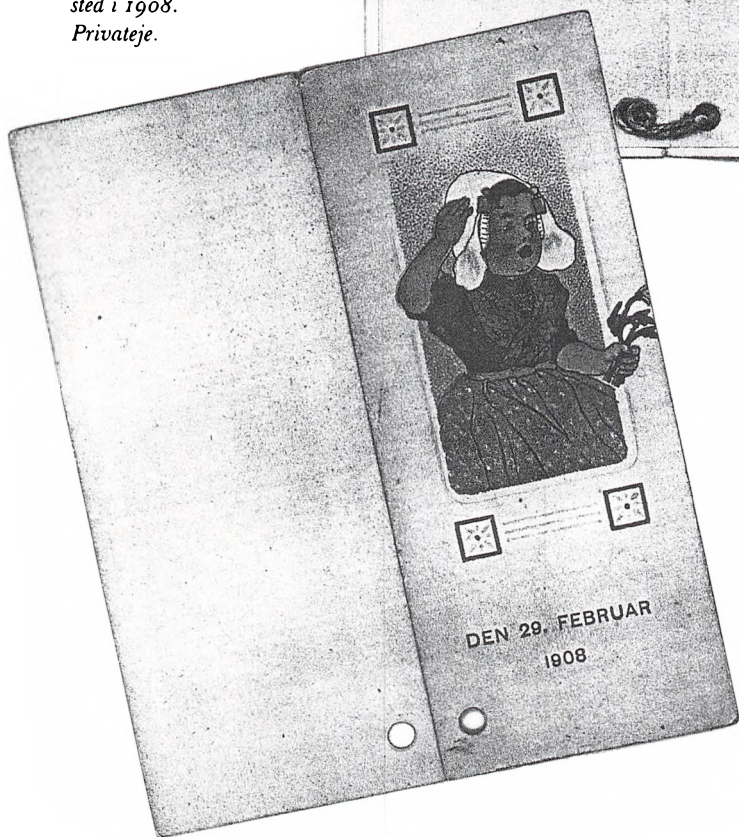
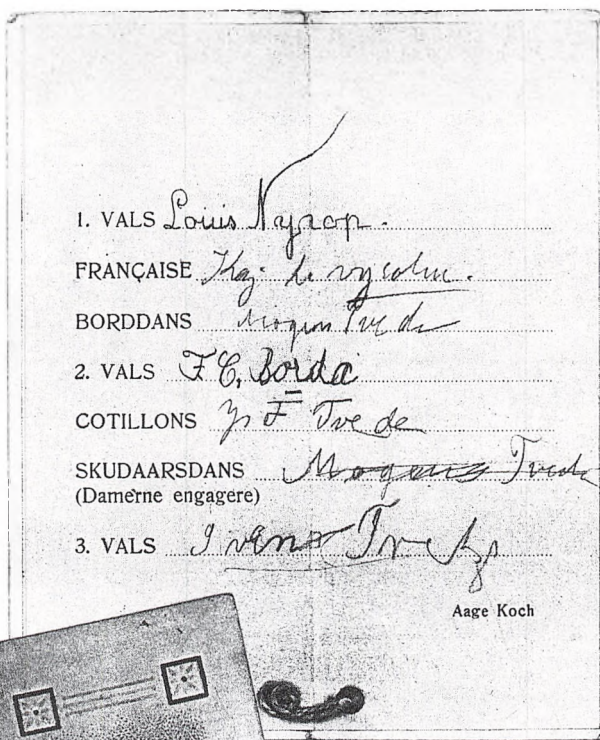
... Det var Hr. Andersen, som førte op. Hr. Andersen var en lille sortsmodset Herre, hvis Specialitet det var som opførende Kavalér rundt paa Familieballerne at jage Livet af Folk til tvetydige Melodier, indtil de faldt som matte Fluer langs Væggene.

... Nedenunder hørte man Hr. Andersens kommanderende Røst; han var nu naaet til sit store Nummer, Kæde gennem Huset og man hørte allerede Parrene som et vildt galopperende Dragonregiment trampe op ad Trapperne. Damerne hvinte, mens Hr. Andersen fo'r forrest hen forbi Førstesalsdørene, videre, opad Trappen, med den hele Række.

Toddyherrerne kom ud for at se til – Damerne gispede, og Herrerne sled – Rækken fløj videre. ...«⁵

Det var øjensynligt ikke alle, der havde den stil, der hørte sig til i Otto Rungs højborgerlige familie. Var man, som familien Gravesen, usikker, kunne man imidlertid søge vejledning i nogle af tidens etikettebøger; her vejledtes om såvel serveringen, hjemmets indretning en så-

Eksempler på balkort. I hullerne har der været bundet en fin silkesnor, hvori en lille blyant var fastgjort. Der har været en servering forud for eller under ballet, på dette tidspunkt måske nok en lille middag; derefter fulgte så borddansen, hvor man oftest dansede med sin bordherre. Dersfor var det også vigtigt, hvem man lod sig engagere af til bordet. Bemærk også »skudårsdansen«, hvor damerne måtte inklinere; »... naar med 20 du kan møde, er vi andre 80 og døde ...«, skrev iøvrigt husets fader i en sang til ballet, der fandt sted i 1908. Privateje.

dan balaften (blomster var vigtige) og om kjolernes rette udseende. I Vort Hjem, et samleværk bl.a. Emma Gad redigerede i 1905, rådgives der således om begrebet selskabskjoler:

»... For de fleste indskrænker Begrebet Selskabstoilette sig til én sort og én lys Silkekjole ... Særlig til Bal er den smukkeste Kjole den, der er syet af et let Stof, som svinger blødt om Legemet i Dansen. Stift Silke eller mørkt Fløj er alt for matroneagtigt i Balsalen ...«;

og vi så da også, at det netop var Otto Rungs mor, ikke de unge piger, der optrådte i en svær robe af mørkerødt atlask ved familiens årsbal for de unge.

I klunketiden var megen adfærd underlagt regler, således altså også adfærd omkring et bal. Dette havde dog bl.a. til formål at sikre, at de unge piger f.eks. fik en balkavalier (ballets skjulte formål ihukkomme) til de vigtigste danse; dette reguleredes med balkort. Emma Gad beskriver, hvordan det er den gode værtindes pligt at sikre sig, at de unge piger har deres balkort udfyldt, så de i hvert fald får danset alle de derpå anførte danse; og har der ikke tegnet sig kavalierer nok, har værtinden altid husets unge sønner i baghånden, der så må træde til! Ligeledes er det en af den gode værtindes forpligtelser, ved cotillon, at sikre sig, at de unge piger får en cotillon-buket, så de har en erindring at tage med hjem. Balkortene gemtes ofte, og kunne være lykkelige erindringer om glade aftener og måske charmerende kavalierer. En samling balkort på »Den gamle By« fortæller en karakteristisk historie⁶.

Samlingen starter med, at den unge pige i 1896 har været til sit første bal »Skoleballet den 11. Januar 1896. i Concertpalaiset«. I 1897, 1899 og år 1900 har hun været til et bal om året (måske mangler der et par balkort?), og det ses, at hun færdes i søofficerskredse; der er såvel unge løjtnanter som ældre officerer, der engagerer hende. I 1901 tager det så rigtig fart med 8 baller i vintersæsonen, i 1902 er der 5 baller, i 1903 4 baller, i 1904 5 baller og i 1906 og 1907 så 1 bal. I 1904 dukkede »Hr. K. Bech« op på balkortene, og selv om han efter etiketten holder sig til kun 2 af balkortets danse (borddans og 3. vals), må man formode, at han danser »flere« af de frie danse med hende; det ender i hvert fald med forlovelse – og ægteskab i 1907, – og her slutter den lille samling af balkort så. Fru Bech gik ikke mere til bal, ballerne havde opfyldt deres mission, og balkortene var en yndig erindring om ungpige-tiden.

Inden vi forlader klunketiden og dermed den sidste periode, hvor de »rigtige« baller stadig fandt sted, kan der – lidt maliciøst – afsluttes med et lille citatpluk, der antyder ballernes dog endnu vigtige funktion.

»... Saa begyndte Kampagnen, Felttoget for at faa Emilie gift, et Felttog, hvor hendes smukke Øjne og elegante Toiletter, Justitsraadindens gode Mad og vistnok fremfor alt Justitsraadens Obligationer var de vigtigste Vaaben, og hvor Balguld og Spisestuer var de bonede Slagmarker. ...«.⁷

Men for mange baller kunne være opslidende for et sart helbred.

»... Grunden til, at hun havde forladt Hovedstaden for Lønborggaard, var den, at hendes Helbred havde lidt ved denne idelige Selskabsuro, denne Tusindogennat af Baller og Maskerader, og sidst paa Vinteren havde der da viist sig Tegn paa, at hendes Bryst var temmelig stærkt angrebet, hvorfor Lægen havde forordnet Landluft, Ro og Mælk, ... Men hun fandt ... det var som at være død og i den stille Nat høre Tonerne fra en Balsal slukkes i Luften over ens Grav ...«⁸

Baller i 1800-tallets første årtier fandt ofte sted enten i de private hjem, der havde pladsen eller i de borgerlige klubber, hvor den store sal kunne anvendes til såvel koncerter, teateropførelser eller baller. Det samme billede ses i slutningen af århundredet, dog med den forskel, at klubbernes selskabslokaler – i sammenhæng med klubbernes dalende betydning – er afløst af hotellernes. I tiden op mod 1. verdenskrig og derefter rykker mere og mere selskabelighed fra den private sfære ud i den offentlige, flere og flere selskaber flyttes fra hjemmet til hoteller og restauranter, i nogen grad sammenhængende med, at det bliver vanskeligere at skaffe den nødvendige hushjælp. Ballerne – og middage efterfulgt af bal – rykker også fra den private til den offentlige sfære.

I takt med at ballerne mistede deres betydning i borgerskabet, bredte det sig til andre sociale klasser. Allerede i 1880'erne undervistes der på seminarierne i borgerskabets sel-

skabsdanske, og det vel at mærke for kommende lærere, der ikke nødvendigvis ville komme ud at undervise bybørn. Om Ranum seminarium således f.eks.:

»... der var dans, både den der opstod spontant, når unge var samlet, ... og den mere formelle, der var led i seminariets undervisning. De vordende lærere skulle jo kunne begå sig i pænt selskab, når de kom ud i verden, og derfor afholdt seminariet baller, hvor formålet var, at eleverne skulle lære lancier og andre selskabsdanske. Det var noget andet end skomagerekost og syspring, ...«⁹

Men også til andre områder bredte ballet sig, da det langsomt mistede sin betydning i borgerskabet. Det småborgerskab, der gennem et halvt århundrede havde kæmpet sig fremad socialt og politisk, efterstræbte – og antog – (ubevidst?) nogle af »modparten«s udtryksformer, uden sans for, at disse udtryk dér var ved at have udlevet sig selv. Ballet fik således en slags efterliv som f.eks. arbejder- og håndværkerforeningernes festform i især mellemkrigsårene. Men er det det gamle bal? – det er ikke ægteskabsmarked, men dog i hvert fald den samme glæde ved at danse, omend der ikke krævedes de store rober, der var brugt ved borgerskabets baller. Og børnene skulle helst have gået på danseskole og der lært alle de danse, der hørte sig til i borgerskabets takt-og-tone-opdragelse.

Musikken og dansene, som havde ledsaget ballet i 1800-tallets begyndelse, brugtes også ved århundre-

dets slutning; dog opfattedes nogle af dem lidt anderledes. Valsen, der, da den kom frem, blev opfattet som en livlig dans, blev således i klunketiden opfattet som en stiv dans. Muligvis hænger en sådan ændret opfattelse sammen med, at kvindemoden havde ændret sig. Netop i 1800-tallets sidste årtier var det korset, der næsten naturnødvendigt hørte til selskabstoiletet, så stramt som aldrig før; iført et sådant, var det klart, at man ikke kunne udfolde sig med samme livfuldhed som tidligere. Det var i vid udstrækning de samme danse, der blev danset. Men der blev skrevet mængder af ny musik til de gamle danse; når man gik til baller så ofte, som det kunne ske for borgerskabets unge, er det klart, at der måtte fornyelser til på musikområdet. Men udover de gamle, stadig populære Lumbye- og Strauss-danse, og de mere banale døgnfluer, dansede man også efter mere seriøs musik. Det var således ikke ualmindeligt, at man dansede efter den musik, der ledsagede dansescenerne i tidens operaer, omskrevet for klaver eller for en enkel besætning. Kun i meget store hjem havde man et lille ensemble.

Denne traditionelle dansemusik og de dertil knyttede danse holdt sig ved de »klassiske« baller helt op i begyndelsen af dette århundrede.

Frederik Visby har blandt sine mange akvareller af dagliglivet i Århus også denne lille scene, hvor kaptajn Schönberg har lånt latinskolenes gymnastiksal til undervisningen af unge piger i dans. Skrædder Ree spiller til.

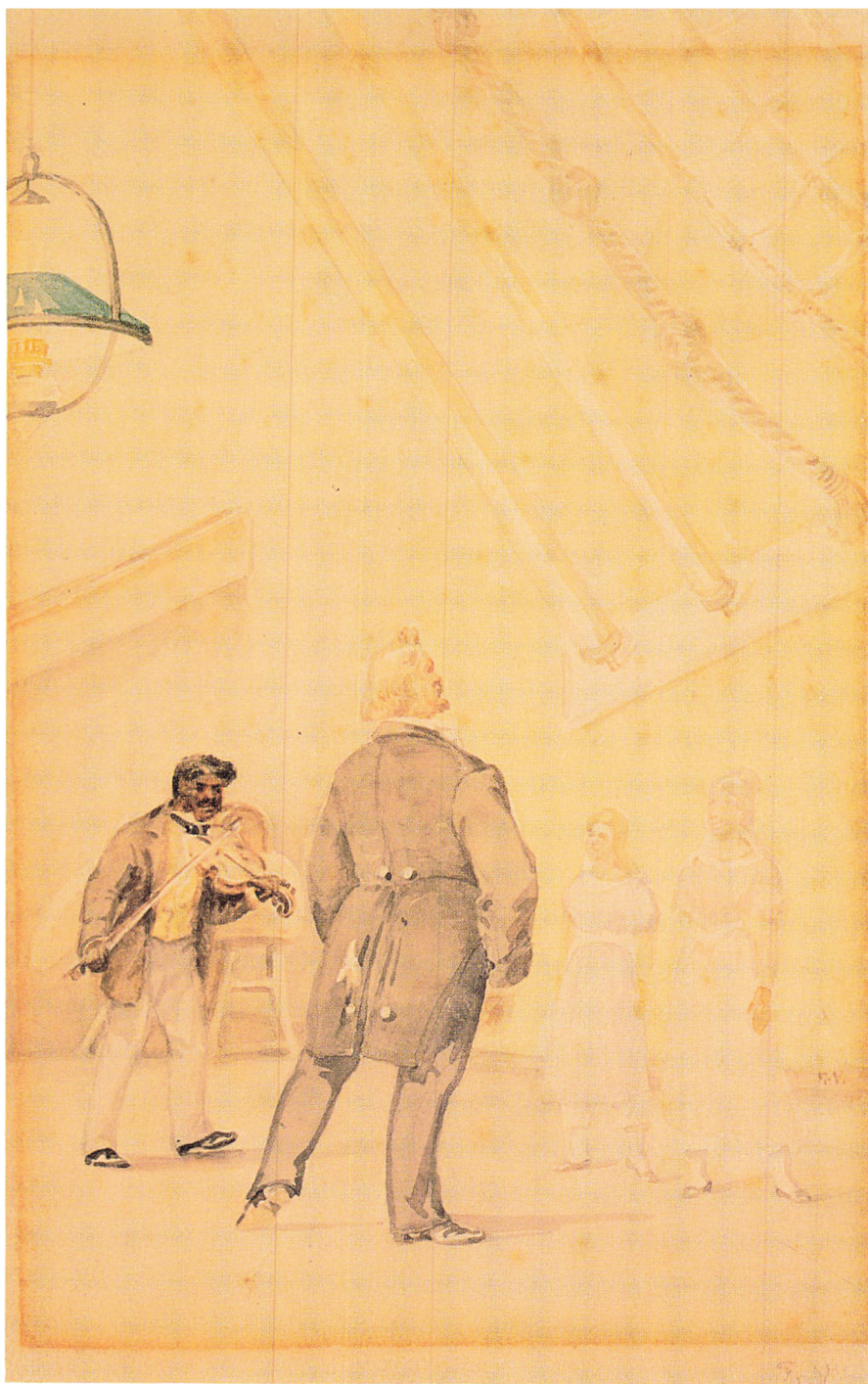
Mus.nr. 582:52, gr. 103 – Flemming Schmidt fot.

Men efter 1. verdenskrig blev amerikanske og latinamerikanske danse populære: foxtrot, quickstep, tango m.fl.. Der dansedes på en anden, af mange opfattet som mere »dristig«, måde, end i de »gamle« danse, og ballet skiftede karakter. Også til jazz-musikken blev der danset, og igen med andre trin.

Tyverne var en opbrudstid, også på dansens område; private selskaber kunne, uhøjtideligt, ende med dans. Dansens erotiske element og den nære kropskontakt under dansen kunne accepteres under denne uforpligtende form; man kunne ligefrem arrangere »petting-parties«. Der var sket meget mellem første verdenskrig og 1930'erne:

»... Der blev danset. Jørgen huskede, at engang i Havnstrup havde Herredsfuldmægtigen glemt sine hvide Handsker ved et Selskab, hvor der blev improviseret en lille Dans, og før han vovede sig ud paa Gulvet, maatte der sendes Ekspresbud efter dem. Det var dengang! Her fandt det sted i Skjortetærmene. Det var et petting-party, en Selskabsform, der var skabt af Erkendelsen af, at man ikke af Erotikken kunde vente det absolutte, men at der var en gensidig Fornøjelse ved at øve de indledende Skridt under en spøgefuld og uforpligtende Form. ...«.

Men selv om de store baller forsvandt, blev det imidlertid stadig, i såvel borgerskab som i småborgerskab anset for god tone at beherske

de gamle danseformer, såvel vals og polka, som de nyere quickstep, fox-trot, tango o.lign.. Helt op i årtierne efter 2. verdenskrig var det normen, at børnene sendtes på danse-skole, og her genoplivedes, 1 gang om året, det gamle BAL i form af det årlige afdansningsbal; det var dog mere et opvisningsbal, end det var det gamle selskabsbal.

NOTER

1. Dagbog, ført af Helene Johannsen. Museumsinspektør Ebbe Johannsen, Købstadmuseet »Den gamle By«, takkes for venlig tilladelse til at bruge dagbogen.
2. Clara Raphael : Tolv Breve. Udgivne af Johan Ludvig Heiberg. 1851. (Pseudonym for Mathilde Fibiger).
3. Klavs P. Mortensen: Thomasines oprør. Gad 1986. p. 62.
4. Kvinder i opbrud. (Red.: Birte Broch, Drude Dahlerup, Bodil K. Hansen og Tinne Vammen). Gyldendal 1982. Tabel 35. p. 207.
- 4a. Brev 10/12 1906 fra Birger Johannsen til Helene Johannsen. Museumsinspektør Ebbe Johannsen takkes for venlig tilladelse til at bruge brevet.
5. Herman Bang: Stuk. 1887.
6. Museumsnumrene 324-359: 77, gr. 105.
7. Herman Bang: I Modosalonen. »Nationaltidende«, 8/2 1880. Citeret fra »Københavnske Skildringer«, Gyldendal 1954; samlet af Cai M. Woel.
8. J. P. Jacobsen: Niels Lyhne. Citeret fra Samlede Skrifter, 9. Udgave. København 1923, p. 32-33.
9. Knud Sørensen: Op over den lave jord. København 1990, p.39.
10. Jacob Paludan: Jørgen Stein. Kbh. 1964. Del II, p. 325.
11. De benyttede billeder stammer alle fra Punch. 1: 23/5 1878, 2: 29/4 1886, 3: 31/7 1879, 4: 30/9 1880, 5: 1/12 1875, 6: 4/4 1878, 7: 16/2 1882, 8: 7/12 1876, 9: 13/3 1884, 10: 24/2 1875, 11: 12/2 1880, 12: 21/1 1874, 13: 15/3 1876, 14: 13/2 1879, 15: 26/4 1877, 16: 2/1 1879, 17: 26/2 1880, 18: 17/3 1881, 19: 28/3 1878.

Til de sønderjyske piger

Af EBBE JOHANSEN

Om sønderjysk sølv skriver kenderen Sigurd Schoubye: »Den genstandsgruppe inden for guldsmedenes fagområde som fremfor noget andet har gjort Nordslesvig berømt på internationalt plan, er hovedvandsæggene. Og mens guldsmedehåndværket i sin lavsmæssige struktur sammen med de andre håndværk ved industrialismens gennembrud o. 1850 gik til grunde i et umiskendeligt stilistisk forfald, døde det klassiske sønderjyske guldsmedefag om ikke ligefrem i skønhed, så dog med en originalitet og en idérigdom som intet andet i riget, takket være hovedvandsæggene, der holdt sig i produktion til op imod 1870«.

Et hovedvandsæg er en lugtedåse, der indeholder en svamp, som er fugtet med en aromatisk opløsning. I foden har det ofte et lille rum til balsam (en aromatisk salve), et balsamgemme, der også kan have været brugt til at opbevare en mønt til at lægge i kirkebøssen.

I 1991 har »Den gamle By« erhvervet et af de karakteristiske sønderjyske hovedvandsæg, hvad endnu manglede i museets sølvsamling. Det er ca. 13 cm højt, af delvis forgyldt sølv i vaseform med to hanke og besat med ikke mindre

end 59 kulørte glassten (såkaldte flusser) i efterligning af rubiner, smagragder, safirer og agat. Disse store glasflus-hovedvandsæg kom på mode i Sønderjylland omkring 1830.

Hovedvandsægget har været en almindelig kærestegave fra brudgommen til bruden. På Als fulgte de trolovede gerne til nærmeste købstad for at købe »håndtro«, fæstengave, hos en guldsmed eller anden handlende.

Brudgommen gav bruden et hovedvandsæg, et par skospænder eller en sølvbeslagen salmebog, mens bruden forærede brudgommen en sølvurkæde eller en sølvbeslagen merskumspibe.

I dette tilfælde har giveren heddet Chr. Thomsen. Det navn er nemlig prikket ind på balsamgemmets klap sammen med årstallet 1837. Så det år må vi regne med, at han har begivet sig til Sønderborg med sin kæreste for at købe fæstengave. Når vi ved, at det er Sønderborg, er det, fordi hovedvandsægget bærer denne bys mærke tilligemed lødighedsangivelsen 24, hvad er den sønderjyske betegnelse for 11-12-lødigt sølv. Endelig er det mærket med guldsmedens navn, der kort og prosaisk lyder Jensen.

*Hovedvandsæg af sølv med
glasflusser af Jens Jensen,
Sønderborg, borgerskab
1831, død 1870.
Mus.nr. 924:91. Flemming
Schmidt fot.*

Denne Jensen er imidlertid ikke hvemsomhelst. Han er en af byens kendte guldsmede, hans fulde navn lyder Jens Jensen, og han blev født i Tønder i 1803. Blandt hans faddere var Tønders mest produktive guldsmed Paul Hansen, hos hvem han da også kom i lære i 1818.

Efter overstået læretid har han været på valsen og blev derefter svend hos den på det tidspunkt betydeligste guldsmed i Sønderborg Jürgen Joachim Jürgensen, hofguldsmed hos hertugen af Augustenborg. I 1831 aflagde han borgered og overtog tilsyneladende sin gamle mesters værksted og ligeledes

titlen hofguldsmed. Han døde 1870.

Om Jens Jensens produktion skriver Sigurd Schoubye: »Betydeligst er han uden tvivl i sine særprægede hovedvandsæg og salmebogsbeslag, hvor han med stor teknisk sikkerhed skaber sit eget »design« på grundlag af, hvad han i ungdommen havde lært af sin gamle mester Paul Hansen, landets mest fantasirige udformer af hovedvandsæg. Paul Hansen er yderligere en af dem, der først gør brug af de for Nord-slesvig karakteristiske glasflusser ... mens mesteren selv erkendte mådeholdets kunst, kreerede hans disci-

»Hus og Hjem«s genforeningsbillede. Her er anvendt fotografiet af de sønderjyske piger, indsat på malet baggrund. Valborg Tofte t.h. er klædt i dragt fra Als og står med lommetørklæde og hovedvandsæg i hånden. Nederst en tegning, der viser Danmark i fru Jerichau Baumanns udgave, som modtager de hjemvendende sønderjyder.

ple i Åbenrå og Sønderborg (Thomas og Jens Jensen) den overdimensionerede lugtedåse, kæmpehovedvandsægget, der fra at være et dragtstykke udvikledes til en pokal til anbringelse på et møbel og blev aldeles uegnet til sit egentlige formål.«

På Museet på Sønderborg Slot er der foruden nogle tegninger fra Jens Jensens værksted bevaret en messing-stanse, hvorover man har hamret hovedvandsæg op. Den passer til et hovedvandsæg på museet dér og desuden til det her omtalte. Vi kan således antage, at de begge er hamret op over den.

Med hensyn til anvendelse af glasflusser, så var de ikke begrænset til hovedvandsæg, også spiseskeer og salmebogsbeslag blev smykket med dem. På Museet på Sønderborg Slot findes der således et salmebogsbeslag, besat med ikke mindre end 354 sådanne sten. Også hovedvandsæggene kunne være pyntet med mange flere flusser end museets eksemplar. Disse genstande har henvendt sig til landbefolkningen, og hovedvandsæg og salmebogsbeslag må ses i sammenhæng med de alsiske kvinders festdragt. Genstandene har sammen med et fint lommeørklæde været promeneret ved kirkegang. De blev båret efter ganske faste regler. I venstre hånd holdt man salmebogen og ovenpå denne, smukt sammenlagt, det kniplingsbesatte lommeørklæde. Derpå hvilede hovedvandsægget, som bæreren holdt fast med tommelfingeren på fodstykket. I

den højre hånd bar hun gerne en lille buket. Havde hun ikke det, kunne hun holde hovedvandsægget i denne hånd.

Hovedvandsæg var i denne form da helt gået af mode hos bybefolkningen. På billedet »De sønderjydske Piger«, som forlæggeren Ernst Bojesen fik fotograf Schaumann i Flensborg til at optage i 1879, og som blev en eksempelløs succes, ses de to smukke og vemodige søstre Tofte fra Angel iført dragter fra henholdsvis Føhr og Als, og som et tilbehør til Alsdragten står Valborg Tofte med et lommeørklæde og et stort hovedvandsæg, i lighed med museets nyerhvervelse, i hånden. Sigurd Schoubye hælder til den antagelse, at hovedvandsægget i sit sidste sønderjyske stadium ikke blot var et sensommerfænomen, men til lige en national dansk demonstration.

NOTER:

Inge Adriansen: »De sønderjydske Piger«, Sønderjyske årbøger 1988.

Inge Adriansen: Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet, Sønderborg 1990, s. 167ff.

Chr. A. Bøje: Balsambøsser og hovedvandsæg, København 1950.

S. Schoubye: Sønderborg-guldsmeden Jens Jensen, i: Jens Raben, et mindeskrift, Sønderborg 1960.

S. Schoubye: Sønderjysk sølv, Åbenrå 1982.

Hans Wullenweber: Die Alsener Volkstracht, Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch, 1920, Hamburg, s. 54ff.

Fædrenelandsk Kirkegaard

Af HENRIK NYROP-CHRISTENSEN

I foråret 1991 erhvervede Helsingør Theater et overordentlig velbevaret exemplar af Johs. Senn og G. L. Lahdes kobberstik »Fædrenelandsk Kirkegaard« fra 1814. »Den gamle By« ejede i forvejen et exemplar af stikket, men det er temmelig fugtpletet og medtaget af datidens tand, så der var ingen grund til at betænke sig på erhvervelsen af det næste exemplar, der ydermere har den teaterhistoriske interesse, at det har tilhørt skuespilleren og sceneinstruktøren *Holger Gabrielsen* (1896-1955).

Johannes Senn (1780-1861) var schweizer og levede i Danmark fra 1804 til 1818, hvorefter han vendte tilbage til Basel, hvor han var født. Han begyndte sin virksomhed i Danmark som portrætmaler, men blev snart knyttet til kobberstikkeren G. L. Lahdes udgivervirksomhed, og blev især kendt for forlæggene til serien »Kiøbenhavnske Klædedragter«, der var en pendant til serier fra de store europæiske hovedstæder (*Ecris de Paris* og *Cries of London*).

Heller ikke Gerhard Ludvig Lahde (1765-1833) var dansk af fødsel, men kom tidligt hertil og blev her resten af sit liv. Han var født i Bremen, han blev uddannet

som guldsmed i Kiel; efter at være blevet svend tog han til København (1787), kom på Kunstakademiet og lærte at stikke i kobber hos den navnkundige kobberstikker J. F. Clemens. Flere gange søgte han optagelse i akademiet, men fik hver gang sine optagelsesstykker forkastet. Til gengæld gik det ham udmærket som tegner og kobberstikker og 1799 udnævntes han til hofkobberstikker og kunne 1805 købe sig en ejendom i Gothersgade, hvor han drev kobberstik- og udgivervirksomhed. Blandt dem, der her arbejdede for ham var de unge malere C. W. Eckersberg og Johs. Senn. Også Lahdes virke er nært forbundet med Napoleonskrigene og tiden omkring dem. Ud over serien med de københavnske klædedragter kom andre tidshistoriske serier fra hans værksted, bl.a. Københavns brand i 1795, »Mindesmærker paa Assistentskirkegaarden ved Kiøbenhavn« (1801-11), scener fra Københavns bombardement 1807 og en række patriotiske mindeblade, således monumentet over de faldne i slaget på Rheden 1801 på Holmens kirkegård, og altså »Fædrenelandsk Kirkegaard« og dets »søsterstik«, »Linieskibet Phoenix«. Ikke store kunstværker, men kulturhistorisk

ter slaget begyndte Knudsens årelange arbejde med at samle penge ind til de sårede og de faldnes efterladte, som øgedes efter 1807, da det også omfattede krigsfangerne i England og deres pårørende herhjemme. Han drog land og rige – ja, egentlig; riger, thi han berejste også Norge – rundt. I alt lykkedes det ham at indsamle 257.533 rdl., hvortil kom 30.000 rdl., som indkom ved salg af »Linieskibet Phoenix« og »Fædrenelandsk Kirkegaard«.

Overalt sang og deklamerede han patriotiske sange og digte, oftest i en iscenesættelse, der hentede sin inspiration dels fra forskellige mindetableauer på Det kgl. Teater, dels fra tidens »romantiske« haver, der opfyldtes af bautastene og mindesøjler o.s.v.; og så naturligvis fra større og mindre monumenter på kirkegårdene.

Ypperst blev disse arrangementer naturligvis på Det kgl. Teater. Den 26. januar 1811 indgik deklamatoriet »Phoenix« i en forestilling, der i øvrigt bestod af Galeottis ballet »Rolf Blaaskiæg« og en epilog af N. T. Bruun, fremsagt af »Hr. Knudsen, klædt som en fir-sindstveaars Søemand, med et Træben og 2 Aprils Medaille« – et arrangement, som dengang rørte folk til tårer, mens vi i dag måske vil finde det mindre smagfuldt; dog, når vi tænker på nutidens indsamlingshalløjer i TV, har vi vel ikke så meget at bebrejde Knudsen og hans samtid ... – Forestillingen indledtes med deklamatoriet »Phoenix« i an-

ledning af stabelafløbningen af det første store skib, den danske flåde byggede efter 1807 (det kom aldrig ud at sejle). Ligesom Knudsen ti år før havde inddraget enker og faderløse som komparseri i sine arrangementer, benyttede han sig her af vaskægte Holmens folk: I scenens baggrund så man lineskibet vugge på bølgerne ved en træbevokset strandbred: »Paa Bagstavnen, som vendte ud mod Tilskuerne, læstes Navnet »Phoenix« med transparente Bogstaver. Paa hver Side af Skuepladsen stode Skibsbygmestre, Højbaadsmænd, Overkanonerere, Kanonerere, Konstabler, Tømmermænd, faste Matroser, indrollerede Matroser af alle Districter, Soldater af alle Regimenter, Sergeanter, Underofficerer. Den største Deel vare Dannebrogsmænd eller havde Medaillen af 2 April eller for 25 Aars troe Tjeneste. Alle havde deres Stadsuniform paa, og Haandværkstokkens Folk vare forsynede med deres Redskaber«. – Men den gode teatermand ved, at en effektiv entré må forberedes, og Knudsen kom da heller ikke strax ind: »man hørte 9 Kanonskud. Derpaa fremtraadte Hr. Knudsen som Fædrelandets frivillige Sanger, fremsagde en Prolog, forfattet af Prof. Oehlenschläger. Hr. Knudsen havde den heldige Idee at fremvise den Fregat af Knogler, som danske Krigsfanger i England havde forfærdiget, og hvortil der i Prologen var hentydet ...«

Fædrenelandsk Kirkegaard fremførtes første gang på Det kgl. Teater

den 12. marts 1814, men Knudsen havde allerede afprøvet arrangementet ved en forestilling på Det dramatiske Selskabs Teater i Christiania (Oslo) den 2. juni 1813, hvor det beskrives således i litteraten Cl. Pavels' dagbog: »Efter en Symphoni gik Tæppet op og Knudsen reciterede min Prolog. Sangen blev istemt af nogle faa Tilskuere. Derpaa spillede Dragedukken, hvori Knudsen selv spillede Jakob Skomagars Rolle. Endelig kom den egentlige Stads: Foran paa høire Side et granbevøxt Fjeldstykke, hvorpaa Navnene Dreier, Blix og Sæther (Officerer, faldne i den svenske Krig 1808) og der paraderede 4 Underofficerer; paa venstre Side en afbrudt Skibsmast med Kongeflag og impel og Navnene Grothschilling, Buhl og en tredie, som jeg ikke husker. Her paraderede 4 Matroser. Paa begge Sider langs Teatret stode hvidklædte Damer og Børn med Krands og Guirlander, og sluttede sig til et Velgjørhedsalter i baggrunden, hvorpaa det idag indkomne Beløb (omtr. 3000 Rbd.) var henlagt. ...« – Arrangementet paa Det kgl. Teater beskriver Knudsen selv således i sin dagbog: »I Midten af Epilogen hørtes Musik, Pergoleisis March, et Dække gik langsomt op, og man saa en Gravhøy med en Bautasten med brændende Navne

Bonnichsen
 Kruse
 Ursin
 1813

Prydet med Bannere af danske Flag og en Standard paa Siden af Stenen stod tvende af Fædrelandets Døttre, Madame Schall og Jansson, og omvandt den med Blomsterkrands. De smaa Piger ved Velgjørhedsalter forenede sig med dem ved Bautastenen, som stod midt i »Fædrelandets Kirkegaard« blandt Bautasten fra 1801 til nu. Jeg fremviste til Slutningen en skøn Blomsterkurv, Gaven til Kongen.«

Få dage efter var Knudsen i audiens hos Frederik VI, som rørt modtog Blomsterkurven og tillod kunstneren at lade udgive et kobberstik af optrinet, det, som nu pryder væggen i Helsingør Theaters Foyer – teaterhistorisk også interessant ved at være et af de få scenebilleder, vi har fra begyndelsen af det 19. århundrede.

LITTERATUR

- Robert Neiiendam: Skuespiller og Patriot. (Uddrag af H. C. Knudsens Dagbøger). Kbh. 1925.
 Henrik Nyrop-Christensen: Mindehøjtideligheder fra Frederik VI's Tid. (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr. 274). Kbh. 1970.
 Den Viborger Samler 7. febr. 1811.
 Claus Pavel's Biografi og Dagbøger, udg. af C. P. Riis. Bergen 1864.

Museet »Gamle Bergen«

Af BIRGITTE KJÆR

Der findes rundt omkring i Norden flere museer, der på mange punkter minder om »Den gamle By«; de viser typiske byhuse, der rummer interieurer – værksteder og beboelsesrum – hvorudfra der fortælles om livet, som det levedes engang. Disse museer har dog alle deres særtræk, der giver hvert af dem deres egen identitet. Et af dem, det finske »Klosterbacken« i Åbo/Turku, blev beskrevet i »Den gamle By«s årbog 1988-89. Også Norge har et par museer, der som formål har at vise gammelt købstadliv, – »Gamlebyen« på Norsk Folkemuseum i Oslo og »Gamle Bergen« i Bergen. Det sidste havde i sin planlægning og i sine første år nære relationer til »Den gamle By«, og dets historie og særtræk skal beskrives i det følgende.

Museet »Gamle Bergen« kan ikke føre sin historie så langt tilbage som »Den gamle By«, idet den forening, der kom til at stå for arbejdet med at opbygge museet, først blev dannet i 1934. Men planerne om at lave et museum for den bergensiske træarkitektur (ved siden af den helt specielle Tyskebrygge) går dog helt tilbage til slutningen af forrige århundrede; i den mellemliggende menneskealder drøftede man gang på gang planerne om et frilandsmu-

seum, men uden konkrete resultater. Skandinavisk Museumsforbunds møde i 1929, der var henlagt til »Den gamle By«, virkede meget inspirerende på bl.a. gæsterne fra Bergen, og efter hjemkomsten prøvede man atter, efter nu at have haft nogle konstruktive samtaler med bl.a. Peter Holm, at få gang i den lokale museumssag. Det var især placeringen af det kommende museum, der voldte problemer; ideen som sådan, var de fleste enige om, var god. Men det ideelle sted blev valgt: området omkring lyststedet Elsesro i byens nordlige del; museumsforeningen modtog pengegaver, genstande, og fik lovning på huse; og der blev udarbejdet en generalplan for området, hvoraf det tydeligt fremgår, at det var tanken at genskabe en lilleby med både et borgerligt og et håndværkerkvarter. Den store brand i Bergen i 1944 medførte yderligere, at flere huse, man tidligere hellere havde set bevaret på stedet, nu enten var blevet forstyrrede ved branden eller løsrevet fra deres sammenhæng. Museumsforeningen stod således efterhånden med ganske mange huse at genopføre.

Straks efter krigen begyndte så genopføringen af de første huse på

Elesro-området, og man gik frem efter generalplanen og begyndte med »hovedgaden«. Herefter gik det stærkt. Såvel den fine bydel som det mere ydmyge kvarter kom op at stå i de næste år: den »fine« bydel nord for Elesro, den anden syd derfor.

»Gamle Bergen« har som udgangspunkt haft, at man ville redde de gamle huse, som på grund af bysanering o.lign. måtte nedrives i byen. Det er altså udelukkende huse fra Bergen, der samles på. Museet rummer idag ca. 30 huse, fordelt på de to klynger: en hovedgade og et torv med borgerlige huse, og en mere løst sammenhængende gruppe af håndværkerhuse; men oprindeligt var meningen en næsten dobbelt så stor bebyggelse, der skulle have været sammenhængende. Man

skulle vise såvel højere som lavere stænders boliger og arbejdssteder, – inspirationen fra »Den gamle By« er tydelig. Og som »Den gamle By« fortæller også »Gamle Bergen« gennem sine interieurer og værksteder væsentlige ting om dagliglivet i især forrige århundrede, f.eks.: »Bagerens hjem« er fra midten af 1800-tallet og indrettet med det tilhørende bageri, hvor der var blevet arbejdet med en yderst rationel arbejdsdeling, og hvor arbejdet, effektivt, næsten var sat på samlebånd, man havde udnyttet de gratis ressourcer som varmen fra ovnen til hævning af dejg og opfundet mekaniske hjælpemidler til æltning af tunge dejgportioner. »Tandlægens klinik« fra 1880 havde stol med pedaldrevet (ikke elektrisk) bor og ingen vandafkøling af boret; den var

De to gadebilleder fra »Gamle Bergen« viser den stejle hovedgade. Gadens »ufærdige« præg fornemmes ikke på billederne, men den nordlige side er endnu ubebygget, og gaden får derfor et let parkpræg, hvad der ikke er tilsigtet, og forsøges oprettet i den 50-års-plan, der omtales i teksten. Dette »parkindslag« er heller ikke et ukendt problem i »Den gamle By«, der også er anlagt i et gammel parkområde, hvis træer og anden bevoksning gennem mange år har præget museumsbilledet; i disse år arbejder vi på at fjerne de sidste rester af parkpræget fra gadebilledet. I det gule hus, der ses midt i gadeforløbet findes den i teksten nævnte bagerbutik samt bagerens privathjem. I et bagvedliggende hus er selve bageriet placeret.

indrettet i et hjørne af tandlægefamiliens klunkede dagligstue, og kontrasten til tandlægeklinikken blot nogle få årtier yngre var slående: elektricitet, begyndende sterilisering, selvstændigt klinikrum o.s.v. Et beskedent parfumeri fra begyndelsen af århundredet, Bergens første. Og mange, ofte pragtfulde, interieurer fra slutningen af 1700-tallet og op gennem 1800-tallet.

I »Den gamle By« har vi altid haft den holdning, at husene skal bruges til museumsformål, – enkelte må dog nødvendigvis rumme de til museet knyttede kontorer og værksteder; en vagtmester har også gennem årene haft sin bolig på museumsområdet. I »Gamle Bergen« arbejder man lidt anderledes. Selvfølgelig har man også der inddraget huse til kontorer og værksteder, og enkelte til bolig for museets håndværkere m.m. Men man er gået videre end det. Er det sådan, at man mangler et hus i gaderækken, eller man gerne vil genopføre et hus, der er penge til, gør man det, selv om man måske ikke for tiden har et musealt formål til huset. Og så udlejes huset i stedet til privatbeboelse. Det genopføres således, at det ikke falder forkert ind i gadebilledet; men i det indre indrettes det som et moderne hus. Museet tjener så pengene på udlejningen.

Udbygningen af museet i årene efter 2. verdenskrig havde især taget sigte på at genopføre truede huse fra Bergen. Og selv om helhedsplanen med de to »bydele« fra

1940'erne gennem alle årene havde været udgangspunktet, var der stadig dele deraf, der manglede, bl.a. den væsentlige fuldførelse af »hovedgaden«s nordside op til Torvet. Nok så væsentligt var det dog, at man med den bebyggelse, der var blevet skabt på terrænet ved Elsesro, kun meget mangelfuldt fik en fornemmelse af, at Bergen faktisk var – og havde været – en betydelig søfartsby. For nok var Elsesro selv blevet bygget af en skibsreder, der havde sine værkter m.v. på området, men denne, og byens som sådan, nære tilknytning til søen afspejledes stort set ikke i bebyggelsen. I virkeligheden var der, på det område, der kunne knytte museet til vandet, og til stor skade for den eksisterende museumsbebyggelse på Elsesro, opvokset et yderst generende industrikvarter nedenfor museumsområdet, ned mod fjorden.

Dette er selvfølgelig noget, man er sig klart bevidst på »Gamle Bergen«, og der er derfor i de sidste år arbejdet med en ny »generalplan« for området, der dels tager sigte på at få udfyldt de sidste huller i den eksisterende bebyggelse, dels at få indarbejdet »havnefronten« i museumsområdet og få den genskabt, så den først og fremmest fortæller om livet på havnen og dettes forbindelse bagud op i byen, men også bringer en tiltrængt udvidelse af det museumstekniske, interne areal til f.eks. værksteder, magasiner m.m. Dette er store, og kostbare, planer, der da også er tænkt udført over en 50-årig periode; og karakteristisk

Torvet i »Gamle Bergen« er et fint, lukket rum for enden af hovedgaden. Her er bl.a. det omtalte »tandlægens hus«, det grønne, placeret, samt andre borgerlige huse, f.eks. det statelige »embedsmannshuset«.

for holdningen til genopførelser og brug af gamle huse på »Gamle Bergen«, er der igen tænkt på udlejning af visse af husene til privat formål.

Går man idag i »Gamle Bergen«, får man den samme oplevelse, som også var tilfældet på »Klosterbacken« i Åbo/Turku: at man føler, at man er »hjemme«, i denne sammenhæng ikke så meget hos folk »privat« i husene, men nok så meget rent museumsmæssigt, idet hele holdningen til formidlingsarbejdet og oplevelsesformen genkalder det bedste i den Peter Holm'ske ånd, vi har arbejdet efter i »Den gamle By«. Det fremgår tydeligt, hvor meget Peter Holm betød for de af den ge-

nerations museumsfolk, der arbejdede med frilandsmuseer som museumsform; læser man beretninger og breve fra disse museers første år, springer det en i øjnene, hvorledes et besøg hos Peter Holm i »Den gamle By« eller en snak med ham hjemme eller på bl.a. de fællesnordiske kongresser var inspirerende. En af forklaringerne skal selvfølgelig søges i, at det var folk, der i deres karaktertræk havde væsentlige lighedspunkter: deres entusiasme for den sag, de følte var deres: »deres« museum; deres personlige charme/charisma og evne til at få gjort andre begejstrede; deres store arbejdsevne, når det gjaldt »sagen«; – disse museums pionerer var alle

Man »bruger« museet mere direkte i »Gamle Bergen« end man gør i Danmark. Et blik ind i et af restaurantens rum, der er indrettet i hovedbygningen på Elsesro, viser, hvordan man i vid udstrækning lader museumsgenstande indgå i møbleringen; det skaber en utrolig fortøttet stemning i rummene.

gjort af det samme stof. Peter Holm var, som en af dem med de fleste erfaringer, den mange trak på.

»Gamle Bergen« og »Klosterbakken« giver med sine detaljerige, åbne interieurer fine oplevelser til den besøgende; de arbejder med interieurprincippet i dets bedste udformning: publikum kommer ind i et hus og i dets enkelte rum og bliver selv en del af dette hus og disse rum. Når man betænker Peter Holms betydning for udformningen af de ovennævnte museer, er det tankevækkende at sammenligne dem med »Den gamle By« i dag. I de to førstnævnte museer er det (fortsat) muligt at opleve interieurprin-

cippet i Peter Holms form, sådan som også »Den gamle By« var i hans tid. Men i »Den gamle By« har tiltagende tyverier samt besparelser tvunget os til at arbejde på en anden måde. For at kunne udstille rummene med alle dagligdagens småting, er vi, af sikkerhedsgrunde, blevet nødt til at skærme rummene af bag glas. Det er et klart oplevelsesmæssigt tilbageskridt, men giver andre fordele: samlingerne kan stå permanent åbne i hele museets åbningstid (og altså ikke kun være tilgængelige i korte perioder, når de åbnes af en guide), og publikum kan bevæge sig i deres egen rytme og evt. vende tilbage til et hus, de

Den ene hovedgade i kvarteret »Gamle Stavanger« i Stavanger løber parallelt med kystlinjen på en »hylde« oppe over strandniveauet. Oppe ad fjeldsiden var der i ældre tid terrasseformede haver. Kvarteret fremtræder idag lidt vel »æstetiseret«, idet husene er malet op i »modehvidt« i stedet for i fortidens lyse farver i f.eks. grønt, gult og gråt, men selvfølgelig også i hvidt.

ønsker at studere nærmere. – Man kan altså bevare og formidle fortidens boligformer og livsformer på mange måder. En helt anderledes bevaringsløsning ses i bydelen Gamle Stavanger i Stavanger, der er et eksempel på en meget vellykket bevaring af en stor gruppe (ca. 175 stk.) huse på roden. Gamle Stavanger er altså ikke – som »Klosterbakken« – et museum, men derimod et levende, attraktivt beboelseskvarter. Husene stammer fra 1700- og især 1800-tallet, og flere af dem rummer bygningsmæssige ændringer fra slutningen af forrige århundrede som f.eks. kviste, der, da byen ekspanderede i slutningen af 1800-tal-

let, muliggjorde en mere intensiv udnyttelse af husenes tagetage. Kvarteret har altid været karakteriseret af beboelse, idet de »sjøhuse«, der var knyttet til beboelsen, lå nedenfor bebyggelsen; størsteparten af disse er nu forsvundet til fordel for gadeudvidelser. Men andre, lignende sjøhuse er bevaret på havnens anden side.

Det var altså muligt at bevare et helstøbt boligkvarter, hvis historiske ændringer man beholdt, således at bydelens historie stadig kan aflæses. Men man beskytter bydelens antikvariske udseende ved at fjerne uvedkommende, moderne byelementer; f.eks. er alle ledninger m.v.

lagt ned i gaderne. Det er som at gå tur i museumsgader.

Går man i gaderne i Gamle Stavanger, får man indtryk af en bemærkelsesværdig, ensartet bebyggelse; så godt som alle husene er hvidmalede. Det giver helhedspræg og identitet til kvarteret og er smukt; men det er et moderne påhit og et kommunalt diktat. Ældre tiders træhuse havde ofte kulører på facaderne, men kunne være hvidmalede bagtil, da det var billigst. Et blik på husfarverne i hovedgaden i »Gamle Bergen« giver derfor et mere korrekt billede: her er det museumsfolkene, der genskaber fortiden. Men trods sådanne indvendinger, og enkelte andre problemer som f.eks., hvordan man skal indføje nye huse i det gamle kvarter (pasticher i moderne materialer,

rene museumskopier eller helt moderne huse ?), er løsningen Gamle Stavanger forbilledlig: en slags levende fredning sket i samarbejde med museumsfolkene i byen. Denne lette fredning af en bydel som en museumshelhed med moderne brug for øje har da også indbragt byen Europa Nostra-prisen.

LITTERATUR

Museet »Gamle Bergen« udgiver en årbog. I »Gamle Bergen. Årbok 1984-85« giver museets nuværende direktør, Tryggve Fett en oversigt over museets historie frem til 1985, og i »Gamle Bergen. Årbok 1989« gives en oversigt over de store 50-årsplaner for den kommende bebyggelse af museumsområdet og havnefronten.

I Købstadmuseet »Den gamle By«, Årbog 1972 skriver flere af de nordiske fri-landsmuseers ledere om, hvad Peter Holm har betydet for dem som inspirator.

Fotografier af forf.

Mejlgade 19

– en ejendom og dens historie

Af ANEMETTE S. CHRISTENSEN

Ejendommen på hjørnet af Mejlgade og Graven, fig. 1, står i dag som resultatet af godt 350 års byggeaktivitet på stedet og hører til blandt byens ældste. Den har været fredet siden 1919 og er flere gange blevet behandlet i forskellige sammenhænge i den byhistoriske og arkitekturhistoriske litteratur.¹

Det følgende er et forsøg på at give en kronologisk gennemgang af ejendommens historie frem til fredningen i 1919.

Beliggenheden

De mange byarkæologiske undersøgelser gennem dette århundrede, kombineret med de skriftlige kilder, har givet et forholdvis godt billede af byens udvikling siden Vikingetiden. Indtil Projekt Middelalderbyens bind udkommer, kan man få en kort oversigt over byens ældste udvikling i Magistratens 2. Afdelings og Udvalget for Bygnings- og Miljøbevarings registrant over bevaringsværdige huse og miljøer, der behandler den indre by.²

Mejlgade løber forbi stedet, hvor den ene af byens to middelalderlige sognekirker – Skt. Oluf – lå. Den styrkede sammen i 1548³ og er nævnt første gang i 1203⁴ omtrent samti-

dig med, at den er opført i sten. Der er nemlig fundet tegl i fundamenterne ved de arkæologiske undersøgelser i 1940'erne og 1980.⁵ Begravelser under stenkirkefundamenter tyder imidlertid på, at der har stået en ældre kirke på stedet, måske en trækirke, som endnu ikke er fundet. Til denne ældre kirke har der i 1100-tallet antagelig været knyttet en bebyggelse nord for byens befæstning. At Mejlgades navn først dukker op i løbet af 1400-tallet er ganske normalt efter danske forhold.⁶ Der er fundet rester af middelalderlige stensatte kældre langs østsiden af Mejlgade, fig. 2, hvor kirken i Middelalderen besad en stor del af ejendommene. Området idenfor den middelalderlige befæstning langs Mejlgade er dog endnu kun sparsomt undersøgt og der er endnu ikke påvist en tidlig middelalderlig bebyggelse i området.

Ejendommen og dens historie:

Tiden før 1761

Kildematerialet om ejendommen samt dens ejere og brugere er, som det altid er tilfældet i Danmark inden brandtaxationernes tid, spredte og af svingede kvalitet. Efter 1761

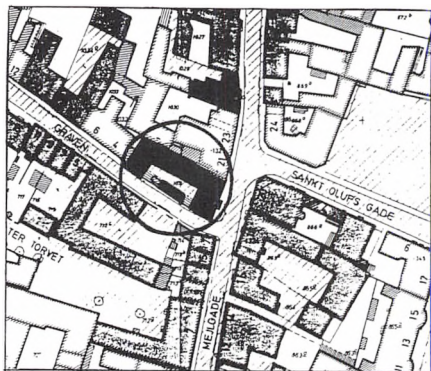

Fig. 1. Udsnit af kortet – Registrering af bevaringsværdige bygninger og miljøer i den indre by. 1983. Mejlgade 19, matr. nr. 1031, er omgivet af en cirkel.

giver de mere systematiske oplysninger bl.a. om de enkelte bygningers udseende.

Vi ved ikke, hvornår grunden blev bebygget første gang, fordi der mangler arkæologiske undersøgelser. De huse, der står på grunden nu, er fra forskellig tid. Det nordlige sidehus og forhuset mod Mejlgade er de ældste, og er ud fra stilhistoriske træk blevet dateret til begyndelsen af 1600-tallet.⁷

Der findes to byprospekter fra tiden før 1700; men de hjælper os ikke til at få yderligere viden om husene i denne første fase. Man skal være varsom med at benytte gamle prospekter, hvis man ikke har andet kildemateriale ved siden af. For medens de kan være forholdsvis pålidelige, når det drejer sig om institutioner som kirker og rådhus, må de »almindelige« huse anses for at være symboler – en art matadorbrikker.⁸

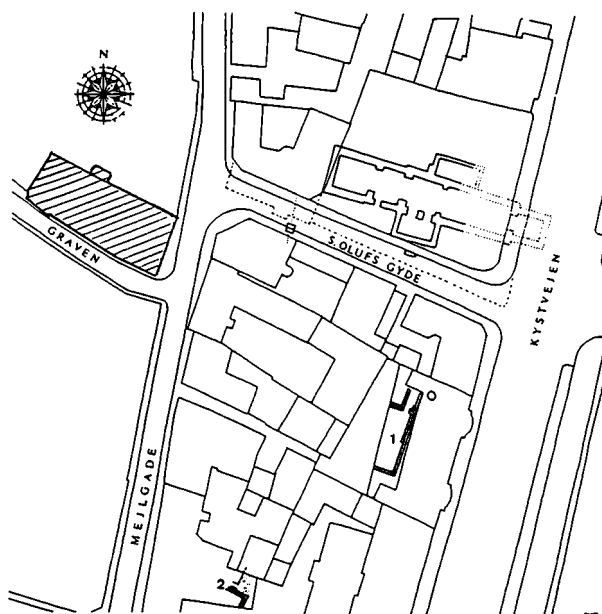
Det bedst kendte prospekt er Rezens Atlas fra ca. 1670, fig. 3. På Mejlgade 19's plads ligger to huse med langsiderne mod Mejlgade og Graven, men, som det senere skal ses, passer det ikke med kælderplanen og en beskrivelse af husene fra 1694.

I Købstadmuseet »Den gamle By« hænger et oliemaleri – et prospekt fra ca. 1640, fig. 4. Igen er det byens institutioner, der er gjort noget ud af, medens de øvrige huse er mere skitseagtige i udførelsen. På dette maleri ser det ud til, at husene på Mejlgade 19's plads er to gavlhuse mod Mejlgade. Selvom det med rette er fremhævet, at prospektet viser for mange gavlhuse,⁹ så passer det sandsynligvis for Mejlgade 19's vedkommende.

Set udefra fremtræder huset mod Mejlgade idag som et hele med facaden mod gaden. Men sådan har det ikke altid været. På fig. 5 ses en opmåling af ejendommens kælderplan, der viser to kampestenssatte kældre under forhuset og sidehuset mod nord adskilt ved en ca. 1 m tyk mur. Dette kan sammenholdes med en kontrakt fra 1694, indeholdende den første mere detaljerede beskrivelse af ejendommens enkelte huse.¹⁰ Det nordlige sidehus omtales som en 15 fags bygning, der strækker sig fra Algaden mod vest. De øvrige 4 fag kaldes et stolpehus.

Der må således have stået 2 huse, hvoraf det nordlige – sidehuset – har strakt sig frem til Mejlgade som et gavlhus. Sidehuset har i stor udstrækning bevaret sit gamle bin-

Fig. 2. Fund af stenhuse syd for Skt. Oluf kirke. 1. Udgravet af Th. Rasmussen i 1914. 2. Udgravet af Th. Rasmussen i 1922 (matr. 860). Efter Danske Kirker XVI, 3 s. 1331 og Registranten s. 19. Grunden Mejlgade 19 er skraveret.

dingsværk med muret tvål, fig. 6. Loftsbjælkerne er tappet igennem stolperne et stykke under tagremmen, så der dannes et styrtrum. Denne konstruktion er gennemført helt ud til gaden. De øvrige 4 fag mod Mejlgade har sandsynligvis stået som gavlhus. Begge huse ser ud til fra første færd at have været 2 stokværk høje med udkraget andet stokværk, dog mest markant på forhusets facade, hvor fremspringet er understøttet af knægte med udskårne volutter, akantus og nedhængende dråber.

Der kan først sættes navne på ejere og brugere af ejendommen fra anden halvdel af 1600-tallet ved hjælp af grundtaksten fra 1682 sammenholdt med indkvarteringsmandtalslister, kæmnerregnskaber samt skøde- og panteprotokoller.¹¹

Købmand Søren Mikkelsen Malling

(1642-82) står som indehaver af ejendommen – i hans tid kaldt den halve part af *Christoffer Schieldes* gård – 1670-79. Hverken Christoffer Schielde eller Søren Mikkelsen Malling forekommer i 1661-matriklen,¹² så det er ikke muligt at sammenholde dennes oplysninger med de senere kilder. Hvornår Christoffer Schielde og siden Søren Mikkelsen Malling erhvervede ejendommen vides ikke.

Søren Mikkelsen Malling fik borgerskab i Århus i 1662 og blev konsumptionsforvalter i 1679. I sine sidste leveår, 1681-82, var han rådmand.¹³ For året 1675 har en Hans Bertelsen betalt skatten for ejendommen, og det oplyses, at byskriveren bor der.¹⁴

Kandestøber *Hans Nielsen Gottlander* (ca. 1630-1718) overtog ejendommen i 1679.¹⁵ Han var kæmner

i perioden 1675-1678 og ejede tillige en del andre ejendomme i byen. Det ser ud til, at hans besiddelser i Mejl-gade-Graven området nåede den største udstrækning i løbet af 1680'erne. Medens Hans Nielsen Gotlænder ejede ejendommen, kan der registreres følgende beboere – lektor ved Århus Domkirke Hans Wandal i 1682 og 1683,¹⁷ en Jens Møller 1685-ca. 1690¹⁸ og en unavngiven kaptajn i 1691 og 1692.¹⁹ Ejendommen kaldes i 1690'erne skiftevis gården næst ved (Hans Nielsen Gotlænders egen bolig) og gården på hjørnet.

I 1694 oprettedes en kontrakt mellem Hans Nielsen Gotlænder og den ene af hans to sønner *Peder*

Hansen Heide. Ved denne kontrakt fik sidstnævnte udlagt en del af ejendommen som arvelod efter sin moder. Peder Hansen Heides del bestod af bygningen fra Algade mod vest til bryggerhusets vestligste gavl – ialt 15 fag – og gårdsrum fra den søndre gavlstolpe mod syd ud til Graven til den høje plankeværkstolpe. Dvs. det nordlige af de to gavlhuse mod Mejlgade og en del af gårdsrummet. Det omtalte bryggerhus beskrives ikke nærmere, men det kunne være den vestligste del af det nordlige gavlhuse. Resten af ejendommen – 4 fag stolpehus og gårdsrummet i vest – beholdt Hans Nielsen Gotlænder selv.²⁰

Peder Hansen Heide solgte sin

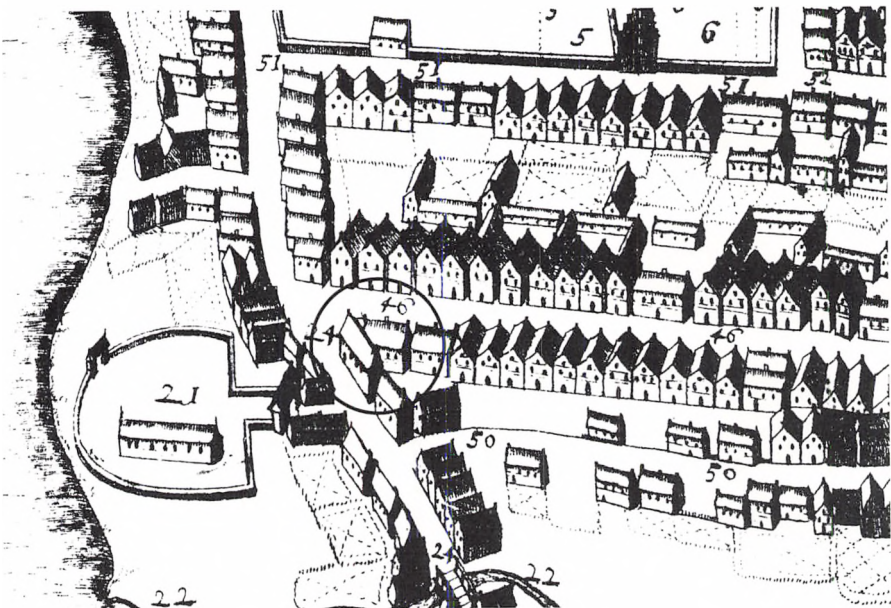

Fig. 3. Udsnit af Århus prospektet fra Peder Hansen Resen: *Atlas Danicus*. Århus Stift. Udg. Ib Rønne Kejlbo, Kbh. 1974. 21. Skt. Olufs Kirke. 24. Mejlgade. 46. Gravene. Bemærk at nord vender nedad.

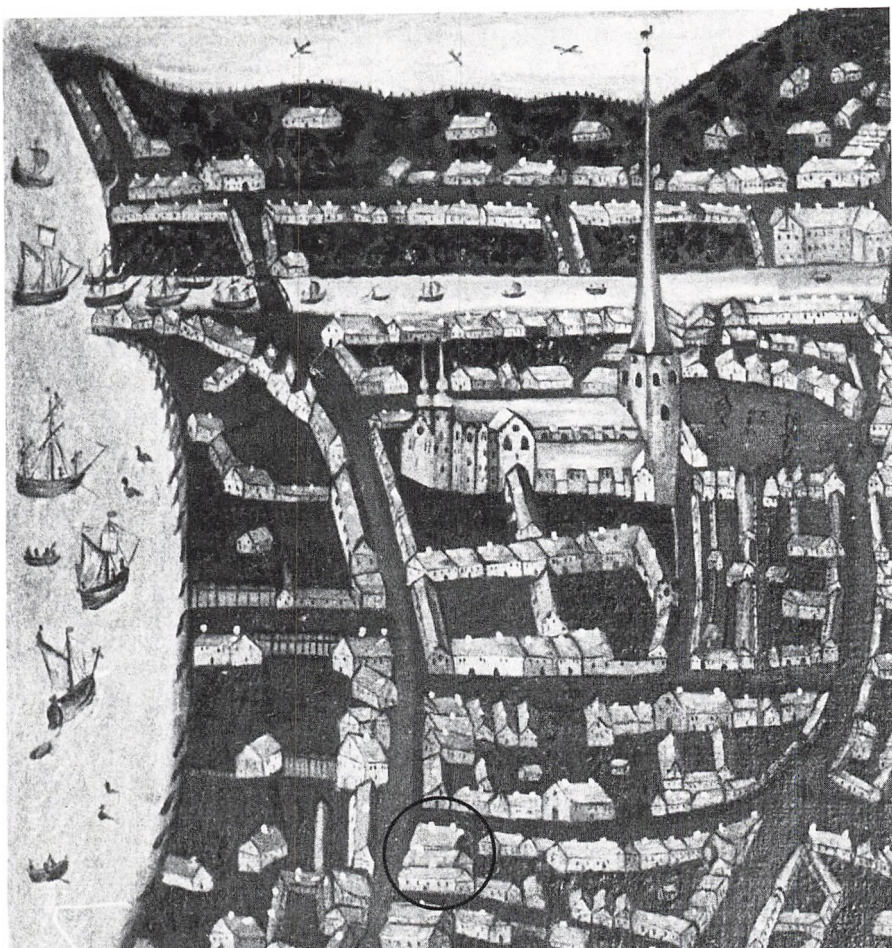

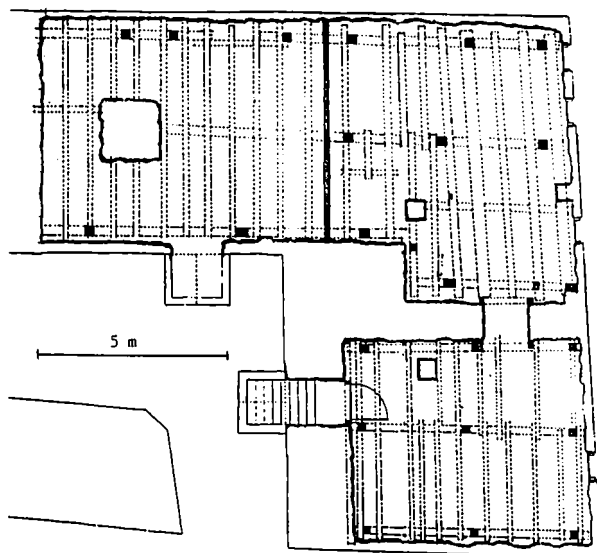
Fig. 4. Oliemaleri på lærred (1634-1642). Købstadmuseet »Den gamle By«, mus.nr. A.M. 1728. Udsnit af den østlige del. Bemærk at nord vender nedad.

del af gården til købmand *Jens Andersen Møller* i 1718. Den beskrives som liggende på hjørnet af Graven med en bod bag ved gården, som *Jesper Tørring* bor i, og en urtehave på Graven tværs over for. Desuden har gården fælles brønd med ejendommen mod nord, Mejlgade 21-23, og begge parter forpligtes til at holde den vedlige med god indhegning og lukke. I *Peder Hansen Hei-*

des tid er der bygget et halvtag mellem Mejlgade 19 og Mejlgade 21-23.²¹

Noget kunne tyde på, at de 4 fag forhus og gårdsrummet i vest, som *Hans Nielsen Gotlænder* i sin tid selv beholdt, ikke var omfattet af handelen i 1718. I 1724 ejedes og beboedes disse dele sandsynligvis af »Kgl. Maj. velbestaldede Regimentskvartermester ved Aarhusiske Na-

Fig. 5. Opmåling af Mejl-gade 19. Kælderplan. År-hus i august 1975. Stads-arkitektens kontor.

tionalregiment til Fods« Niels Langballe. Dette år solgte Jens Andersen Møller sin del af ejendommen videre til Mette Johansdatter Lønborg, enke efter øverste kapellan ved domkirken Hr. Jens Harlev. Den beskrives som liggende mellem Niels Langballes ejendom, som han selv bor i, på den ene side, og Søren Pedersen Stær's ejendom (Mejlgade 21-23) på den anden side.²²

Den solgte del af gården beskrives som følger:

1. Et 14 fags hus til Adelgaden med den lille stue næst ved Søren Stær's ejendom.
2. Adgang til brønden mod nord i gården ad en gangsti, der går delvis langs bryggerhuset.
3. Smøgen mellem Mejl-gade 19 og Mejl-gade 21-23, som Søren Pedersen Stær har adgang til, når hans ejendom skal repareres.
4. To baghuse. Det ene på 6 fag og 2 stokværk, hvor de 3 fag strækker sig ind på Niels Langballes ejendom. Det andet på $3\frac{1}{2}$ fag og 1 stokværk højt sammenbygget med Søren Stær's baghus.
5. Gårdsrum, frugthave m.v.

Allerede i 1725 solgte Mette Johansdatter Lønborg dele af ejendommen til den ovenfor nævnte Niels Langballe (1687-1752),²³ der var regimentskvartermester i perioden 1719-1732. Den del af ejendommen, det drejede sig om, var 3 fag i den søndre ende af baghuset, der lå med sydenden op til Niels Langballes hus. Desuden omfattede salget gårdsrummet indenfor porten, og det fremgår af skødet, at Niels Langballe havde i sinde at opføre et halvtag på 1 fag op til et af hans andre halvtage og hans hus.²⁴

Det nordlige sidehus, fig. 6, var

Fig. 6. Sidehus, facade til gårdsiden. Århus i august 1975. Stadsarkitektens kontor.

derimod i *Johan Lønborgs* besiddelse i såvel 1735 som i 1740. *Johan Lønborg* (1691-1753) var øverste kapellan ved domkirken i perioden 1724-1753²⁵.

Fra 1740 til 1758 er der et hul i vor viden om ejendomsforholdene. Men derefter kommer vi ind i en periode med mere specificerede oplysninger om ejendommens forskellige huse.

1761-1848

Kapellan ved Århus Domkirke 1755-1767, *Bagge Hansen Eilertz* (1713-1767), gav pant i gården på Mejlgade op til Graven samt haven på den anden side af Graven i 1758²⁶. I brandtaxationen fra 1761 beskrives gården som værende af bindingsværk med følgende bygninger:²⁷

1. Forhus på 9 fag og 2 stokværk.
2. Sidehus på 9 fag og 2 stokværk.
3. Halvtag på 6 fag.

Ved at sammenligne beskrivelsen her med de foregående, ser det ud til, at sidehusets østligste fag og det

oprindelige »forhus's« 4 fag på dette tidspunkt er blevet slået sammen og fremtræder som et hele, fig. 7.

I 1768 blev gården købt af endnu en kapellan ved Århus Domkirke 1767-1781, *Hans Michael Seehuus* (1734-1784).²⁸ Ejendommen beskrives som liggende på hjørnet af Mejlgade og Graven og består af følgende elementer:²⁹

1. Forhus af bindingsværk med halmtag på 9 fag og 2 stokværk.
2. Sidehus af bindingsværk med halmtag på 11 fag og 2 stokværk.
3. Gårdsrum og vandpumpe.
4. Et højt plankeværk med 2 porte og 1 låge mod Graven.
5. Haveplads overfor på den sydlige side af Graven.

Sidehuset er her 2 fag længere end i 1761.

I forbindelse med salget i 1768 får vi et lille indblik i indboet, idet dette udgør 1. prioritet. I den grønne stue mod gaden står en jernkakkelovn med tilhørende tromler, medens

jernkakkelovnen i dagligstuen til gården har 2 tromler og en jernfod. Desuden nævnes 1 grøn himmelseng med rødt omhæng kantet af hvide snore, 3 blå og hvidstribede bolsterunderdyner, 1 blå og hvid olmerdugsoverdyne, 2 blå og hvide hollandske bolsters hovedpuder og 2 røde og hvide olmerdugsditto. Endvidere omtales 6 nye ruslæderstole og en »lehn«stol, 1 stort anstrøget slagbord, 1 tebord, 1 egetræschatol, 1 stueur i futteral og en april i forgyldt ramme. Endelig findes 2 tinfade, 12 tintallerkener, 1 skål med låg og et stort knaber sølvfad.³⁰

Brandtaxationen i 1771 omtaler foruden forhus og sidehus et baghus på 6 fag og 1 stokværk.³¹ Dette baghus er ikke nævnt i opregningen af 1. prioriteten i ejendommen i 1778; men det er til gengæld vandpumpe, gårdsrum, plankeværk, port og låge samt haven på sydsiden af Graven.³²

I 1781 er baghuset kommet med igen tillige med en angivelse af plankeværkets størrelse, således at ejendommen ser ud som følger:³³

1. Forhus på 9 fag og 2 stokværk.
2. Sidehus på 11 fag og 2 stokværk.
3. Baghus på 4 fag og 1 stokværk.
4. Plankeværk på 11 fag.

Hans Michael Seehuus solgte i 1782 ejendommen til skipper og købmand *Hans Andersen Refeldt* (død 1798).³⁴ Sidstnævnte ejede desuden en tømmergård og en have på Graven (Graven 3), og i tiden frem til 1848 hører ejendommen Mejlgade 19 og Graven 3 sammen, og funktionen udvides til også at omfatte salgsvirksomhed foruden almindelig beboelse.

I Hans Andersen Refeldts tid sker der en udbygning som kan ses i brandtaxationen fra 1791,³⁵ hvor gården af bindingsværk i Mejlgade 19 beskrives således:

Fig. 7. Forhus- Facade mod Mejlgade. Århus i august 1975. Stadsarkitektens kontor.

Fig. 8. Baghuset set fra gården. Købstadmuseet »Den gamle By«.

1. Forhus til gaden på 9 fag og 2 stokværk.
2. Sidehus på 11 fag og 2 stokværk.
3. Baghus på 7 fag og 2 stokværk.
4. Halvtag på 8 fag og 1 stokværk, teglhængt.

Her kan vi se, at baghuset er blevet udvidet med 3 fag og har fået bygget en etage på, fig. 8.

Købmand *Christen Larsen Schmidt* (1769-1820) købte ejendommen på auktion over *Hans Andersen Relfeldts* dødsbo i 1798.³⁶ Ved brandtaxationen i 1801 beskrives Mejl-

gade 19 som værende af egebindingsværk og tegl. Vi får også fra og med denne taxation et vist indtryk af, hvad de enkelte bygninger har været brugt til:³⁷

1. Forhus på 9 fag og 2 stokværk. Kælder under 7 fag. 1 jernkakkelovn. Brugtes til værelser og krambod.
2. Sidehus på 11 fag og 2 stokværk. Kælder under 6 fag. 1 jernkakkelovn, kølleskorsten, maltkølle, 1 indmuret kobberkedel, mæskekar og malttønde. Brugtes til værelser, køkken og bryggers.

3. Baghus på 7 fag og 2 stokværk. Brugtes til pakhus og stald.
4. 1 halvtag på 8 fag og 1 stokværk, beklædt med fjæle og med tegltag. Det har 2 porte på hver 2 fag.
5. 1 skur over pumpen.

Der kan ikke registreres større ændringer i Mejlgedes 19's udseende og brug i brandtaxationerne fra 1811 og 1817.³⁸ Men i Christien Larsen Schmidts enkes tid på ejendommen sker der enkelte ændringer:³⁹

Forhusets sydgavl er blevet grundmuret i første stokværk, og i selve huset er der i 1827 foruden jernkakkelovnen tillige en fajanceovn.

Baghuset er blevet udvidet med 1 fag.

Halvtaget er udvidet med 3 fag.

Den næste ejer, købmand *Abraham Lewis*, flyttede ind i 1830.⁴⁰ I købekontrakten fra 1832⁴¹ opregnes bl.a.

forskellige brandredskaber og bryggeredskaber. Sidstnævnte falder godt i tråd med, at Mejlgade i 1800-tallet havde flere bryggerier og brænderier.⁴² I brandtaxationen fra 1837 er den eneste ændring i forhold til før, at halvtaget igen er på 8 fag.⁴³

I 1838 gik *Abraham Lewis* fallit, og på en af de auktioner, der afholdtes over hans bo, købtes ejendommen af købmand *Lars Christian Schmidt* (1807-1845); skødet er udstedt i 1840.⁴⁴

Ca. 1848 – ca. 1919

Lars Christian Schmidt kom ikke til at drive forretning særlig længe, og enken lod købmand *J. C. Juul* rykke ind i 1846. Hun solgte hele sin ejendom i 1848, hvorved *Graven 3* og *Mejlgade 19* adskiltes. *Graven 3* solgtes til Købmand *A. Herskind*, medens *Mejlgade 19* gik til *J. C. Juul*.⁴⁵ I brandtaxationen fra 1846 beskrives gården på følgende måde:

Fig. 9. Udsigt mod gavlen med forhusets murede gavl, ca. 1900-1905. Fotograf sign. Benzen, i Købstadmu-seet »Den gamle By«.

Fig. 10. Forhusets facade.
 Fotograf af Andersen Eb-
 besen i Købstadmuseet »Den
 gamle By«.

1. Forhus på 9 fag og 2 stokværk af egebindingsværk og tegl. Kælder under hele huset. Den sydlige gavl grundmuret, fig. 9. I første etage er værelser til butikslærlinge, i anden etage værelser. 5 kakkelovne.
2. Sidehus på 10½ fag og 2 stokværk af egebindingsværk og tegl. Kælder under 4 fag. Huset er indrettet i forening med forhuset til 2 familier samt til pakhus. Skorstensindretning og 2 kakkelovne.
3. Baghus på 8 fag og 2 stokværk af egebindingsværk og tegl, indrettet til stald, pakhus og kornloft.
4. Halvtag af fjæle på 8 fag og med 2 porte i hver sin ende af gården.
5. I 1847 er også et pumpehus kommet til.⁴⁶

De sidste større ydre ændringer skete i J. C. Juuls tid som ejer (1848-1896),⁴⁷ da han kort efter overtagelsen af ejendommen erstattede halvtaget mod Graven med et grund-

muret hus på 10 fag i 1 stokværk flankeret af 2 porte. Huset anvendtes bl.a. til brændehus og hønsehus.⁴⁸

I begyndelsen drev J. C. Juul almindelig købmandsforretning; men efterhånden blev forretningen mere og mere specialiseret for til sidst at ende som farvehandel. Han lejede en del af ejendommen ud til beboelse. Allerede i 1849 er der en annonce i Aarhus Stiftstidende angående en beboelseslejlighed på 4 værelser med køkken, spisekammer, pigekammer og fadebur.⁴⁹

Brandtaxationerne i J. C. Juuls tid viser ikke væsentlige ændringer i bygningernes udseende eller brug. I 1878 udlejer han forretning m.v. til farvehandler M. Mathiasen Duus.⁵⁰ Det udlejede omfattede:

1. En lejlighed i Mejlgade 19.
2. Butikken til Mejlgade med diske, reoler, skab, vægte, mål, dåser, glas m.m.

3. En beboelseslejlighed på 1. sal med 4 værelser til Mejlgade og 1 til gården.
4. Køkken, pigekammer og spisekammer i sidebygningen.
5. Loftsrum til gaden.
6. Pakrum, køkken og brænderum i sidebygningen mod Graven.
7. Baghuset med pakhus og karlekammer samt mellemloftet med pakkammer og reoler m.v.
8. 8 fag af mellemloftet i sidehuset.
9. Benyttelse af gård, vaskehus, pumpe og latrin på linie med de øvrige beboere.

Familien *Duus* købte ejendommen i 1896 med bygninger og alt tilliggende samt det mur- og nagelfaste som kakkellovne, komfurer, gruekedel samt butiksinventar.⁵¹

I brandforsikringsprotokollen fra 1915 gives der et glimt af farvehandelens inventar og lagerbeholdning:⁵²

1. Forhuset - lager på ca. 750 kg terpentintolie, 900 kg fernis og ca. 150 kg sprit.
2. Sidehus - lager.
3. Baghus - Pakhus samt 3 HK motor, der drev en valsemølle, 1 røremaskine og 2 farvemøller.
4. Sidehus mod Graven - lager med 1 benzintromle på 135 kg.

Man kan kun være taknemmelig over, at hele ejendommen ikke er gået op i røg på et eller andet tidspunkt.

Udlejningen til beboelse m.v. fortsatte, og navnene kan ses i vej-

viseren, der begyndte at udkomme i 1859. Det fremgår bl.a., at der i perioderne 1899-1901 og 1906-1908 har været drevet pensionat i ejendommen.

Farvehandelen i forhuset eksisterer stadig og og anses for at være Danmarks ældste i branchen, fig. 10. I 1987 afholdtes forretningens 145 års jubilæum,⁵³ idet man åbenbart har medregnet de 4 år J.C. Juul drev forretning andetsteds i Mejlgade, inden han flyttede til nr. 19 i 1846. Så egentlig er der i 1991 anledning til et lille ekstra jubilæum - 145 år på samme sted.

NOTER

1. LAVib B 56 - SP 152 med henvisning til Undervisningsministeriets Skrivelse af 28/2-1919 i henhold til Lov af 17/3-1918.
2. Registranten s. 11-21 ved Museumsinspektør ved Horsens Museum Ole Schiørring, der også er forfatter til bindet »Middelalderbyen Århus«.
3. DaKirker XVI,3 s. 1319 og Resen s. 40-41 med yderligere henvisninger.
4. DiplDan 1, IV nr. 82: 1203, 14/11.
5. DaKirker XVI,3 s. 1329-1348.
6. Rep 2, III nr. 4395: 1479,6/2.
7. Registranten s. 26 og s. 91.
8. Anemette S.Christensen: Middelalderbyen Odense, Viby 1988, s. 12 f.
9. Gunner Rasmussen 1986.
10. Registranten s. 91. LAVib B 56 - SP 9 fol. 160a-b.
11. C. J. T. Thomsen 1933, 1934 og 1940. Erhvervsarkivet. Århus Købstad R.I N1: -1670- Indkvarteringsmandtalslister for Rytterforplejning. Smst. Århus Købstad R.II Kæmnerarkivet Ba 1 ff. 1634 ff. Kæmnerregnskaber med mandtal og ligning. LAVib Århus Byfogedarkiv B 56 Skøde- og panteprotokoller.
12. RA. Rentekammeret 311.71 1661-62 Kommissionsakter vedr. taksation til matriklen af købstæder i Viborg, Århus og Ribe Stifter. Læg. Taxcering til Matrikulen paa Endel Købstæder udi Judland

- nemlig Houbrou, Mariager, Randers, Grindue, Ebeltoft, Aarhus, Scanderborig, Horsens.
13. Anne Thestrup 1964 s. 104. Erhvervsarkivet. Århus Købstad R.II Ba 1-2. I Registranten s. 26 oplyses, at Hans van Meulengracht (1629-84) solgte Mejlgade 19 til Søren Mikkelsen Malling i 1667. Det har ikke været muligt at verificere denne oplysning. Hans van Meulengracht slår sig først ned i Århus i 1671 som kongens generaloldforvalter (Oscar Meulengracht s. 2, Hübertz II s. 248).
 14. Erhvervsarkivet. Århus Købstad R.II Ba 2.
 15. Smst. året 1679.
 16. H. Friis-Pedersen 1941. Erhvervsarkivet. Århus Købstad R.II Ba 2-6. C. J. T. Thomsen 1934 s. 31, s. 37-38.
 17. C. J. T. Thomsen 1934 s. 31. Erhvervsarkivet R. II Ba 3.
 18. Erhvervsarkivet R. II Ba 4-5. I 1690 omtales ejendommen, som den gård Jens Møller iboede.
 19. Smst. Ba 6.
 20. LAVib B 56 – SP 9 fol. 160a-b.
 21. LAVib B 56 – SP 10 fol. 187b-188a.
 22. LAVib B 56 – SP 10 fol. 305b-306a. Søren Pedersen Stær købte ejendommen Mejlgade 21-23 i 1721 af Hans Nielsen Gotlænders anden søn Hr. Niels Hansen Heide, sognepræst i Viby og Tiset, LAVib B 56 – SP 10 fol. 259a-260b.
 23. H. Friis-Pedersen: Familierne Langballe s. 1-2.
 24. LAVib B 56 – SP 11 fol. 40a-41a.
 25. LAVib B 56 – SP 11 fol. 336b samt SP 12 fol. 62b-63a. Wiberg I s. 46.
 26. Wiberg I s. 46 og s. 47. LAVib B 56 – SP 13 fol. 60b-61a.
 27. Erhvervsarkivet. Århus Købstad R.I H 2 nr. 57.
 28. Wiberg I s. 47.
 29. LAVib B 56 – SP 13 fol. 257b-258a.
 30. LAVib B 56 – SP 13 fol. 258a-b.
 31. Erhvervsarkivet. Århus Købstad R.I H 3 nr. 58.
 32. LAVib B 56 – SP 14 fol. 45b.
 33. Erhvervsarkivet. Århus Købstad R.I H 4 nr. 56.
 34. LAVib B 56 – SP 15 fol. 14b og fol. 271b.
 35. LAVib B 5A 422 nr. 57.
 36. LAVib B 56 – SP 15 fol. 271b.
 37. Erhvervsarkivet. Århus Købstad R.I H 5 s. 68-69 nr. 8/10, matr. 92.
 38. Smst. H 6 s. 83-84 nr. 8/11, matr.nr. 92: 1811. H 7 s. 101-102 nr. 11/7, matr. 92: 1817.
 39. Smst. H 8 s. 108-110 nr.15/1, matr. 92: 1827.
 40. Aarhus Stiftstidende 21/5-1830.
 41. LAVib B 56 – SP 21 fol. 496-497.
 42. Emanuel Sejv 1960 s. 67 ff.
 43. Erhvervsarkivet. Århus Købstad R.I H 10 s. 78-80 nr.17/1, matr. 92.
 44. LAVib B 56 – SP 22 fol. 362. Finn H. Lauridsen 1953.
 45. LAVib D 2 – 33, nr.143A, 1846 Købmand Juul. LAVib B 56 – SP 128 nr.143, 143A og 143B. Erhvervsarkivet. Århus Købstad R.I H 10 s. 78-80 nr. 222/2 og H 19 s. 541-551 nr. 143 og 143A, matr. 92.
 46. LAVib D 2 – 129, forsikringsnr. 145, matr. 143A.
 47. LAVib B 56 – SP 51 fol. 373.
 48. LAVib X 283-1, nr. 20/1, forsikringsnr. 151, matr. 143A.
 49. Aarhus Stiftstidende 7/1-1849.
 50. LAVib B 56 – SP 35 fol. 900.
 51. Som note 47.
 52. LAVib X 283-8.
 53. Aarhus Stiftstidende 1/5-1987.

ANVENDTE KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder

- Erhvervsarkivet
 Århus Købstad: R. I Byforvaltningen: H 2-19 Brandvæsen og brandforsikring.
 N 1 -1670- Indkvarteringsmandtalslister for Rytterforplejning.
 R. II Kæmnerarkivet: Ba med diverse numre. Kæmnerregnskaber med mandtal og ligning.

LAVib = Landsarkivet for Nørrejylland

- Århus Stiftamt: B 5A 422: Århus bys brandtaxationsforretning 1791.
 Århus Byfogedarkiv: B 56 – SP diverse numre: Skøde og panteprotokoller. Tingbøger.
 Århus Rådstuearkiv D 2 – 33: Undersøgelsesforretninger over bygningsafgiften 1829-1847.
 D 2 – 129 og 130: Brandforsikringsprotokol og brandtaxationsprotokol.
 Købstædernes almindelige Brandforsikring, Århus: x 283.

RA = Rigsarkivet, København

Rentekammeret 311.71 1661-62 Kommis-
sionsakter vedrørende taksation til ma-
triklen af købstæder i Viborg, Århus og
Ribe Stifter.

Statsbiblioteket

Friis-Pedersen, H.: Embeds- og bestillings-
mænd i Århus, 1941.

Friis-Pedersen, H.: Familierne Langballe.

Friis-Pedersen, H.: Hoffmeyers samlinger
I-II, III-VI og VII-XIV.

Trykte kilder og litteratur

Aarhus Stiftstidende.

Den Christen Møller Schmidtske Stamtavle.
3 udg. Bagsværd 1854.

Dakirker = Danmarks Kirker XVI, Århus
Amt 3. Red. Vibeke Michelsen, Kjeld de
Fine Licht. Kbh. 1976.

DiplDan = Diplomatarium danicum 1.-3. rk.
Udg. Det danske Sprog- og Litteratursel-
skab. Kbh. 1938 ff.

Hübertz, J. R.: Aktstykker vedkommende
Staden og Stiftet Aarhus I-II Kbh.
1845-46.

Jensen, Peder og N. J. Israelsen: Fra den
sorte skole til Middelgades Port. Mejlgade
– en reel og nænsom gade. Århus 1968.

Lauridsen, Finn H.: Købmand i Århus
Abraham Lewis. I Seksten Århus-rids Til-
egnede Svend Unmack Larsen 23. Sep-
tember 1953. Århus 1953.

Rasmussen, Gunner: To Århus-prospekter.
Erhvervshistorisk Årbog 1986, s. 380-392.

Registranten = Den indre by Århus. Regi-
strering af bevaringsværdige bygninger
og miljøer 1984. Magistratens 2. Afdeling
og Udvalget for Bygnings- og Miljøbevar-
ing. Red. Ole Østergaard og Claus Navn-
toft.

Rep = Repertorium diplomaticum regni Da-
nici mediævalis. Fortegnelse over Dan-
marks Breve fra Middelalderen med Ud-
tog af de hidtil utrykte. 1.-2. rk. Kbh.
1894-1939.

Resen = Peder Hansen Resen: Atlas Dani-
cus. Århus Stift. Udg. ved Helge Søgaard.
Århus 1962.

Sejr, Emanuel: Gamle Århusgader 1. Århus
1960.

Thestrup, Anna: Eligerede borgere i Århus
1740-1837. Århus 1964.

Thomsen, C. J. T.: Realregister til Aarhus
Bys Skøde- og panteprotokoller. Aarhus
Stifts Aarbøger XXVI, 1933, XXVII 1934
og XXXIII 1940.

Wiberg, S. V.: Almindelig dansk Præstehisto-
rie I-IV. Genoptryk Odense 1959-1960.

Henrich Rasmussen Fich

1718-1802

Bygherre til Møllergade 60, Svendborg

Af GUNNER RASMUSSEN

Da Henrich Rasmussen Fich i 1761 nybyggede gadehuset og tværhuset, men ikke baghuset, på sin grund Møllergade 60 i Svendborg, udsmykkede han porthammeren på bindingsværkshuset langs gaden med tre indskriftsfelter. Yderfelterne meddelte henholdsvis hans eget navn: Henrik Rasmussen Fich og hustruens navn: Giertrud Andersdatter Fugleberg, medens midterfeltet blev forsynet med den fromme sætning: Soli Deo Gloria – Gud alene æren – og datoen: 23. juni Anno 1761.

Det var langt fra ualmindeligt, at en bygherre satte sit og sin hustrus navn samt et årstal på en nybygning, men hvorfor ægteparret ønskede at knytte netop sankthansafdensdag til huset, er det desværre ikke lykkedes at finde forklaringen på. Det kan fastslås, at 23. juni ikke er datoen for ægteparrets trolovelse eller for deres ægteskab, heller ikke datoen for Henrich Fichs borger-skab. Derimod kan det måske være fødselsdato eller dåbsdato for den ene af ægteparret, mest sandsynligt for Giertrud Andersdatter. Disse

sidstnævnte datoer har det desværre ikke været muligt at fastslå.

Derimod er det lykkedes at samle så mange oplysninger om bygherren, Henrich Rasmussen Fich, at de sammen giver et billede af en person, der har arbejdet sig op fra den mere anonyme håndværkerklasse til at blive en ikke ubetydelig person i Svendborg, en håndværksmester – bagermester – der efterlod sig en betydelig formue, og som havde markeret sig i Svendborg via gave til Vor Frue Kirke og via legater.

Henrich Rasmussen Fich var søn af Rasmus Christensen Bager (be-gravet 14.11.1753, 71 år gammel, i St. Nikolaj Kirke, Svendborg) og Maren Hendrichsdatter Fich (døbt 10.6.1683, begravet 7.9.1765, 82 år gammel, i St. Nikolaj Kirke). Parret var blevet viet 8.1.1710 efter kongelig tilladelse i brudens hjem, dvs. i Hendrich Johan Pedersen Fichs hus i St. Nikolaj Sogn. Det er således via sin moder, at »vores« Henrich Rasmussen Fich var i familie med slægten Fich og ikke via faderen.¹

I ægteskabet mellem Rasmus Christensen Bager og Maren Hendrichs-

Forhuset fra Møllergade 60 i Svendborg, 9 fag langt og 5 fag bredt – ca. $12\frac{1}{2} \times 7\frac{1}{2}$ m – i 2 etager. Nedtaget i 1962. Genrejst i »Den gamle By« 1987-91 på hjørnet af Vestergade og Ågade, i forlængelse af Tobakshuset og over for Apoteket. Huset er bygget i 1761, men genopført som det så ud efter en ombygning i 1889.

(Fot. juni 1991, arkitekt Ernst Kallesøe).

Svendborghusets porthammer med de tre indskriftsfelter med bygherrens og hans kones navne: Henrich Rasmussen Fich og Giertrud Andersdatter Fuglebjerg samt den latinske sentens: Soli Deo Gloria – Gud alene æren – den 23. juni 1761. – »Den gamle By« fot.

datter Fich fødtes to børn, to sønner, hvoraf den ældste var Henrich Rasmussen Fich, der døde 3.5.1802, 83 år gammel, og som således må være født i 1718 eller 1719. Det må være i 1718, thi kirkebogen for St. Nikolaj Sogn oplyser under søndag 20.11.1718, at hr. Hans Ploug introducerede Rasmus Bagers hustru efter hendes barselsseng. Bag denne tradition ligger den gamle opfattelse af, at kvinder var urene 40 dage efter en fødsel, og derfor efter udløbet af denne periode skulle indledes i kirken af sognepresten. På baggrund af ovenstående oplysninger vil det være rimeligt at antage, at Henrich Fich blev født i begyndelsen af oktober måned 1718 eller måske i slutningen af september måned; måske 28.9.1718, jvf. senere ved omtalen af sølvalterstagerne.

Det må endvidere være rimeligt at antage, at den lille Henrich har haft en normal opvækst: har gået i skole, er blevet konfirmeret og derpå trådt i faderens fodspor og er blevet uddannet bager.

Først i 1747, da Henrich Fich er blevet 28-29 år, hører vi igen om ham. Kirkebogen for Vor Frue Sogn oplyser, at den 79. dag efter trinitatis – 15. august – er den velagtbare unge karl Henrich Rasmussen Fich blevet trolovet til dydædle jomfru Giertrud Andersdatter. Senere er tilføjet, at parret er blevet copuleret – viet – 1. december 1747.

Giertrud Andersdatters forældre var Anders Rasmussen (begravet 20.6.1770, 88 år gammel) og dennes hustru, hvis navn er ukendt (begravet mellem 27.9. og 10.12.1779, 93 år gammel).

På porthammeren i bygningen

Møllergade 60 er Giertrud Andersdatter anført med tilføjelsen Fugleberg. Det er nærliggende at tro, at tilføjelsen henviser til et stednavn. Men det har ikke været muligt at lokalisere dette stednavn.² Det er kun på porthammeren, at navnet optræder.

Ved sit ægteskab er Henrich Fich antagelig blevet velsitueret, og samtidig må han have haft gode evner til at administrere de midler, som han har haft til rådighed. Ca. et halvt år efter sit ægteskab løser han borgerskab i Svendborg som bagermester – 29. maj 1748 – og har vel derefter i en lang årrække ernæret sig af sit fag. I folketællingerne 1787 og 1801 samt i skiftet efter sin død er Henrich Rasmussen Fich opført som bager. Ved farveundersøgelserne i forbindelse med Svendborghusets genrejsning har det vist sig, at der på facaden har været malet okkergule bagerkringler med sorte korn, vel kommenskringler. På hver af de to portstolper var der to kringler over hinanden. Især på venstre stolpe (facade-stolpe 8) var de tydelige, den øverste forsynet med krone. På portstolpen til højre var farvesporene meget svage. Også på hjørnestolpen (stolpe 1) i husets modsatte ende var der kringler, men disse var lidt større end dem ved porten og nåede ud på løsholterne i den oprindelige placering; de var uden krone. Den ene kringel sad på gadefacaden, den anden om hjørnet på den frie gavlside. Alle kringler var malet på tømmeret i højde med løsholterne, – som et butikks-

skilt for ejerens erhverv, der blev drevet fra huset.

På grundlag af de få papirer, der findes fra Svendborg Bagerlaug fra 1773 til 1780, fremgår det, at Henrich Fich var oldermænd i kalenderåret 1773.³ Det var antagelig første gang, at han bestred dette embede; thi han løb straks ind i vanskeligheder, fordi han ikke havde tilstrækkelig kendskab til de administrative bestemmelser og finesser. Der foreligger nemlig en skrivelse af 17.2. 1773 fra geheimeråd og stiftsbefalingsmand Henrik Bille i Odense til byfoged Søren Müller i Svendborg, hvori det pålægges denne at drage omsorg for, at Henrich Fich betaler en mulkt på én rigsdaler, fordi han har fremsendt en ansøgning på ustempelt papir. Beløbet skal gives til fattigforstanderen i Svendborg, og kvitteringen skal indsendes til Bille sammen med memorialen – ansøgningen – og et ark stemplet 24-skillings-papir. Henrich Fich kom altså til at betale en bøde, der var fire gange så stor som prisen for det stemplede papir, der skulle indsendes samtidig med mulkten, og som skulle have været anvendt til den oprindelige ansøgning.

Det er den eneste gang, det er konstateret, at Henrich Fich har kludret lidt i det. – Ellers ser alt ud til at være lykkedes for ægteparret Henrich Fich og hustru bortset fra, at de forblev barnløse.

Deres økonomiske velstand var voksende i den periode, det har været muligt at følge ægteparret, dvs. fra 1761 og resten af deres liv. Gen-

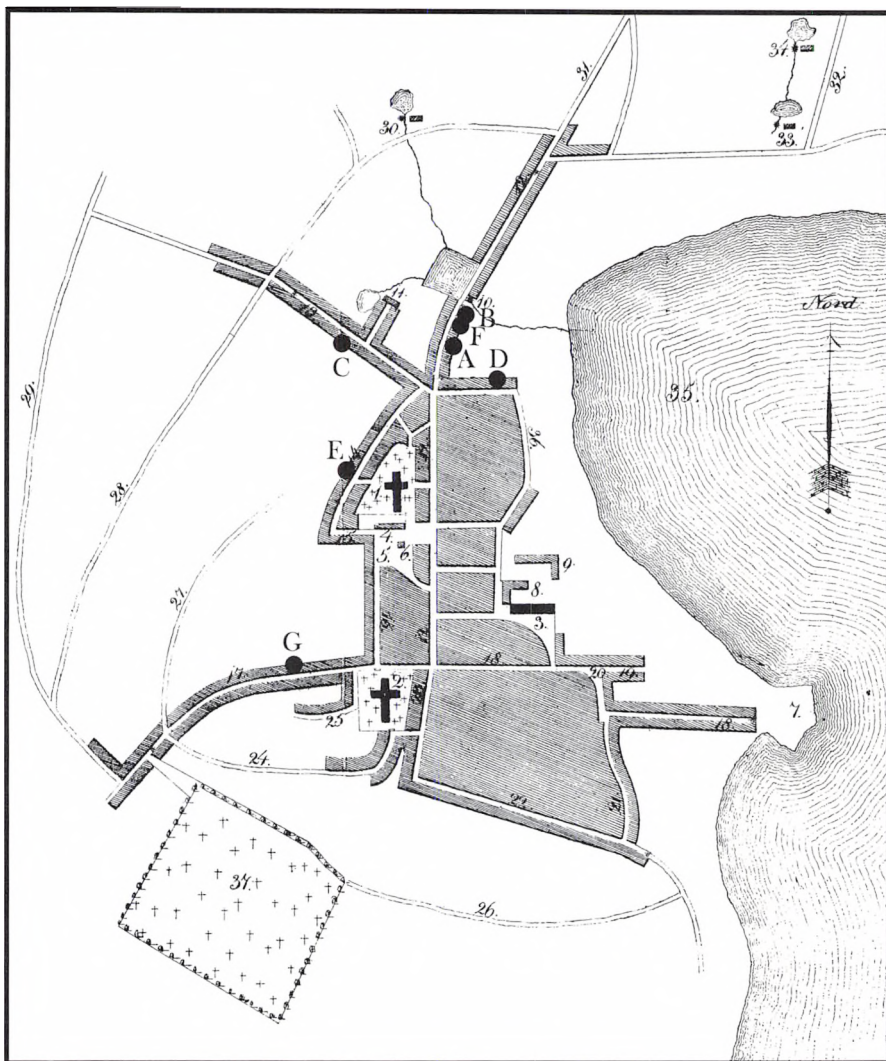
Den påmalede bagerkringle med krone på gadesiden af den venstre portstolpe (facadens stolpe nr. 8). Kringlen er af omtrent samme bredde som stolpen, der måler 21 cm. Kringlen har siddet ca. 1 m over fodtømmeret ud for løsholtens oprindelige placering, altså nogenlunde i øjenhøjde. Kringlen var okkergul med sorte prikker, antagelig en kommenskringle? – »Den gamle By« fot.

nem oplysningerne i dels brandtaksationsprotokollerne fra 1761 og fremad, dels skøde- og panteprotokollerne vedrørende Svendborg kan vi følge Henrich Fichs ejendomsbesiddelser.⁴

Ifølge brandtaksationsprotokollen fra februar 1761, ejede og boede Henrich Fich i Møllergade 56, en gård, som bestod af et forhus på 6 fag i 2 etager, bindingsværk med stentag, et sidehus på 5 fag, bindingsværk med halvtag af sten og et

baghus på 6 fag, bindingsværk med stråtag. Samtidig ejede han Møllergade 60, hvor Povl Skjøtte boede. Denne gård blev gennemgribende renoveret i løbet af de følgende måneder, således at Henrich Fich, der som tidligere nævnt satte datoen 23. juni 1761 på forhusets porthammer, den 29. juni samme år kunne låne 400 rigsdaler dansk courant mod pant i Møllergade 60, der i pantteobligationen betegnes som »min af ny opbygte gård«. Den bestod af

Tienqft. Steent. A. Dir.

Henrich Rasmussen Fich's ejendomsbesiddelser i Svendborg angivet på G. Heiberg's kort fra 1819 i Joachim Begtrup: Forsøg på en beskrivelse over Svendborg Kjøbstad, Odense 1823.

A. Møllergade 56. Forhus 6 fag i 2 etager, sidehus 5 fag, baghus 6 fag. - 1761-1764.

B. Møllergade 60. Forhus 9 fag i 2 etager, hus i gården 8 fag, staldhus 5 fag. - 1761-1802+

C. Bagergade 33. Hus 9 fag. - 1761-1802+

D. Hulgade 11. Boder 14 fag. - 1765-1791-

E. Fruerstræde 7. Forhus 6 fag, baghus 6 fag. - 1771-

F. Del af Møllergade 58. Forhus 11 fag, baghus 2 senere 3 fag. - 1775-1802+

G. Gerritsgade 28. Forhus 9 fag i 2 etager, baghus 15 fag, en lade. 1776-1781-

<p style="text-align: center;">Grundtegning over SVENDBORG KJØBSTAD 1810 <i>tegnet af G. Heiberg.</i></p>	
1. Erue Kirke.	20. Gaasetorvet.
2. S. Nicolai Kirke.	21. Kullergården.
3. Kloster Kirken.	22. Skattergd. og Port.
4. Brandhuset.	23. Korsguden.
5. Turul.	24. Kjøfborg.
6. Sports huset.	25. Badstuestrædet.
7. Skit. strøen.	26. Langestrædet.
8. Kløsteret.	27. Gæsestrædet.
9. Kløsterpavælden.	28. Kjødelmønstervk.
10. Bygmøllen.	29. Vej. til Odense og Faaborg.
11. Kirnemøllen.	30. Kirubemøllen.
12. Mølle, syd. og Port.	31. ny Landevej til Ny- torv.
13. Bagervej og Port.	32. g. D.
14. Fruensstræde.	33. nederste Ørtheds- mølle.
15. Rasmsherrad.	34. øverste D.
16. Kjøst. f. v. d. d.	35. Svendborg Sæd.
17. Gjerretvej og Port.	36. Hulgd.
18. Brygger og Støvet. - pæsten.	37. Kjøst. f. d. d. i Værksted.
19. S. L. B. stræde.	

Author og Mønst. L. H.

Da årstallene hviler på brandtaksationsprotokoller og på skøde- og panteprotokoller har det ikke i alle tilfælde været muligt at fastsætte nøjagtige årstal for køb og salg. De anførte årstal skal derfor forstås således ved ejendom nr. A: Møllergade 56 må være købt før 1761 og er solgt 1764. Ved nr. B angiver 1802+, at Møllergade 60 ejedes af Henrich Fich, da han døde.

et forhus på 9 fag i 2 etager med stentag, et hus i gården på 8 fag i 1 etage med stentag og et staldhus på 5 fag i 1 etage med stråtag. Det ene af panteobligationens vitterlighedsvidner var Henrich Fichs svigerfader Anders Rasmussen.

I 1762 blev Møllergade 60 nyvurderet og ansat til 1230 rdl. mod i 1761 270 rdl. I 1771 faldt vurderingen til 710 rdl., der fastholdes til og med 1801.

Den 18.6.1764 solgte Henrich Fich Møllergade 56, og året efter – 11.6.1765 – pantsatte han for 500 rigsdaler courant de af ham ejede ejendomme dels Bagergade 33, hvorpå der stod et hus på 9 fag, der var under bygning i februar 1761, dels Hulgade 11 med 14 fag boder. Henrich Fich har således – som andre velhavende borgere – investeret i udlejningsejendomme. Medens Bagergade 33 er omtalt i skiftet efter Henrich Fich, omtales Hulgade 11 sidste gang som tilhørende Henrich Fich i brandtaksationsprotokollen fra 1791. Ifølge brandtaksationen for 1771 ejede Henrich Fich også ejendommen Fruestræde 7 med et forhus på 6 fag og et baghus ligeledes på 6 fag. Den 11.6.1775 udstedte Henrich Fich en panteobligation på 160 rdl. vedrørende et ham tilhørende hus på Møllergade mellem nr. 58 og nr. 60. De følgende brandtaksationer oplyser, at der på grunden lå et forhus på 11 fag og et baghus i 1781 på 2 fag og i 1791 og senere på 3 fag. Panteobligationen blev annulleret i 1783, men ejendommen forblev i Henrich

Fichs eje og omtales i skiftet fra 1802 som »hans iboende gård og hosliggende lejevod«.

Endelig erhvervede Henrich Fich på en dødsboauktion 7.8.1776 gården Gerritsgade 28 bestående af et forhus på 9 fag i 2 etager, et baghus på 15 fag i 1 etage og en lade. Prisen var 865 rigsdaler. Den 13.12.1776 udstedte den nye ejer en panteobligation på 800 rdl. dansk courant med sikkerhed i ejendommen. I pantebrevet er det anført, at gården beboedes af byfoged Müller, hvis lejekontrakt med den tidligere ejer skulle respekteres. Henrich Fichs og byfogedens veje krydsedes atter en gang. Ifølge brandtaksationsprotokollen fra 1781 ejede Henrich Fich stadig Gerritsgade 28, men i 1791 omtales en ny ejer.

I disse ejendoms papirer omtales Henrich Fich som: Borger og bager i Svendborg; bager, borger og indvåner i Svendborg; borger, bager og handelsmand; borger og købmand; købmand; borger og bager. Henrich Fich har ikke haft borgerskab som købmand, men har nok drevet en del handel ved siden af sit hovederhverv som bager. Af hans skifte fremgår det også, at han har drevet lidt pantelånevirksomhed.

Henrich Fichs gode økonomiske situation viser sig også ved, at han i 1793, da han var 75 år gammel, skænkede til Vor Frue Kirke i Svendborg to sølvlysestager næsten 40 cm høje på firkantet fod (ca. $15\frac{1}{2} \times 15\frac{1}{2}$ cm) og begge forsynet med følgende indskrift på fodranden: »Henrich Fich bager og hustru Giertrud

Henrich Fichs / haver givet til Vor Frue Kirke 2 sølvlyse = / stager at sætte på alteret til en admindelse / efter deres død. Svendborg den 28. septbr. 1793«. Det er datoen 28.9., der muligvis angiver Henrich Fichs fødselsdag.

Stagerne er fremstillet af guldsmed Ole Rye Lindal, født ca. 1765, borgerskab i Svendborg 23.12.1793, optaget i Odense Guldsmedelaug 21.5.1803, død 1836.⁵ Stagerne findes stadig i Vor Frue Kirke og står på alterbordet under kirkelige handlinger.⁶

Den 31.12.1798, da Henrich Fich var fyldt 80 år, oprettede ægteparret et testamente, der bl.a. bestemte, at i alt 700 rigsdaler sølv skulle fordeles således:⁷

1. til fattigkassen i Svendborg skulle overgå 200 rdl. sølv, hvoraf renten til evig tid skulle uddeles til fattige håndværksdrengene til klæder i deres læreår.
2. til bemeldte fattigkasse 400 rdl., hvoraf renterne skulle uddeles årligt til byens fattige.
3. fremdeles til bemeldte fattigkasse 100 rdl., hvoraf den gamle Marie Sypige skulle nyde renterne, så længe hun levede, men efter hendes død skulle renten tilfalde byens fattige.

Ved boets afslutning i 1803 overgik de 700 rdl. sølv til fattigvæsenet i Svendborg.

Henrich Fichs økonomiske formåen viste sig også ved at såvel hans forældre som hans svigerforældre blev begravet inde i kirkerne i Svendborg, henholdsvis i Skt. Nikolaj i

1753 og i 1765 og i Vor Frue i 1770 og 1779. Henrich Fich og hustru selv blev begravet i koret ved den søndre side af alteret i Frue Kirke.⁸

Også skiftet efter Henrich Fich viser store værdier. Bortset fra vurderingen af det almindelige indbo er der panteobligationer og skøder for 4000 rdl. Nogle af ejendommene tilfaldt de tre piger i huset, hvoraf Inger Hansdatter og Maria Elisabeth Hansdatter uden tvivl var døtre af Giertrud Andersdatters broder, Hans Andersen, der ifølge folketællingen 1787 boede hos ægteparret Fich. Møllergade 60 og legeboden mod syd overgik til Henrich Fichs lille gudsøn, der bar navnet Henrich Fich Qvist, han var født o. 1792 som søn af købmand Christian Qvist.⁹ Gudsønnen arvede også »et lidet guldur, gammeldags«, der var vurderet til 30 rdl.

De nævnte træk fra Henrich Rasmussen Fichs liv viser en dygtig mand, en håndværker, der har markeret sig som en betydelig borger, der er nået så langt, som det har været muligt. – Som håndværker har han ikke kunnet nå byens topstillinger som borgmester eller rådmand. Men der er ingen tvivl om, at han har været kendt i det lille bysamfund, som har talt knap 2000 indbyggere. Der er heller ingen tvivl om, at Henrich Fich har taget sig af sin familie og har »tegnet« den. Det

gælder ikke kun hustruen, hvis navn på Møllergade 60 i 1761 er anført som »Giertrud Andersdatter Fugleberg«, men på alterstagerne fra 1793 er hun kaldt »Giertrud Henrich Fichs«. Tilsvarende træder Henrich Fichs navn frem, da hustruens moder blev begravet i efteråret 1779 i Vor Frue Kirke. I kirkebogen omtales begravelsen således: »Gamle Anders Rasmussens enke, Henrich Fichs svigermoder, begravet i kirken«.

Det vil være naturligt at forestille sig, at Henrich Fich via porthammerens indskrift, via de fornemme begravelsessteder, via sølvalterstagerne til Vor Frue Kirke og via testamentet med legaterne til de dårligt stillede i samfundet har villet sikre sig et varigt eftermæle, måske netop fordi han og hustruen ingen børn havde. På denne baggrund må det være helt i overensstemmelse med Henrich Rasmussen Fichs og Giertrud Andersdatter Fuglebergs intentioner, at deres hjem fra Møllergade 60 i Svendborg nu er genrejst i Købstadmuseet »Den gamle By« og dermed forhåbentligt sikret i mange år fremover som et eksempel på byggeskikken i Svendborg i sidste halvdel af 1700-årene; men også som et minde om det ægtepar, der byggede huset og som levede her til deres død.

Henrich Fich

NOTER

1. De personalhistoriske oplysninger stammer dels fra Stamtavler over danske slægter Fich, Kbh. 1941, s. 145f (hvor Henrich Fich's fader dog er opført som Rasmus Kristiansen i stedet for Rasmus Christensen), dels de respektive kirkebøger, jvf. Vejl. arkivreg. V, Danmarks kirkebøger v. S. Nygaard, Kbh. 1933, s. 84.
2. Måske har Giertrud Andersdatter tilknytning til Fuglebjerg sogn, Ø. Flakkebjerg hrd., Sjælland. Men det har ikke kunnet konstateres, fordi kirkebøgerne fra Fuglebjerg sogn først er bevaret fra 1760 bortset fra en liste over konfirmerede 1736-39, jvf. Da.'s kirkebøger (note 1), s. 13. Giertrud Andersdatter er ikke opført på den nævnte liste over konfirmerede 1736-39.
3. La Od, Svendborg magistrat, G. Næringsvæsen, 1766-1824 Dokumenter vedr. lav og håndværkere, 1 pk., heri Bagerlav 1773-1780, jvf. Magistratsarkiver indtil 1868 i Landsarkivet for Fyn, Odense 1973, s. 311f.
4. La Od, Svendborg magistrat, J. Brandforsikring, heri Brandtaksationsprotokol 1761, 1771, 1791, 1791 og 1801; Protokollen 1781 findes under Odense amt; se Magistratsarkiver (note 3), s. 316.
La Od, Svendborg byfoged B II, Skøde- og panteprotokoller; jvf. Anne Riising: Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse, 1970, s. 27.
Otto Jonassen: Gamle huse i Svendborg, Jævnføringsregister over ejendomsnumre samt grundejerfortegnelse for Svendborg Købstads Bygrunde 1682-1867, Svendborg 1983, spredt.
5. Chr. A. Bøje: Danske guld og sølv smedemærker før 1870, 3. udg., bd. 2, Kbh. 1982, s. 145.
Hvis datoen på stagerne angiver gavetidspunktet, er stagerne fremstillet, før Ole Rye Lindal fik borgerskab. Guldsmedens tilknytning til Henrich Fich kan være, at faderen, guldsmed Erich Lindal. iflg. brandtaksationsprotokollen fra 1761 boede i Møllergede 56, efter at Henrich Fich var flyttet til nr. 60.
6. H. R. Hiort-Lorenzen og F. P. G. Salicath: Repertorium over legater og milde stiftelser i Danmark stiftede før udg. af 1894, 3. bd., Kbh. 1897, s. 232, 1.nr. 30 oplyser,

at de to sølvalterstager solgtes 1853 for 325 rdl., nu 650 kr., renten tilfalder kirken. – Men stagerne findes stadig (1991) i kirken.

7. N. Schack: Revision og fortsættelse af Hofmans fundatssamling, 4. bd., Kbh. 1839, s. 254.
Repertorium over legater og milde stiftelser (note 5) s. 233, 1.nr. 34.
8. Stamtavler (note 1), s. 146.
9. Ang. Christian Qvist se J. O. Bro-Jørgensen og Ove Marcussen: Svendborg Købstads historie I-II, 1959-1960, via registret.

De to sølvalterstager som Henrich Fich og hustru gav til Vor Frue Kirke i Svendborg 28. september 1793. Stagerne måler i alt 46½ cm i højde, heraf udgør lysspyddet 10% cm, således at den synlige del af stagen er 36 cm. De firkantede fødders grundflader er 15½ × 15½ cm. På fodranden ses indskriftens fire linier. Føddernes sider er smykket med en blomsterroset og søjleskafterne med et omløbende bånd. Stagerne er fremstillet af guldsmed Ole Rye Lindal, Svendborg. (Fot. Svendborg og Omegns Museum).

Landbosamfundene ved kanten af storbyen

Af BODIL OLESEN

Stillestående og almindelige, ja måske triste og fantasiløse – det er 1990'ernes dom over mange af de parcelhuskvarterer, der skød op omkring vore gamle byer og landsbyer, dengang i 1960'erne og 1970'erne, da de bølgende kornmarker blev til udstykningsområder, hvor det ene gule eller røde parcelhus afløste det andet, i vejforløb, der gik parallelt og vinkelret på hinanden.

Det var disse parcelhuskvarterer og deres beboere, som havde Købstadmuseet »Den gamle By«s interesse, da vi i 1990 indledte en undersøgelse af bosætningsudviklingen i tre af Århus' nord/nordvestlige oplandskommuner, Hammel, Hinnerup og Galten.

Med undersøgelsen ønskede vi at tage tråden op fra en af museets tidligere undersøgelser, den såkaldte »Frederiksbjerg-undersøgelse«, hvis resultat blev bogen »Et kvarter og dets mennesker«. Her havde vi fulgt et århusiansk boligkvarter fra dets oprindelse i sidste halvdel af forrige århundrede frem til 1985, og vi havde set, hvordan det begyndende velfærdssamfund fra 1950'ernes slutning fik stor be-

tydning for beboersammensætningen i kvarterets boliger. Vi så, hvordan de gamle og ofte nedslidte lejligheder blev forladt, efterhånden som velfærdet bredte sine ringe ned gennem de sociale lag i befolkningen, og vi så, hvordan mange af boligerne overtoges af nogle af de dårligst stillede grupper i samfundet, dem som velfærdet ikke bestrålede i nævneværdig grad.

Men i »Frederiksbjerg-undersøgelsen« var det boligen og dens udvikling sammen med dens forskellige beboere, der blev fulgt. Vi fulgte ikke menneskene, der forlod kvarteret, efterhånden som de fik økonomisk mulighed for at opfylde deres drømme om en bedre bolig i mere menneskevenlige omgivelser.

Det var denne tråd, vi i den nuværende undersøgelse ønskede at tage op. Vi ønskede at følge storbyens mennesker ud i deres nye miljøer og se, hvordan livet blev for dem derude.

Vi sprang direkte ud til de Århus nærliggende landkommuner, og er derved sprunget let og elegant over det, der karakteriserede byboernes første udflyttermønster, nemlig de århusianske forstæder med deres

parcelhuskvarterer og store nye lejlighedskomplekser. Dette var dog et bevidst »spring«, idet vores intention ligeså meget var at afdække, hvilke konsekvenser det fik for de tidligere så udprægede landbrugsdominerede småkommuner, at blive invaderet af de indefra storbyen kommende mennesker. Hvad betød det fysisk, økonomisk, socialt og kulturelt, at kommunerne mangedoblede deres indbyggertal, og hvordan påvirkede den ændrede befolkningssammensætning de politiske beslutningsprocesser?

De tre kommuner, denne undersøgelse omfatter, mærkede alle den store folkevandring i 1960'erne og 1970'erne, da den danske befolkning skiftede bosætningsmønster. De små landkommuner blev vækket af deres tornerosesøvn, og i løbet af få år skiftede de totalt karakter. Det tidligere samfund, hvor landbobefolkningen var det dominerende og det karakteristiske, er forlængst blevet overhalet indenom. I dag er det by-arbejderne, der er de talrigeste. Bilerne har afløst køerne!

Indfaldsvinklen til denne undersøgelse var således dels at følge det udflyttende byfolk for at se, hvor de etablerede sig og hvorfor, dels at følge de udvalgte kommuners udvikling gennem de tre sidste årtier. Det sidste var interessant, det første knapt så spændende.

Og dog i undersøgelsesfasen var det, for det er altid spændende at tale med folk og høre om deres bevæggrunde til nu at have gjort det, de har gjort. Men ved den efterføl-

Arkivfoto.

gende bearbejdelse af materialet blev udsagnene for enslydende, for gentagende til at ville være særlig interessant læsestof. Min første intention om at ville gengive svarene på mine spørgsmål blev derfor opgivet. For hvem gider læse:

»Hvorfor valgte du/De at flytte ud til denne by?«

»Fordi vi altid har ønsket at komme væk fra midtbyen. Der var der ingen plads til børnene og så al den larm og os. Herude er der fredeligt og højt til himmel«.

Hvem gider læse det, selvfølgelig med sproglige variationer, 100 gange i træk?

Men det var faktisk de nærmest enslydende svar, jeg fik. På spørgsmålet om de nu følte sig hjemme derude i deres nye bo-kommune, om de var blevet en del af det sam-

Arkivfoto, ca. 1915-20.

fund, de var flyttet ud til, var svarene også meget identiske. De, der havde fortrudt, var åbenbart flyttet igen; jeg traf i hvert fald ingen. Selvfølgelig havde de fleste et eller andet at ytre sig kritisk om, men som de selv siger: »Det havde vi også i Århus«.

Jeg har brugt en del tid på at gå rundt og tale med de nye parcelhusbeboere – snakke med dem om, hvad der fik dem til at vælge netop denne kommune, hvad de forventede af deres nye bopælskommune, og hvordan det så var gået, siden de flyttede derud. Men jeg har også opsøgt en del ældre beboere, beboere, der har boet i kommunen hele deres liv, for at høre, hvad de i grunden mener om udviklingen, der fandt sted. De »nye« kom jo bl.a. for at få eget hus og lavere skattepro-

center, men de bragte også en anden kultur og nye drømme, nye normer med til landbokommunen.

Endvidere har jeg i alle tre kommuner talt med borgmestrene, kommunaldirektørerne samt nogle embedsfolk.

Undersøgelsens tidsmæssige og økonomiske ramme har gjort, at der kun er foretaget få dybtgående interviews i hver af de tre kommuner. En egentlig kvantitativ undersøgelse, som f.eks. kunne være blevet gennemført ved hjælp af en spørgeskemaundersøgelse, har der hverken været tid eller penge til, og derfor kan der selvfølgelig være en del meninger/holdninger, der slet ikke bliver berørt. Men de oplysninger, jeg har indhentet ved – ofte tilfældigt – at gå rundt i de forskellige kommuner og tale med folk, har

alle haft utrolig mange lighedspunkter, og dem har jeg valgt at beskrive i generelle hovedlinier.

Dokumentationen af befolknings-sammensætningen er derfor først og fremmest det befolkningsstatistiske materiale, som er hentet fra de statistiske tabelværker og meddelelser, som Danmarks Statistik har udgivet løbende siden 1835.

Som en introduktion til undersøgelsen gives der i nogle indledningsafsnit et hurtigt rids over de overordnede, samfundsmæssige faktorer, der var baggrunden for den udvikling, det danske samfund gennemløb, om ikke fra »tidernes morgen« så dog nogle hundrede år tilbage i tiden. Disse afsnit skulle gerne – den meget hurtige beskrivelse til trods – tjene som forklaringsramme for de efterfølgende afsnit, der vedrører de her undersøgte kommuner.

Behandlingen af disse er inddelt i 2 hovedområder: tiden før og efter landkommunernes parcelhusæra. For hvad var det egentlig for et samfund, byfolket kom ud til, og hvordan udviklede det sig så efter at de var ankommet?

Undersøgelsen blev imidlertid for omfangsrig til at kunne udgives som en samlet artikel i »Den gamle By«s årbog, og vi har valgt at bringe den ad to omgange. I denne årbog er det de tre kommuners historiske udvikling og vækst, der vil være i fokus, mens hovedtemaet i artiklens anden del, der bringes i næste års årbog, vil være den mere nutidige historie, nemlig perioden 1960-90,

hvor der ses nærmere på, hvilken betydning byfolkets ankomst fik for landkommunerne, og hvilke problemer det skabte.

Nye tider – nye bosteder

1800-tallet er århundredet, der indleder en helt ændret økonomisk, erhvervsmæssig, geografisk og demografisk struktur i det danske samfund. Det »gamle« land, hvor al handel og håndværk var centreret i købstæderne eller i de handelsprivilegerede lade- og handelspladser, og hvor landet var »land« udelukkende centreret omkring lanbrugsbedrifterne, var i opbrud.

Kaster vi et kort blik tilbage i 1600- og 1700-tallet, vil det dominerende indtryk af det danske landskab være en mængde små lokale enheder. 90% af befolkningen boede på landet i små landsbyer. Bøndernes gårde og huse lå tæt omkring hinanden, og markerne stødte op til gårdene. Folk levede og døde inden for det lille samfund, hvor alle kendte hinanden, og mange kom ikke uden for landsbyens/sognets grænser hele deres liv. Man avlede eller på anden måde producerede selv stort set alt, hvad man havde brug for. Fra mark, skov og mose hentede man de produkter, man ikke selv producerede, og fra kvægholdet skaffede man sig resten af fødevarerne. Noget væsentligt handelssamkvem var der ikke behov for i denne næsten fuldendte selvforsyningsøkonomi. Vareudvekslingen mellem land og by var derfor forholdsvis beskedent og be-

Arkivfoto.

rørte stort set kun godsejere og gårdmænd, hvorimod den efterhånden talrige husmandsstand næsten ingen økonomisk forbindelse havde med købstæderne. Men skulle der handles/byttes varer, var landbobefolkningen helt indtil midten af 1800-tallet henvist til købstæderne, der nød godt af en række særrettigheder, dels på det retslige område, dels inden for handelsområdet. Købstæderne havde således et århundredgammelt monopol på handelen med landboerne, hvilket betød, at der ikke måtte være høkere og lignende i landdistrikterne; også håndværk på landet blev forbudt med »Den store Bylov« af 1521.

Købstæderne formåede at bevare disse særrettigheder til 1857, hvor indførelsen af næringsfrihedsloven satte et endeligt punktum for den enevældige købstadsæra – et punktum, der fik afgørende betydning for det efterfølgende danske urbaniseringsmønster.

Loven om næringsfrihed på lan-

det kom selvfølgelig ikke bare ud af den blå luft, som et nyt politisk påhit, men var affødt af en mængde faktorer, hvis samlede virkning var et ændret samfundsmønster og en ændret arbejdsdeling mellem land og by.

En banebrydende faktor var den revolution, der fra slutningen af 1700-tallet var indledt inden for landbruget. Nye landbrugslove betød, at fællesskabets snærende bånd blev brudt, hoveripligten ophævet og stavnsbåndet afskaffet. Overgangen til selveje betød øgede initiativer og virkelyst, og landbruget oplevede i 1800-tallet en ikke før set vækst- og ekspansionstid med store strukturændringer til følge. Man gik fra trevangsbrug til koppelbrug; overdrev og fælder blev opbrudt, hvilket øgede det dyrkede areal væsentligt, og en specialisering og intensivering af driften satte ind, efterhånden som bedre priser på landbrugsprodukter fik de danske landmænd til at lægge produktionen an

Arkivfoto, ca. 1905.

på markedet for forædlede landbrugsvarer. Man koncentrerede sig om landbrugsdriften, mens f.eks. husholdningsaktiviteter som brygning, slagning, bagning, vævning, tilvirkning af redskaber etc. trådte i baggrunden. Den begyndende industrialisering af det danske samfund gjorde, at det for landmandsfamilien ikke længere kunne betale sig selv at udføre alle de funktioner, som igennem århundreder havde været en del af arbejdet på gårdene.

Samtidig betød det mere rationelle og intensive landbrug, at der opstod et behov for et dagligvaremarked i landdistrikterne. Det var for besværligt og for langt at skulle drage med hestevognen ind til købstaden, hver gang man manglede noget til husholdningen eller til driften, specielt foder- og gødningsstoffer blev i takt med udviklingen et stort behov.

Markedsøkonomiens fremtrængen skabte derfor behovet for et radikalt ændret handelsmønster, og den lovgivningsmæssige konsekvens

blev næringsfrihedsloven af 1857/62, hvorefter der blev givet tilladelse til at drive handel og håndværk på landet.

Loven gav omgående en dynamisk udvikling. De næstfølgende år så man den ene høker efter den anden dukke op i landdistrikterne, især centreret i de bymæssige bebyggelser, landsbyerne. »Byen« på landet blev nu et sted, hvor man kunne købe og sælge varer.

Med næringsfrihedens indførelse blussede handels- og håndværkerlivet op i de små byer. Den nye arbejdsdeling i det delvist mekaniserede landbrug betød, at en mængde nye erhverv med tilknytning til landbruget – mejeri, slagteri, foder og gødning m.m. – dukkede op i landområderne. Disse lokaliseredes også i »byen«.

En anden og samtidig effekt af landbrugets modernisering var, at behovet for arbejdskraft direkte i landbruget faldt. Den intensive drift og den nye landbrugsteknologi gjorde, at mange af de tjenestekarle og

Befolkningsfordelingen på land og by i Danmark 1801-1901.'

	Land	Købstæder	I alt	Købstadsbefolkningen i % af landets indbyggertal
1801	735.496	193.505	925.680	20,9%
1850	1.119.116	295.532	1.407.747	21,0%
1901	1.512.975	936.565	2.449.540	38,2%

-piger, der hidtil havde kunnet finde beskæftigelse i landbruget, blev overflødige. En meget stor del af de arbejdsløse landarbejdere søgte derfor ind til de store købstæder, hvor den begyndende industrisektor havde skabt mange arbejdspladser. De blev byernes første generations industriarbejdere. Udviklingen medførte, at købstadsbefolkningens andel i den samlede befolkning i perioden 1801-1901 voksede knap 20%. Forskydningen i befolkningsfordelingen på land og by kan aflæses i ovenstående tabel.

Danmark oplevede i 1800-tallet en overordentlig stærk befolkningsvækst – iøvrigt den stærkeste i Europa. I løbet af denne hundredårige periode voksede vi fra at være knap en million mennesker til at blive et land med 2.450.000 indbyggere. Da hovedparten (ca. 80%) af befolkningen i århundredets første halvdel boede på landet, var det også her virkningerne af fødselsboom'et og den faldende dødelighed først viste sig. Denne befolkningsvækst var i høj grad med til at skabe »overskuds«-befolkningen i landdistrikterne.

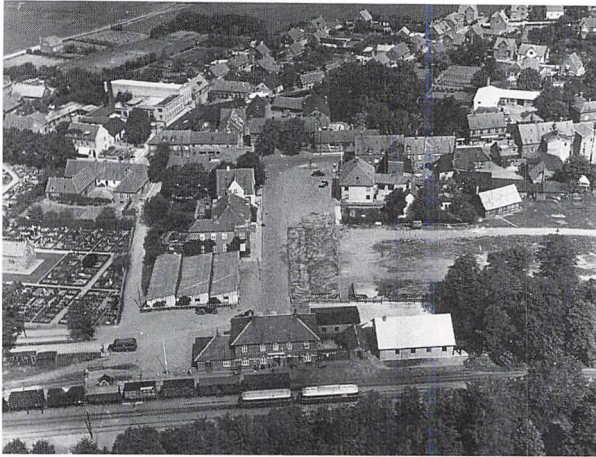
Store dele af overskudsbefolkningen valgte altså at søge mod købstæderne, og der skete i 1800-tallets

2. halvdel en befolkningsforskydning fra land til by, hvor bybefolkningen fik en meget kraftig tilvækst, mens befolkningsstilvæksten i landdistrikterne var svag.

Befolkningsudviklingen på landet i 2. halvdel af 1800-tallet blev dog ikke kun rettet mod købstæderne. Med det stigende behov for bymæssige funktioner på landet var der lidt efter lidt opstået nye befolkningscentre – nye småbysamfund i landbrugszonerne, hvor de nye landbrugstilknyttede erhverv gav landbosamfundets udstødte mulighed for at skabe sig et nyt eksistensgrundlag.

Flere forskere² mener, at disse nye lokale kraftcentre var en væsentlig del af årsagen til, at den danske udvandrerbølge – sammenlignet med f.eks. de øvrige nordiske lande – blev så forholdsvis beskednen. På masseemigrationens højdepunkt mellem 1840 og 1930 forlod godt 300.000 danskere landet, svarende til ca. 12% af indbyggertallet i 1901. De tilsvarende tal for henholdsvis Sverige og Norge var 21,5% og 33,6% af folketallet i disse lande.

»Groft taget er disse tal udtryk for, at der i Danmark var alternative beskæftigelsesmuligheder for landbrugssektorens overskuds-

Arkivfoto, 1949.

befolkning. I byerne, både i de gamle købstæder, men også i de nye byer i landdistrikterne, fandt overskudsbefolkningen i 1800-tallets anden halvdel disse nye muligheder, endda i et sådant omfang, at Danmark i denne periode blev et slags indvandrerland for overskudsbefolkningen fra de omkringliggende Østersøområder.³

En tredje væsentlig forudsætning for de nye byers fremkomst/vækst lå i den udbygning af infrastrukturen, der skete i perioden. Trafikken var inde i en rivende udvikling. Den nye arbejdsdeling i landbruget og det ændrede handelsmønster mellem land og by var ikke mulig uden en hurtig og effektiv transportsektor.

Vejsystemet udbyggedes. Hvor der før var hjulspor, kom nu nye faste veje, men den store revolution kom med jernbanen. Fra den første jernbaneforbindelse blev anlagt mellem København og Roskilde i 1847, bredte jernbanefebere sig hurtigt. I løbet af 1800-tallets anden halvdel blev stålskinnerne spredt ud over

det ganske land. Stationerne blev lagt dels, hvor der i forvejen var en slags center, en by, dels i det åbne land på den bare mark. Her opstod der så efterhånden en by bygget op omkring stationsbygningen. Sidstnævnte type er en såkaldt »ægte« stationsby, den førstnævnte næppe.

I begyndelsen af dette århundrede nærede man en nærmest betingelsesløs tiltro til jernbanens vækstfremkaldende effekt. Nedenstående citat er skrevet af redaktøren af *Hammel Avis*, M. Mejlby, i 1917 og er udtryk for en almenyldig tankegang i samtiden.

»Hvis folk i Almindelighed gav sig af med at tænke lidt nærmere over, hvilken umaadelig Betydning de to blanke Staalskinner har, ved hvis Hjælp Timer forandres til Minutter og Kilometer til Meter – saa sad man ikke i de respektive Amts-, Sogne- og Byraad og skændtes i sneveis af Aar om en stump Bane. Saa bevilligede man straks de nødvendige Beløb – for at undgaa det unødige Tids-spilde, der tillige betyder et Tab i Penge, som er langt større end det Beløb, der medgaaer til den paatænkte Bane.

Thi det er jo en Kendsgerning, der nu er gentaget indtil Trivialitet, at det er Banen, som har befordret denne eller hin Bys Vækst.«⁴

Men spørgsmålet er, om det nu er så enkelt. Blev stationsbyerne, som de nye byer blev kaldt, skabt af jernbanen, og var det den, der var grundlaget for den økonomiske vækst, disse byer oplevede fra deres opkomst frem til mellemkrigstiden?

Statens humanistiske Forskningsråd startede i 1980 en undersøgelse af de danske stationsbyers udvikling fra midten af 1800-tallet frem til 1940 netop med henblik på at få af-dækket dette spørgsmål.⁵ Selve navnet »stations«-by peger jo på jernbanen som den afgørende faktor – og rent faktisk blev størstedelen af det danske jernbanenet da også anlagt i 1800-tallets anden halvdel, netop i samme periode som de nye byer opstod. Men Forskningsrådets undersøgelse viser, at den tidsmæssige sammenhæng ikke er helt så snæver. Dels var en række af de byer, som blev til stationsbyer med anlæggelsen af banerne, allerede begyndt at udvikle sig til byer op til flere årtier, før banen kom til byen, dels var der andre byer, der først begyndte at vokse op 20-30 år efter, at de havde fået en station. Det er altså en grov forenkling at tillægge jernbanen og stationen hele æren for stationsbyerne. For mange stationsbyer har den kun været en blandt mange faktorer, der i 1800-tallet virkede til gunst for opkomsten af nye byer. Faktorer som befolkningsvækst, landbrugets moder-

nisering, markedsøkonomiens gennemslag, næringsfrihedens indførelse, industrialiseringen, dvs. at det var samfundets modernisering i bredeste forstand, der var den egentlige forudsætning. Men der er nok ingen tvivl om, at jernbanenettets udvikling og placeringen af stationer betød et yderligere skub i retning af befolkningscentralisering i landdistrikterne.

Handlende og håndværkere, der efter næringsfriheden i 1857/62 etablerede sig i landdistrikterne, slog sig fortrinsvis ned i de byer, der med jernbanens ankomst blev små egnscentre, og det var også her, centrale institutioner blev anbragt.

Stationsbyerne blev derved en slags vækstsymboler for hele den økonomiske modernisering, der kendetegnede det danske samfund fra midten af 1800-tallet. Ved indgangen til det 20. århundrede havde det danske landskabsbillede da også skiftet udseende. De meget små lokale enheder, landsbyerne – iblandet en købstad hist og pist, – der havde været det dominerende billede i århundreder, var afløst af større eller mindre bysamfund i næsten hvert andet sogn. De nye byer var synlige udtryk for de meget store strukturelle ændringer, det danske landbosamfund havde været igennem i løbet af 1800-tallet, og som banede vejen for Danmarks udvikling fra et tilbagestående agrarsamfund til et moderne industrisamfund.

Bytyper.

Industri- og Institutionsbyen
(Hammel)

Oplandsbyen (Hinnerup)

Den rurale by (Galten)

De ydre generelle drivkræfter, der lå til grund for fremkomsten og væksten af bysamfund i landdistrikterne spillede selvfølgelig den afgørende rolle, men medindflydende på byernes størrelse og erhvervsforhold var i høj grad også, om de forhåndenværende ydre betingelser blev udnyttet, dvs. afhængig af hvor godt den enkelte by og dens borgere udnyttede mulighederne. Her er 10-bindets værket »Jyske Byer og deres Mænd«, der udkom i perioden 1916-1918, og blev suppleret med et bind om henholdsvis fynske og sjællandske byer og deres mænd, en sand perle. Som titlen antyder, er hovedvægten her lagt på den betydelige og i flere tilfælde dominerende rolle, som de lokale personlige initiativer spillede i de nye byers økonomiske udvikling. De mænd (og der var faktisk næsten udelukkende tale om mænd), som tog nogle chancer og oprettede diverse funktioner i en by, kom til at betyde meget for en bys udvikling, for det var netop karakteren af byernes forskelligartede funktionsudbud, der afgjorde, hvordan de udviklede sig, og hvor store de blev.

Byens vigtigste funktion var at være servicecenter for sine egne og oplandets borgere. Meget sjældent blev der anlagt egentlige industrivirksomheder i de nye landbyer; de

industrier, der var, var især knyttet til bearbejdelse af lokalt forekommende råstoffer (slagterier, mejerier o.lign.). Det var og blev handel og håndværk, der sammen med forskellige servicefag dominerede stationsbyens erhvervsliv. Det, der så afgjorde byernes placering i stationsbyhierakiet, så at sige skilte fårene fra bukkene, var antallet af immaterielle erhverv, en by kunne bryste sig med. En læge, et hospital, en realskole, et tingsted osv. betød utrolig meget for en bys funktion og var de sikreste midler til at trække oplandets folk til byen. Ofte var det sådan, at jo flere af byens indbyggere, der var beskæftiget ved immateriel erhverv, jo højere status og prestige fik stationsbyen. Netop denne effekt er det, der klart adskiller Hammel fra Galten og Hinnerup i disse byers historiske udvikling.

En anden væsentlig faktor i forhold til stationsbyernes udvikling/vækst var, hvordan de lå placeret i forhold til købstæderne. Jo større afstand til købstæder, jo større chance havde stationsbyen for at udvikle sig. Heldigst i denne sammenhæng var byer, der lå midtvejs mellem to købstæder. Her var det for den lokale befolkning og for oplandets beboere for besværligt og tidskrævende at opsøge købstæderne, og det var derfor langt lettere for disse såkaldte »midtvejs«-byer at tage konkurrencen op med købstæderne. Havde borgerne så yderligere held til at få placeret centerfunktioner i byen, var dens lykke næsten gjort. Effekten var selvforstærkende – op-

Arkivfoto, ca. 1898.

rettelsen af den ene filial trak den anden med sig osv., osv.

De største stationsbyer blev der- ved hurtigt en del af den landsdæk- kende arbejdsdelingsproces. De hav- de det største funktionsudbud – bå- de i form af diverse specialbutikker og i form af mere officielle tilbud så som læger, sygehuse og videregå- ende skoler, endvidere var også mere administrative og jurisdiktio- nelle funktioner ofte placeret her.

»De virkede kort sagt på flere måder som købstæder, og der er derfor ikke noget mær- keligt i, at hovedparten af disse byer lå langt fra de gamle købstæder. De udfyldte simpelt hen det vakuum, der opstod, efterhånden som behovet for byfunktioner øgedes.«⁶

Nu var det jo langt fra alle stations- byer, der udviklede sig til »mini- købstæder, og Niels Peter Stilling inddeler i sin bog »De nye byer« sta- tionsbyerne i 3 typer, alt efter stør- relse og funktion.⁷

A. Industri- og Institutionsbyen

Størrelsesmæssigt havde den i 1911 over 600 indbyggere. Større indu- striforetagender og/eller større in- stitutioner som hospital, højere sko- ler m.m. findes i denne bytype. Her er ofte en decideret forretnings- gade med stort udvalg af specialbu- tikker, bank, sparekasse og hånd- værkere. Apoteker, læger, dags- presse, ting- og arresthus vil være yderligere signaler på denne type, der har et stort opland bag sig som brugere.

B. Oplandsbyen

Størrelsesmæssigt havde den i 1911 mellem 400-600 indbyggere. Til denne bytype hører de bymæssige bebyggelser, der rummer almindelig folkeskole, mindre lokalprægede industrier, detailvareforretninger og småhåndværkere, samt måske en bank og en læge. Det er her det helt nære opland, der er livsnerven for

byens handlende, håndværkere og småindustrien.

C. *Den rurale by*

Denne bytype havde i 1911 mellem 150-400 indbyggere. Den er eksemplet på de helt små stationsbyer med nær tilknytning til landbruget. Den indeholder typisk en lille skole, en enkelt eller to forretninger og nogle få håndværkere. Måske er der en kro eller et forsamlingshus. Ofte er de så små, at de er vanskelige at udskille fra »rene« landsbyer, men de har i kraft af enkelte handlende, stationsbygningen og måske et mejeri fået et lidt mere bymæssigt præg end landsbyen.

De tre »hoved«-byer, som denne undersøgelse omfatter, Hammel, Hinnerup og Galten, hører i forhold til størrelse og funktion til i hver sin gruppe.

Hammel var i 1911 Jyllands 5. største stationsby, kun overgået af Odder, Brønderslev, Vejen og Vamdrup.

Med sine 1347 indbyggere var byen klart hovedcentret i det mægtige opland af landsbyer og andre små stationsbyer, der omgav byen til alle sider. Hammel er et eksempel på et bysamfund, der gennem hele anden halvdel af det 19. århundrede oplevede en stærk vækst – en vækst, der var indledt i det små før 1860 og som vidnede om en begyndende befolkningskoncentration i sognet. Da Hammel først fik sin egen jernbane og station så sent som i 1902, er denne by netop et ek-

sempel på en stationsby, der ikke er født og udviklet af jernbanen. Den havde bl.a. med sit hospital, realskolen, teknisk skole, ting- og arresthus, apotek og et godt udvalg af butikker og med – eller i kraft af – sin beliggenhed fjernt fra købstæder og konkurrerende byer udviklet sig til at blive et regionscenter, længe før banens etablering i byen. Hammel hører derfor klart hjemme i A-gruppen.

Hinnerup derimod hører med sine 518 indbyggere i 1911 til betydeligt længere nede i hierarkiet. I den samlede opgørelse over de i alt 90 undersøgte jyske stationsbyer er Hinnerup på en 38. plads, og byen hører hjemme i B-gruppen, oplandsbyen.

Hinnerup er et direkte produkt af jernbanen. Da der i 1862 blev lagt en station der, var der ingen by der i forvejen, kun lidt spredt bebyggelse. Men med banen blev der lidt efter lidt skabt en lille by.

Befolkningsvæksten var her betydeligt senere og langt svagere end i Hammel.

Nu er en bys indbyggertal jo ikke i sig selv afgørende for, om byen har et differencieret funktionsudbud eller ej, men generelt gælder det for stationsbyerne i denne gruppe, at de var en slags »station« på vejen mellem producent og forbruger. Dette var også tilfældet med Hinnerup. Med sit begrænsede dagligvare- og håndværkerudbud dækkede byen sine borgeres og det nære oplands umiddelbare behov,

Arkivfoto.

men gik behovet i retning af mere specielle varer eller offentlige institutioner, var man henvist enten til nærmeste købstad eller til en større nærliggende stationsby. Traditions-mæssigt var der flere elementer i Hammels liv, der knyttede Hinnerup-borgerne til Hammel (marker, de højere skoler, tingstedet, hospitalet m.m.). Det var derfor indtil langt op i dette århundrede Hammel, Hinnerup-borgerne søgte mod, når de »skulle til byen«.

Den sidste af de her behandlede hovedbyer, *Galten*, havde i 1911 kun 320 indbyggere, og den rangerede helt nede på en 70. plads i rækken af de ialt 90 undersøgte jyske stationsbyer. Den hører derfor hjemme i C-gruppen, den rurale by.

Galten var stort set ikke andet end en lidt stor landsby, der havde nogle få ekstra funktioner, så som en bank, nogle dagligvarebutikker og nogle håndværkere. I 1902 – med oprettelsen af Hammel-Århus banen – besluttedes det, at Galten skulle være en af holdepladserne på

denne jernbanestrækning, og placeringen af en station i Galten skabte grundlaget for byens udvikling fra en ellers noget stagnerende landsby til en by, hvor der i stigende grad fandt en befolkningscentralisering sted. Men en rivende udvikling var der bestemt ikke tale om, hverken i størrelse eller i funktionsudbud. Tiden var her – som det til dels også var tilfældet i Hinnerup – endnu ikke inde til en egentlig urbanisering.

En umiddelbar fornemmelse af de tre byers betydning og indbyrdes forskelle i tiden omkring århundredskiftet kan man få gennem nedenstående skema, der viser, hvilke funktioner byerne havde at tilbyde sine egne og oplandets borgere.

Hammel var i 1911 klart frontløberen med dobbelt så mange funktioner og udbud som de andre to.

Hinnerup og Galten var langt mere jævnbyrdige, men Hinnerup var med sin station, sin gæstgiverkro og sin realskole mere oplandsrettet end Galten, hvis funktionsud-

Oplandstilknyttede funktioner omkring århundredskiftet.⁸

	Ind- bygger- tal 1911	År for Jern- bane	Station	Posthus	Kro/hotel	Hospital	Højere skole	Tingssted m.m.	Apotek/læge	Marked	Slagteri	Mejeri	Landbrugsindustri	Industri	Bank	Købmand	Forsamlingshus	Valgsted	Dagspresse	Funk- tioner ialt	
Hammel	1347	1902	X	X	X	X	X	X	X	X			X	X	X	X	X				12
Hinnerup	518	1862	X		X		X		X					X		X					6
Galten	320	1902	X											X	X	X					4

bud i vid udstrækning kun var be-
regnet for byens egne borgere.

De tre byer var således ved år-
hundredskiftet meget forskellige,
såvel kvantitativt som kvalitativt. Og
dette mønster fortsatte ind i det
20. århundrede. Hammel bestyrke-
de sin position som regionens ho-
vedby, hvortil borgere fra både
Hinnerup og Galten valfartede –
specielt om torsdagen, hvor det
store marked afholdtes.

Byernes rangorden i stationsbyhi-
erakiet bibeholdtes stort set uæn-
dret i perioden op til 1940. Hammel
rykkede ganske vist lidt nedad i hi-
erarkiet, fordi byer som Års, Bran-
de, Grindsted, Bjerringbro og Bra-
brand distancerede sig fra den, men
i forhold til hinanden bibeholdt de
deres status.⁹

Begreberne center-, oplands- og
rural by var derfor stadig gældende
for de tre byer ved midten af dette
århundrede. Men derefter be-
gyndte der at ske store forskydnin-
ger i det danske urbaniseringsmøn-
ster. De største byer, som havde væ-
ret magneterne, hvad angik befolk-

ningstiltrækning gennem de sidste
hundrede år, var blevet overbefol-
kede, og dette fik store konsekven-
ser for i første omgang deres om-
egnskommuner og senere for de
nærliggende landkommuner.

Byen sprænger sine rammer

Hele grundlaget for den gammel-
kendte struktur skred endeligt sam-
men i løbet af 1950'erne og 1960'er-
ne. Det var en epoke med højkon-
junktur, hvor Danmark blev et sam-
fund, hvis økonomiske vækst af-
hang af industrien frem for som
tidligere af landbruget. Virkningen
var endnu et skridt mod affolkning
af landområderne.

Engennemgang af statistiske med-
delelser for perioden 1940-60 viser,
at det fortsat var hovedstadskom-
munerne og de største provinsbyer,
der var de store magneter som be-
folknings»opsamlere«, men karak-
teristisk for udviklingen var også, at
byernes vækst begyndte at blive me-
re bredt ud – hvor de før voksede
ved, at man bogstaveligt talt lagde
lag på lag, fik de nu karakter af

Forskydninger i stationsbyernes rangorden 1911-40

	1911		1930		1940	
	Indbyggere	Placering	Indbyggere	Placering	Indbyggere	Placering
Hammel	1347	5	1792	10	2073	10
Hinnerup	518	38	778	42	822	42
Galten	320	70	537	62	525	69

stjerneform. Kendetegnende for mange af de store byer var de ofte lange fangarme, som byerne sendte ud i alle retninger langs de lidt større udfaldsveje. I Århus så vi denne udvikling ud ad i første omgang Skanderborgvej og Silkeborgvej, men også Viborgvej, Randersvej og Grenåvej fik samme funktion: lange sammenhængende rækker af huse og boligforeninger langs udfaldsvejene og bag dem de bare marker.

Det dominerende element i forstadsbebyggelserne var boligen. Denne udvikling fortsatte og accelererede op gennem 1960'erne. Rummet mellem »armene« fyldtes ud, og parcelhuse, rækkehuse og boligblokke kom til at ligge tæt side om side, hvor der før var marker og kolonihaver.

Det var velfærdssamfundet med bl.a. markant øget reallønsfremgang og med et skattesystem baseret på store fradragsregler på ejerboliglån, der gjorde det økonomisk muligt for en stor del af bybefolkningen at søge væk fra byernes indelukkede og overfyldte rum med de ofte utidssvarende og utilstrækkelige boliger. Den øgede velfærd skærpede bevidstheden og kravene til boligen og bomiljøet og var i høj

grad afgørende for udflytningen fra de større byer. Man ønskede en bedre og større bolig, gerne med en have, og man ønskede mere menneskevenlige/børnevenlige omgivelser med mindre trafik, larm og os.

I hælene på denne udvikling begyndte også virksomheder og servicefunktioner at flytte ud.

Industrien, der hidtil primært havde været koncentreret i de store byer, fik i takt med sektorens udbygning og mere arealkrævende forarbejdningsmaskineri behov for udvidelsesmuligheder, og disse var ofte ikke til stede i de tætbefolkede byer. Den vedvarende udbygning af transportsystemet, hvor last- og kølebiler overtog jernbanens betydning, betød, at virksomhederne uden problemer kunne flytte ud af byerne – tilmed var det ofte en økonomisk gevinst, da grundpriser og byggeomkostninger var væsentligt lavere uden for bykerne.

Detailhandelen flyttede også ud. Med »hver mand – sin bil«-tiden kunne man trygt overgive sig til tidens centraliserings- og stordriftstankegang. De store lavprisvarerhuse og butikcentre blev bygget ude i forstæderne – ja ofte helt ude på de bare marker – og kunderne

For Århus så udviklingen således ud:

	Folketal ved folketællingerne i:			Tilvækst i %	
	1955	1960	1965	1955-60	1960-65
Århus					
(÷ forstæder)	111.943	119.562	117.748	+0,5%	÷1,5%
Århus					
(med forstæder)	165.692	177.234	187.342	+ 7%	+5,7%

opfyldte snart profetien: de attraktive tilbud, det store vareudbud og de mange gratis parkeringspladser fik folk til at sætte sig i bilerne og køre efter dem.

Skal man kort sammenfatte, hvordan bymønstret havde udviklet sig i et stadigt forsøg på at tilpasse sig de givne økonomiske rammer, så havde vi omkring 1960'erne gennemløbet 2 stadier: urbaniseringen og suburbaniseringen.

Urbaniseringen, som kendetegned Danmark fra midten af forrige århundrede frem til midten af dette århundrede, førte til en stadig stigende koncentration af befolkning og erhverv i store bymæssige koncentrationer.

Suburbaniseringen, som typisk fandt sted i 1940'erne, 1950'erne og 1960'erne brød ikke med centraliseringsfilosofien, men vækstsamfundet gjorde det muligt for befolkningen at bosætte sig i bedre boliger lige uden for bykernen i de nye forstæder.

Denne form for suburbanisering betød, at centerbyens befolkningstal gik tilbage, og at byens tilvækst i stedet skete i forstæderne.

Dette mønster er et generelt billede af byudviklingen i Danmark. Mens folketallet i de største byer viste en tilbagegang fra 1960, så skete der en meget kraftig vækst i forstadsbebyggelserne og en begyndende vækst i de bymæssige bebyggelser i omegnskommunerne. Derimod udviklede omegnskommunernes landdistrikter den efterhånden velkendte tilbagegang. 1950'ernes og 1960'ernes fokusering på vækst, centralisering og rationalisering, som var blevet det styrende inden for både landbrug, fiskeri, industri og handel samt i hele den offentlige sektor, mest markant på hospitals- og undervisningsområdet, betød, at de små samfund døde hen, når posthuset, brugsen, skolen, håndværkerne og øvrige handlende enten lukkede eller flyttede hen, hvor kundegrundlaget var større. I takt hermed flyttede også de små samfunds beboere væk.

Men gradvist begyndte byvæksten igen at ændre karakter. Forstæderne var ved at blive konsoliderede og var efterhånden blevet en del af storbyen. Grundene var ikke længere så talrige, og i kraft heraf var

Frijsenborg slot i læ bag sin voldgrav.

de tilbageblevne grunde steget kraftigt i pris – den alment gældende udbuds-, efterspørgselseffekt. Det blev derfor landdistrikterne, småbyerne og de befolkningssvage kommuner omkring købstæderne, byfolket rettede sit blik mod.

Efter mere end 100 års flytning fra landdistrikterne mod de mellemstore og specielt de store byer begyndte bevægelsen i flyttemønstret således at gå den modsatte vej – det danske folk søgte atter tilbage til landet. Specielt de købstadnærliggende landkommuner blev eftertragtede bopælssteder, og det var også tilfældet med de tre af Århus' nordlige omegnskommuner, som denne undersøgelse omhandler.

Men hvad var det egentlig for et samfund, byfolket kom ud til? Hvordan så der ud? Hvem boede der? Hvad var deres historie, deres traditioner, deres kultur?

Hammel: Embeds- og handelsbyen

Kong Edward d. 7. af England var en mand med den rette forståelse for tingene – set i Hammelperspektiv. Da storkøbmanden Hans Broge fra Århus i sin tid var i spidsen for en dansk handelsdelegation til England, skulle selskabet i audiens. Da Hans Broge præsenterede sig og fortalte, at han kom fra Århus, kom det prompte fra kong Edward: »Århus? Lad mig se ligger det ikke i nærheden af Hammel?«¹

Og det er jo en rigtig Århus-historie. Men Hammel var faktisk godt kendt i adelige og kongelige kredse. Det skyldtes dog ikke byen Hammel, men derimod byens naboskab med Danmarks største gods, grevskabet Frijsenborg. Mange af Europas fornemme fyrster og kongelige højheder lagde ved besøg i Danmark vejen forbi Frijsenborg for at

*Frijsenborg – Tjenerstaben
1894. Arkivfoto.*

hilde på Danmarks førende lensgreve.

Der er heller ingen tvivl om, at Hammel, skønt byen som beboelsested er mere end tusind år ældre end Frijsenborg, er vokset op takket være grevskabet. Grevskabet Frijsenborg blev oprettet 1672 af Mogens Frijs og bestod på daværende tidspunkt af godserne Jernit, Tulstrup, Lyngballegård, Hagsholm og Østergård. Op gennem 1700 og 1800 tallet udvidedes grevskabet og yderligere 4 godser, Favrskov (1736), Søbygård (1802), Boller og Møgelkær (1844), blev indlemmet i godsdomænet. Frijsenborg blev Danmarks største gods, der med sine 20.000 td. land rakte ind i 4 amter og havde jordbesiddelser i over 30 kommuner. Al jorden fra Gudenaen i vest til Lilleåen i øst, fra Langå i nord til Galten i syd tilhørte grevskabet og gjorde det fortsat efter udskiftningen. Først med fæstesystemets ophør overgik ejendomsretten til de enkelte brugere.

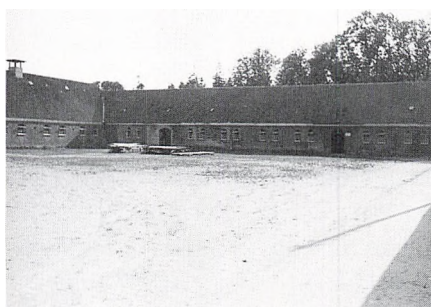
Et sådant gods havde naturligvis et stort behov for arbejdskraft. Af folketællingen kan man læse, at der i 1834 boede i alt 80 mennesker på Frijsenborg, som således i sig selv var en hel lille landsby. Men disse 80 mennesker var ikke nok til at dække grevskabets arbejdskraftbehov. Også en meget stor del af landsbyen Hammels borgere tjente til deres daglige brød ved at arbejde for grevskabet, enten på selve godset, i avlsgårdene, på markerne eller i skovene. Endvidere medførte grevskabet, at mange mennesker søgte til egnen for at få arbejde ved grevskabet. En del af disse slog sig ned i den lille nærliggende landsby Hammel. Sognets befolkningstal steg fra de 200-300, som det havde været i århundreder til i 1834 at være oppe på 561 beboere. Overgangen fra at være en lille tætsluttet landsby til at blive en by var ligeså langsomt gået i gang.

Medindflydende på denne udvikling var, at de institutioner, som

grevskabet forvaltede, blev anbragt her. Allerede i 1736 blev der på Frijsenborgs foranledning oprettet et »hospital«, en slags plejehjem for 8 personer, i Hammel. Og efterhånden kom der flere og flere til. Lokalhistorikeren Arne Gammelgård, Hammel, tillægger disse institutioner æren for, at Hammel blev egnens største by, »centeret«, og uantastet holdt denne stilling helt op til midten af 1970'erne. A. Gammelgård daterer ligefrem *byen* Hammels fødselsdag til den dag, hvor lensgreve Jens Christian Frijs placerede et tinghus i landsbyen. Med tinghusboligen og birkedommeren boende i Hammel lå det i luften, at Hammel ikke længere »bare« var en landsby – den var så at sige greveligt udnævnt til at være birkets og grevskabets hovedby.

»1. oktober 1837 er dagen, hvor Hammel får den institution, som mere end nogen anden kommer til at betyde skellet mellem landsby og by. 1. oktober 1837 er byen Hammels fødselsdag.«²

Fødselsdag eller ikke fødselsdag – en kendsgerning er det, at Hammels overgang fra ren landsby til administrativt centrum for hele egnen skyldtes Frijsenborg. Det var greven, der foranledigede, at disse overordnede institutioner blev anbragt i Hammel. Og det gik faktisk slag i slag. I 1841 kom Apoteket, 1851 Gæstgivergården, 1864 Posthuset, 1866 Sparekassen, 1882 Teknisk Skole, 1883 Realskolen, 1894 Sygehuset osv., osv. Disse institutio-

Frijsenborg avlsgård. Arkivfoto.

ner betød, at ikke kun byens/sognets beboere havde noget at gøre i Hammel, men tilbudene trak samtidig hele oplandet dertil. Desuden bosatte mange af de grevelige funktionærer sig i byen og var alene i kraft af deres arbejdssted med til yderligere at give byen en vis pondus i forhold til nabobyerne. Stille og roligt øgedes Hammels indbyggertal. Ved folketællingen i 1845 var Hammel sogns indbyggertal steget til 606, og 10 år senere, var der kommet yderligere 106 personer til. Her skal dog tilføjes, at af de ialt 712 indbyggere i Hammel sogn i 1855 boede ca. 100 på Frijsenborg, enten i selve hovedbygningen, i staldgården, ladegården, mejerigården eller i godsets små arbejderboliger, der lå spredt rundt om i grevskabet.

Men landsbyen havde så småt fået vokseværk. Loven om næringsfrihed i 1857 og industrialiseringens begyndende indmarch i det danske samfund satte yderligere skub i udviklingen. Byen fik klædefabrik, bryggeri og maskinfabrik; repræsentanter for de liberale erhverv bosatte sig i Hammel og startede virksomhed der: læge, tandlæge, dyrlæge, sagfører, arkitekt m.fl.; handelslivet blomstrede, nye forretninger kom til, og i 1888 var der i alt 19 handlende i Hammel by. Endvidere rummede Hammel sogn udbud inden for så at sige hver håndværksgren.

En by var således opstået. Beliggenheden midtvejs mellem de fire købstæder Århus, Randers, Viborg og Skanderborg og rollen som det

administrative centrum for grevskabet og retskredsen gav Hammel de fordele, der skulle til for at distancere sig fra de omkringliggende småbyer. – Det blev en by med tilbud, det blev en by, der rakte langt uden for sognet; man rejste til fra de nærliggende sognekommuner. Særlig om torsdagen blev der stuvende fyldt i Hammels gader. Det skyldtes de tilbagevendende torsdagsmarkeder, hvor de hvinende smågrise kom under håndslag. Hammel havde allerede i 1840'erne fået tilbudet om at blive vært ved disse lystige markedsdage, men den daværende sognerådsformand, der også var præst, gruede imidlertid for byens tugt og sædelighed og forviste markedet til Anbæk. Først i 1894 blev markedet taget til nåde, og grisene invaderede byrummet. 4-6 gange om året var der ved disse markeder også handel med kreaturer og heste. Med al denne aktivitet fik byen en indre dynamik; i 1892 kom telefoncentralen til byen, i 1893 gadelyset – 11 petroleumslamper, og Østergade fik efterhånden karakter af en egentlig hovedgade med sammenhængende huse i to etager. Karakteristisk var også, at når nu købstæderne rundt om dem havde bygget sygehuse, så skulle Hammel selvfølgelig også have et. Der blev nedsat en bestyrelse, hvis formand var lensgreve Mogens Frijs, og i 1898 var sygehuset i Hammel en realitet. Endnu en gang blev byens rolle som egnens hovedby – egnscetret – cementeret. Befolkningsmæssigt var Hammel ved ind-

Østergade i Hammel brolægges ca. 1912. Arkivfoto.

gangen til det 20. århundrede kommet op på 1.235 indbyggere – en stigning på $\frac{1}{3}$ i forhold til 1860.

I 1902 kom Hammel også med i den landsdækkende jernbanebølge. Efter mange og lange forhandlinger med de implicerede parter, bl.a. de forretningsdrivende i Vestergade i Århus, som Hammelegnens beboere hidtil havde haft handels-samkvem med, blev det besluttet at anlægge en jernbaneforbindelse mellem Hammel og Århus. At den ene station skulle ligge i Hammel var givet, men hvor den skulle ende i Århus, vakte diskussion. Hammel-siden ønskede, at den skulle tilsluttes den nye banegård i Århus, så de kunne få direkte forbindelse med hele den østjyske længdebane. Men

dette blokerede de forretningsdrivende i Vestergade for. De var bange for, at de så måtte afgive deres handels»monopol« på bønderne fra hele det vest- og nordvestlige opland til de nye fremadbrusende forretningsgader nærmere banegården, Ryesgade og Søndergade.

De forretningsdrivende i Vestergade vandt »slaget«, og Hammelbanens endestation i Århus blev ved Carl Blochs Gade. Banen blev derved en slags appendiks på det østjyske jernbanenet; et forhold, der dog blev forbedret i 1914, da banestrækningen blev udvidet fra Hammel til Thorsø, hvorved man fik forbindelse til den jyske diagonalbane Randers-Esbjerg. Men banen blev aldrig den helt store succes, og efter

Hammel Stationsbygning, bygget i 1901 af arkitekt H. Wenck, som også tegnede Københavns Hovedbanegård. Arkivfoto.

54 års virke blev den nedlagt i 1956; da var konkurrencen fra rutebiler, lastbiler og efterhånden også personbiler blevet for stor.

Men det var altså ikke banen og stationen, der skabte byen Hammel – den var der i forvejen. Med sin beliggenhed fjernt fra købstæder og øvrige konkurrerende byer fik byen en position som en slags eneheriker i et stort opland.

Denne kendsgerning forhindrede dog ikke samtidens tiltro til banens betydning for en bys vækst. Den lokale redaktør af Hammel Avis, M. Mejlby, inddelte således, da han i 1917 skulle give en karakteristik af byen, Hammels historie i 2 afsnit, nemlig tiden før og efter banens ankomst til Hammel.

I følge Mejlby lå Hammel, før banen kom til byen, »som Tornerose uberørt hen«³

»da var det en Landsby med ene straatækte Huse og Gaarde, og det eneste, man den Gang vidste om Hammel, var, at det laa tæt ved Frijsenborg«

Et udsagn, der jo som det er fremgået af det foregående ikke var helt i samklang med virkeligheden. Men sådan afhænger meget jo af, med hvilke briller man anskuer tilværelsen. I hvert fald fortsætter M. Mejlby upåagtet i samme ånd:

»Men i 1902 kom Banen, og fra samme Dato begynder først det moderne Hammels Historie. Fra det Øjeblik kom der fart i Udviklingen. Initiativet vaagnede, og det blev udnyttet; thi alle de større Virksomheder og Forretninger, som Hammel har, skriver sig fra Banens Aabning. ... (med banen) var Hammel frigjort fra sin ophøjede og selvbestaltede Formynder og »Beskytter«: Aarhus. Det alt for kærlige Favntag blev lidt efter lidt gjort virkningsløs af den unge og foretagssomme Handelsstand, som Byen fra samme Øjeblik fostrede«

Og videre:

»Nu har Hammel næsten 2000 Indbyggere, og at den ikke er nogen ren Pærekøbing eller Snolderød, forstaar man, naar man hører, hvad der – blandt meget andet – findes i Hammel By: Slakteri, Mejeri, Elektricitetsværk (der blev opført samme Aar – 1903 – som det i Aarhus), Vandværk, Bank, Spare-

kasse, Apotek, Realskole, Amtssygehus, Kommuneskole, Teknisk Skole (med Sommerkursus i Stenografi og Sprog), Ølbryggeri, Maltgøreri, Mineralvandsfabrik, 3 Hoteller, Klædefabrik, Bogtrykkeri, Cementvarefabrik, Markedsplads (med ugentlig Marked), Maskinfabriker, Landboforening, Sæde for Birkedommeren, Ting- og Arresthus, Telegrafstation, Postkontor, Jernbanestation, Præstegaard, Sagførere, Læger, Tandlæge, Biografteater (naturligvis), stærkt paa Vej til et Gasværk (efter Krigen) osv., osv. – «

Med alle disse tilbud lå Hammel – ifølge Mejlbjby

»Som Smørhullet i et svingende Fad ægte Risengrød i forhold til sit Opland. Ligesom Spiseren af Risengrøden føler sig i høj Grad draget af Smørhullet, paa samme Maade føler Oplandets Beboere sig draget til Hammel, thi der kan de faa alt, hvad Hjertet begærer«

Hammel havde således en vigtig funktion som servicecenter for hele dets opland, og det var da også handel og håndværk, der sammen med et stort udbud af servicefag dominerede byens erhvervsliv.

»Som Hammel nu er med brolagte Gader, stor Hovedgade med Forretningskvarter, elektrisk Lys osv. minder den i alle Enkelt-heder om en Købstad; der er ikke Spor landsbyagtigt over den.«

Da Mejlbjby skrev sin artikel i 1917, var Hammel sogns indbyggertal nået op på knap 2000 indbyggere; derudover boede der i de 2 sogne, Voldby og Søby, der var en del af Hammel-Voldby-Søby Kommune, godt 1100 mennesker, ca. 700 i Voldby og godt 400 i Søby sogn.

De følgende årtier skete der en betydelig bymæssig udvikling af

Hammel by. Det første boligkvarter, der blev anlagt efter en rammeplan, så dagens lys. Ved Voldbyvejs vestside blev markerne opkøbt af en lokal murermester, der med bistand af det århusianske firma, Uldahls Nationalhaver, udstykkede området i 51 parceller, kolonihaver, forsynet med et vejsystem (Elmevej, Pilevej, Birkevej og Lindevej) og med en idrætsplads placeret omtrent midt i området.⁴

Grundene blev hurtigt solgt, og have dyrkningen indledtes. Lidt efter lidt opførte haveejerne små kolonihavehuse på deres grunde, så de også havde mulighed for at tilbringe nogen tid indendørs, når de var ude at se til deres haver. Men som i så mange andre af landets kolonihaveområder begyndte man også i Hammel at tilbringe mere og mere tid i kolonihaven, man begyndte at overnatte i havehuset, der fik en ombygning/tilbygning osv. Kolonihavehuset blev til helårshuset, og Hammel by fik et nyt beboelseskvarter, beliggende umiddelbart op til den gamle bykerne.

Samme udvikling fandt sted i et område af Præstemarken, hvor en lokal gartner udstykkede sine arealer i 20 haveparceller. Dette område omkring Danasvej, Rolighedsvej og Nyhavevej udviklede sig i besættelsestiden også til et beboelseskvarter – ganske som Hammels første havekoloniområde. Stille og roligt udvikledes byen med nye veje, nye boligområder, nye mennesker. Ja, sågar et boligforeningsbyggeri blev sat i gang. De første beboere i dette helt

*Hammel. Østergade
ca. 1920. Arkivfoto.*

*Hammel. Markedspladsen
der myldrede med folk fra
hele omegnen hver torsdag,
når markedet afholdtes.
Arkivfoto ca. 1955.*

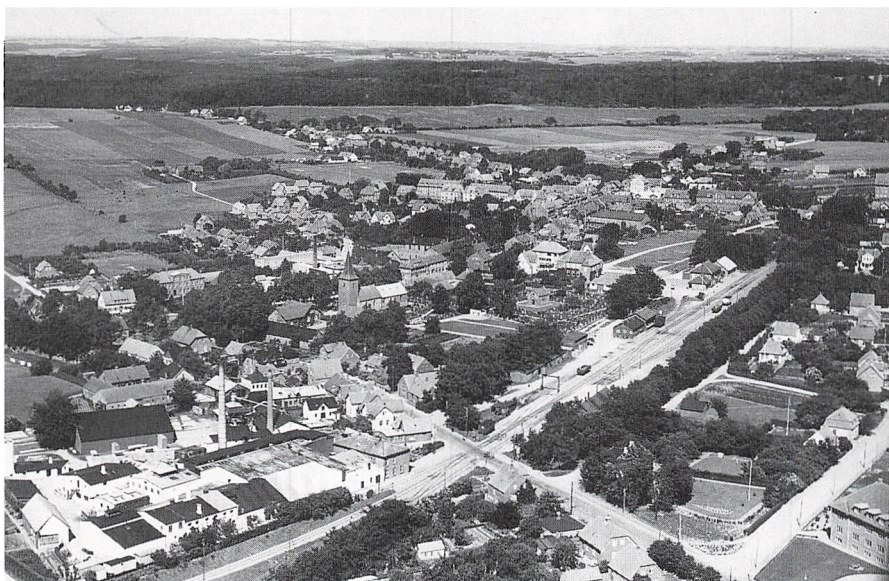
nye indslag i Hammels boligudbud kunne flytte ind kort før julen 1942.

Men disse boligblokke på Nørrevangsvej skulle forblive enlige sva-ler i det hammelske boligmarked i de næste årtier. Forøgelsen af boligmarkedet skete udelukkende ved byggeri af enfamiliehuse – små huse med rødt tegl, fuld kælder og delvist udnyttet tagetage. Det var rimelige billige boliger, der hovedsageligt blev beboet af de landarbejdere, der i takt med landbrugets sta-

digt vigende stilling og arbejds-kraftbehov søgte ind til Hammel by i håb om at finde beskæftigelse der – ved slagteriet, mejeriet eller hos håndværksmestrene.

Ved midten af dette århundrede fremstod Hammel som en pæn stor by på landet. I selve stationsbyen boede der i 1950 2193 mennesker, fordelt på 688 husstande, og i hele kommunen boede der 3941, fordelt på 1173 husstande.

Det, der prægede byen, var det

Hammel. Luftfoto ca. 1950. Arkivfoto.

store slagteri med 160-170 ansatte. Hertil kom bønderne fra oplandet og også fra omegnskommunerne, bl.a. Galten og Hinnerup, med deres grise og kreaturer. Det var byens store virksomhed og erhvervsmæssige stolthed, og det var også det erhvervsmæssige underlag sammen med det store mejeri, Frijsenborg Herregårdsmejeri, der fremstillede specialoste.

Det geografiske handels»monopol«, som Hammel havde udbygget i tiden før århundredskiftet, virkede stadig i al sin magt og væld ved midten af dette århundrede. Byen bevarede sin rolle som den lille »smørklat« her i området mellem de 4 store købstæder uden nævneværdig konkurrence fra de omkringliggende landkommuner. Hvis folk i oplandet – og her i 1950'erne

gjaldt det stadigvæk også for folk i Hinnerup og Galten – skulle til fotografen, til boghandleren, ja, så var det Hammel, man drog til. Der var derfor heller ingen diskussion, da man i 1960'erne begyndte at planlægge den kommende nye lovpligtige primærkommune.

Kommunalreformkommissionen havde givet mulighed for, at kommunerne indbyrdes kunne lave frivillige sammenlægninger, og for Hammel-Voldby-Søby kommune var det nærliggende at henvende sig til de omkringliggende landkommuner Røgen-Farre, Haurum-Sall og Skjød, fordi disse små kommuner i forvejen havde nær tilknytning og samarbejdsrelationer til hinanden. I henhold til kgl. resolution af 28/1-1966 blev de 4 kommuner til én, og den nye kommune startede

sit virke 1. april 1966, 4 år før det var påkrævet. I 1970 blev kommunen yderligere udvidet, da også Lading kommune kom med under den nye primærkommune.

Hammels status som områdets hovedby blev ved sammenlægningen tydeligt markeret. Den blev byen, der lagde navn til den nye kommune, og det blev stedet, hvor al videre udvikling i kommunen centreredes.

Hammel kommune, der hidtil havde hørt til under Skanderborg Amt, kom med de nye storamter, der var en del af den nye kommunalreformlovgivning, til at høre ind under Århus Amt.

Gør vi status her ved 1960'erne, som jo markerer det tidspunkt, hvor landkommunerne begyndte at få del i storbymenneskenes udflytningstrang, så var Hammel sin størrelse til trods en typisk landkommune, som det venstredominerede byråd styrede efter de normer, der var gældende for et landbosamfund. Hvad befolkningstallet angik, udgjorde det meget nær en promille af hele landet, og med en fordeling på erhverv, som svarede til den, der gjaldt for hele landet.

Det var en kommune med en meget interessant historie, med en embedsby som sit centrum, en embedsby med et meget solidt tag i yderdistrikterne. Men på en udefinerlig måde var det også et samfund med en meget stejl samfundspyramide. Det lå ligesom i luften, at i Hammel havde man et lidt højere socialt niveau end i nabobyerne/na-

bokommunerne. »Folk får bedre vine til middagen, og vi ryger en bedre cigar her« var borgernes stolte mening om deres samfund. For mig er der efter at have talt med adskillige af de oprindelige beboere ingen tvivl om, at denne holdning/livsstil skyldes den afsmittende virkning af, at man inden for sognegrænsen havde landets største gods, landets rigeste godsejer. Det gav byen og dens borgere, hvoraf mange jo på den ene eller anden måde havde en form for tilknytning til godset, en vis status, en vis pondus i forhold til nabokommunerne, der ikke på samme måde var influeret af grevskabets sociale/kulturelle påvirkning.

Samfundet var præget af mange foreninger, og det var præget af en befolkning, der kendte hinanden. Børnene blev født, voksede op og satte selv bo i kommunen. Livet forløb stille og roligt, og det driftige samfund var i vid udstrækning »sig selv nok«. En holdning man evnede at bevare, da 1960'ernes befolkningsvækst for alvor slog igennem i det hammelske samfund. Men herom senere.

Hinnerup. En by bliver født

»Øst for Frijsenborg strækker sig en Skov – Bøgeskov – med hundredeaarige gamle Bøge. I Udkanten af Skoven, længst mod Øst, begrænses Grevskabet af en lang Engstrækning. Inden for denne, under Bakkerne, er Jorden tarvelig, og den blev da heller ikke dyrket særlig godt. Her fandtes i gamle Dage højryggede Agere, saa høje, at man maa forbausnes over, at der kunne færdes paa dem, hvad enten det saa var paa langs eller paa tværs. En enkelt Ejendom var der – gammel – saa den ud med sine lave, straatækte Huse – det var Skovfogedbolig. Her boede Jens Hattemager – en Original ...

Saaledes laa da denne afsides Plet hen. Kønt var der med Skoven paa den ene Side og Engen paa den anden. Der var Fred og Ro.«¹

Således indledte førstelærer i Hinnerup Kommuneskole, A. Grønbæk, i 1917 sin historiske beskrivelse af byen Hinnerup i samleværket »Jyske Byer og deres Mænd«.

Øg sandt var det. Der var intet – ingen by, ingen landsby, ingen kerne; kun et par spredte gårde antydede, at stedet var beboet af mennesker. De store skovområder og engarealerne langs med Lilleåen var de dominerende elementer i landskabet.

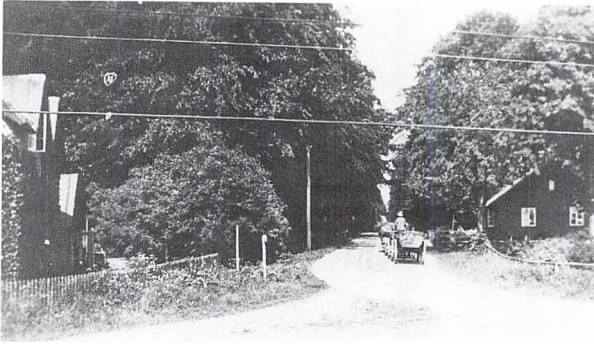
Men i begyndelsen af 1860'erne blev der uro på denne så stille plet. Efter flere års forhandlinger i årene op til 1862 blev det endelig besluttet, at der skulle bygges en jernbane i Jylland. Det første stykke blev strækningen fra Århus til Randers. De massive stålskinner blev lagt, og midt på Hinnerup Brogårds mark blev der bygget en station.

Jernbanebestemmelserne tillod

ellers ikke, at der blev lagt en station, hvor der ikke i forvejen var en slags by, men formanden for jernbanekommissionen var grev Christian Emil Frijs, der foruden sin status som landets største jordbesidder på daværende tidspunkt også var landets konseilpræsident. Han havde derfor behov for hurtigt at kunne komme til København for at regere og tilbage igen for at passe sit godsdomæne. En station ved Hinnerup – kun 15 km. i lige linje fra godset – var løsningen på grevens transportproblem. Fra godset blev der tværs gennem skoven anlagt en privat vej, kaldet »Linen«, der førte direkte hen til den nyopførte stationsbygning på Hinnerup Brogårds mark. For at sikre at »Linen«, som greven selv havde bekostet, ikke blev benyttet af uvedkommende, blev der langs strækningen opført en række ledvogterhuse, der blev beboet af grevens skovarbejdere, som nu også fik status af ledvogtere.

Den 3. september 1862 kørte det første tog fra Århus til Randers. Med som passagerer var kong Frederik d. 7. og grevinde Danner samt andre honoratiores. Det blev et sandt triumftog. Overalt langs banen, men naturligvis mest ved de anlagte stationer var store folkeflokke mødt op. Ved stationen i det, der senere blev til Hinnerup Broby, var rejst en æresport med følgende tekst: »Fra Haldum, Foldby og Vithen Sogne. Tak for Gaven.«²

Lokalhistorisk daterer man Hinnerup's fødsel til 1862 – nemlig den

»Linen«. Arkivfoto
ca. 1948.

dag i september for 129 år siden, da jernbanen blev indviet. Naturligvis havde der boet mennesker på egnen meget længere, men ikke som et samlet bosted, som Hinnerup blev fra 1862 at regne. For at imødekomme jernbanebestemmelserne om at stationsbygninger kun måtte opføres, hvor der var en by, havde greven nemlig påtaget sig ansvaret for at opelske en by der, hvor han ønskede stationsbygningen opført. Og greven holdt ord. Ved hjælp af egne penge og med egne råvarer – træ fra skovene – fik han skabt et helt nyt samfund omkring stationen.

Under ledelse af arkitekt Kiilgaard gik man på Frijsenborgs tegnestuer i gang med at forme et bybillede af Hinnerup stationsby. På den vestlige side af banen blev der tegnet gæstgivergård og nogle få huse, da greven ikke ville have for meget by op mod skoven. Men på den østlige side blev der tegnet gader parallelt med banen og vinkelret ud derfra. Her blev der i 1863 udmatrikuleret grunde til i alt 19

huse. Tegninger til hus + grund + et færdigt lån til opførelse af huset på i alt 4000 kroner kunne man – mod at stille en vis sikkerhed – få på godset.

Og så blev der sat gang i byggeriet i Hinnerup. På to år blev der opført 18 huse. På et bykort fra 1875, ses stationsbygningen på den vestlige side af banen. Der er en fabrik og en kro, samt nogle begyndende tendenser til en gade, den nuværende Søndergade og Storegade, hvor der er opført nogle arbejderboliger. Dog er der stadig ikke anlagt nogen egentlig vej, hjulsporene var endnu tilstrækkelige for den lille bitte by.

Et væsentligt kriterium for at få folk til at bosætte sig i den lille nybyggede stationsby var, at der var nogle lokale arbejdspladser. Også dette tog greven hånd i hanke med. Allerede i 1864 opførte han en cellulosefabrik, der blev bygget der, hvor nu centrum for Hinnerup by – Handelsgården – ligger.

Byens indbyggertal steg langsomt. Det var hovedsageligt unge

Den gamle stationsbygning, der lå vest for banen. Bygningen blev revet ned o. 1919, hvorefter en ny stationsbygning blev opført øst for banen. Arkivfoto.

familier, heriblandt nogle af Frijsenborgs egne håndværkere, der på nybyggervis slog sig ned i den nye by, der også fik enkelte handlende. Efterhånden som samfundet voksede op og udviklede sig, kom også behovet for visse funktioner. I 1875 blev der oprettet en lille skole i nogle lokaler i en bygning i Søndergade, men i 1884 var børnetallet vokset så meget, at en ny privat skole blev opført i byen, på Aadalsvej 9. Den blev bekostet af Haandværkerforeningen med $\frac{1}{3}$, Vitten-Haldum-Hadsten kommune med en anden $\frac{1}{3}$, og greven, der jo havde ansvaret for byens opkomst, bidrog med den sidste $\frac{1}{3}$. I 1890'erne overtog kommunen ansvaret for hele skolen, og den blev da til en almindelig kommuneskole.

Byen udviklede sig således langsomt til at blive et etableret samfund, i 1908 fik man et elektricitetsværk, og i 1912 lod de »Forenede Mejerier« et mejeri opføre i byen. I de første årtier af 1900-tallet kom også to banker til, en filial af Privat-

banken i Århus og en filial af »Den danske Andelsbank«. Den greveligt lovede stationsby – placeret derude på landet – var en kendsgerning.

Cellulosefabrikken, der var byens første virksomhed og byens startgrundlag, var ingen pryd for byen. Overalt var der en gyselig stank fra afkoget af træet, men den gav arbejde til en del mennesker. Det gav derfor lidt panik i befolkningen, da fabrikken i 1902 lukkede. Der var ikke andre virksomheder derude, der kunne overtage de mennesker, der mistede deres eksistensgrundlag ved cellulosefabrikkenes ophør.

Heldigvis for samfundet kom der dog relativt hurtigt købere udefra, Tscherning og Dybbroe, der indrettede bygningerne til en fabrik for mejerimaskiner og anlæg til mineralvands- og ølfabrikation. Med sig bragte de en helt ny type fabriksarbejdere: uddannede håndværkere, så som blikkenslagere, kobbersmede, kleinsmede, elektrikere m.m. Desuden medbragte de funktionærer, hvilket var et helt nyt ind-

Træskovarefabrikken, hvor byens første virksomhed Cellulosefabrikken havde til huse. Arkivfoto.

slag i den lille, landbrugsdominerede stationsby.³

Konjunkturerne var imidlertid dårlige i begyndelsen af 1900-tallet. Allerede efter 2 års drift likviderede fabrikken, og tilbage i byen sad de mange familier, der var flyttet hertil for at arbejde i Tschernings og Dybbroes fabrikker, og for hvem lukningen betød, at de blev kastet ud i arbejdsløsheden.

De fleste af tilflytterne havde bygget huse i byen og ønskede at blive boende derude. For en del af dem blev løsningen på arbejdsløshedsproblemet, at de prøvede at etablere sig som selvstændige håndværkere. Stillingsbetegnelser som cykelfabrikant, smedemester, tømremester, blikkenslagermester, maskinbygger med landbrugsmaskiner som speciale m.m. blev pludselig et udbredt fænomen i byen, der således i begyndelsen af dette århundrede oplevede en stor håndværksmæssig udvikling.

Også de øde og forladte fabriksbygninger blev taget i brug igen, da en forretningsmand fra Skibbygård

startede en trævarefabrik op i bygningen. Starten var spæd og forsigtig, men i løbet af nogle år blev virksomheden til en succes med en mangartede produktion: træuld, brædder, spåner, træsko. Snart havde virksomheden 30-40 ansatte, og fabrikken blev et stort aktiv for byens fremtidsmuligheder. Arbejdernes lønninger gav penge til de forretningsdrivende, til håndværkerne osv. osv. og den positive udvikling betød, at der blev flere af dem alle. Nye huse blev opført, gader anlagt, og i 1917 fik byen sågar sit eget biografteater, først i Afholdshotellets sal og fra 1918 i egen nyopført teatersal.

Allerede fra slutningen af forrige århundrede var byen på grund af sin station og de deraf afledte følger virkninger begyndt at udvikle sig til at blive samlingsstedet for den nære omegns befolkning. Medindflydende på dette var også de årligt tilbagevendende grundlovsfester i byen, der blev afholdt af Hinnerup og Omegns Vaabenbrødreforening, stiftet i 1867 af veteraner fra de 2 sønderjyske krige.

Indgangsparti til amsudstillingen i 1908. Arkivfoto.

Til disse 5. Juni-fester kunne der omkring århundredskiftet komme op til 5000 mennesker. Et mundheld dengang lød, at man kunne gå ind på en hvilken som helst jernbanestation i Midtjylland og forlange en billet til grundlovsfesten, og så fik man en billet til Hinnerup. Og byens størrelse og beliggenhed taget i betragtning, så må det siges at have været fester af et stort format. Grundlovsfesterne blev holdt på en festplads i skoven, nær ved stationen og gæstgivergården.

Man kunne og man ville noget i den lille by Hinnerup. Dette beviste man igen i 1908, da det lykkedes byens Haandværkerforening at vinde »slaget« om placeringen af amsudstillingen. Til trods for at en del andre kommuner lagde billet ind på at være værter ved håndværkerudstillingen, blev det den lille og i 1908 temmelig uanselige stationsby Hinnerup, der gik af med sejren. Udstillingen blev godt besøgt, tusinder af mennesker gik gennem tælleapparatet, heriblandt udstillingens protektor, Hans kongelige Højhed

Kronprins Christian, den senere kong Christian d. X.

Jævnt og støt blev den lille by lidt større. Der kom flere forretninger til, og snart kunne byen også prale med 3 læger og 2 dyrlæger. – Og i 1917 konkluderede førstelærer A. Grønbæk:

»Som man vil se, er Hinnerup en By, der søger at vinde fremad, søger at tage Konkurrencen op med dens Nabobyer. Den Opgave vil sikkert ogsaa lykkes i Fremtiden.«¹

Men inden dette mål blev nået, skulle der gå mange årtier. Hinnerup vedblev ganske vist med at udvikle sig – den var den nære omegns sæde for jernbane, post og telegraf, det var her, den lokale politistation blev anbragt, og det var her, kommunen Vitten-Haldum-Hadsten i 1943 oprettede sit kæmnerkontor, da kommunen for første gang i sin historie ansatte en kæmner. Kommunens indbyggertal var da ca. 2500, og heraf boede de ca. 800 i Hinnerup.

Indbyggermæssigt skete der ikke den udvikling, som man så i mange andre danske stationsbyer. Hinne-

Hinnerup by ca. 1955. Arkivfoto.

rup blev ved med at vokse i samme meget langsomme tempo som i byens første 60-årige levealder. Ser man på byens indbyggertal fra 1906 til 1960, afspejles denne udvikling tydeligt. I 1906 boede der i Hinnerup stationsby 451 personer og i 1960, knap 60 år senere, var indbyggertallet steget til 937 personer. Godt og vel en fordobling, men spredt ud over den 54-årige periode gav det kun en gennemsnitlig årlig vækst på 9 personer.

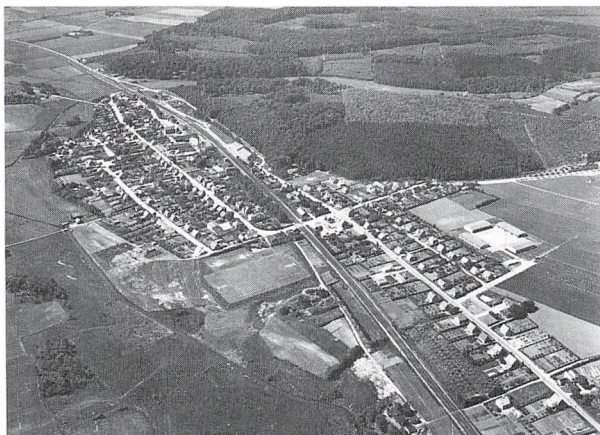
I 1960 så billedet af byen således ud: en privat realskole, et bibliotek, et missionshus, et privat elværk, kro, filialer af Aarhus Privatbank og Landbosparekassen, en oste- og trævarefabrik, jernbanestation, postekspedition og en telefoncentral. Endvidere var der nogle enkelte forretninger, der lå i byens smågader samt lokale håndværksmestre. Folk, der boede i byen, var for hovedpartens vedkommende ansat dels ved træskofabrikken, dels hos de lokale håndværkere.

Hinnerup var således i 1960 sta-

dig et meget lokalt samfund, en lille oplands- og stationsby, der lå smukt i landskabet ved Lilleådalens og de store skove.

Også i Vitten-Haldum-Hadsten kommune begyndte man i 1960'erne politisk at diskutere den fremtidige kommunalstruktur, som af lovgivningsmagten var dikteret til at skulle være på plads inden 1/4-1970. I den lille kommune var man bange for, at man skulle blive lagt sammen med en ny Stor-Århus kommune. Derfor gik man meget aktivt i gang med at finde ud af, hvilken kommune man selv kunne danne, så de kunne blive stor nok til at bevare deres selvstændighed. Umiddelbart begyndte sammenlægningen for Vitten-Haldum-Hadsten kommune dog med en skilsmisse. Beboerne i Hadsten sogn tilkendegav ved en underskriftsindsamling, at de ønskede at blive indlemmet i nabo-kommunen, den daværende Galten-Vissing kommune, nu Hadsten kommune. Grunden til ønsket var primært, at en del af Hadsten by lå i

Hinnerup by ca. 1960. Arkivfoto.

Hadsten sogn, og beboerne ønskede ikke, at byen blev splittet op i 2 kommuner. Beboernes ønske blev godkendt af Indlemmelsesnævnet, der var den højeste myndighed inden for kommunalreformkommissionen. De tilbageblevne sogne, Vitten og Haldum sogne, var nu kun på ca. 2000 indbyggere, og dette var langt fra nok til at kunne fungere som en primærkommune. Man allierede sig derfor med nabokommunerne Søften-Foldby og Grundfør-Spørring, der begge stod med samme problemer som Vitten-Haldum. Efter lange og svære forhandlinger, hvor hvert sogn søgte at få lovning på så mange fordele som muligt i forbindelse med sammenlægningen, blev den nye primærkommune i følge kgl. resolution af 1/4-1967 dannet ved en sammenlægning af følgende 5 sogne: Grundfør, Søften, Foldby, Vitten og Haldum. Ved sammenlægningen kom kommunens indbyggertal op på godt 5000 mennesker.

Den byudvikling, der så småt var

ved at tage form fra midten af 1960'erne, havde centreret sig om Gl.Hinnerup-området, og det var også her, stationen var; Hinnerup var blevet den største og mest centralt beliggende by, og det blev den, der kom til at give navn til den nye kommune. Med kommunalreformen blev Hinnerup by derfor kerne i kommunen; den blev center for de byer i kommunen, der i hundreder af år havde været mere værd, og som havde været småcentre, længe inden der eksisterede en by ved navn Hinnerup.

Den aktive politiske diskussion, der havde været i forbindelse med kommunedannelsen, betød meget for Hinnerups fremtidige udvikling. Man havde besluttet sig for, at man ville sikre en kommune, der var stor nok, og man ønskede en vækst, som gjorde, at kommunen fortsat ville kunne bevare sin selvstændighed. Kommunen begyndte derfor i stigende omfang at arbejde for en udvikling af kommunen – en indsats, der, som vi senere skal se, så

afgjort bar frugt. – Men her midt i 1960'erne var kommunen endnu ikke blevet rigtigt »opdaget« af århusianerne som et alternativt boligsted til midtbyens lejligheder eller forstædernes boligblokke og parcelhuskvarterer. Kommunen lå gemt godt af vejen i forhold til de store færdselsårer, og Hinnerup gjorde sig på ingen måde bemærket for folk uden for kommunegrænsen. Hvad der var af »socialt«, kulturelt, var de enkelte sognes/byers egne fester: høstfester, fastelavnsfester, julefester o.lign. Derudover havde der siden 1939 været afholdt en årligt tilbagevendende sommerbyfest i Hinnerup, arrangeret af byens Haandværker- og Borgerforening. Foreningens initiativ var opstået i et forsøg på at genindføre de fordums store folkefester – grundlovsfesterne. De nye byfester blev også afholdt på den gamle festplads i skoven, og det blev fester, hvor by og land i forening fik stablet de ret succesrige fester på benene, hvis faste indslag var ringridning, kåring af Miss Hinnerup og lignende herlige konkurrencer.

Hovedtrækket var således en udpræget landkommune, primært beboet af folk med tilknytning til det der eksisterende landbrug og øvrige lokale arbejdspladser. Faciliteter, som for byfolk var en given ting: daginstitutioner, heltidsbibliotek, kulturelle arrangementer, som f.eks. koncerter og teaterforestillinger, var ikke noget, byrådet bevilgede penge til. Behovet var der ikke.

Galten. Den lille landboby, der fik en station

Landsbyen Galten havde ligget derude på landet gennem hundreder af år, gemt godt af vejen og uden nogen egentlig forbindelse med omverdenen. Der var ingen gennemgående veje, der gik fra en købstad til en anden, men derimod kun de lokale hjulspor, som gård- og husmændene benyttede, når de med deres hestevogne skulle bevæge sig uden for deres egen domænegrænse.

I følge den første egentlige folketælling fra 1787 boede der i Galten sogn dette år 215 personer fordelt på 54 husstande. Folketællingen anfører ud for hovedforsørgeren dennes arbejdsstilling, og en hastig gennemgang efterlader et indtryk af et lille landsogn baseret på landbrug og de dertil knyttede almindelige landsbyhåndværkere som smed, snedker, bødker og hjulmand. Desuden var der en, der levede af at binde strømper, der var tre vadmelsvævere og en enkelt linnedvæver.

Det var tydeligt, at Galten ikke var et rigt og solidt samfund. Der var – sammenlignet med f.eks. Hammel i samme periode – mange fattige. Af de i alt 54 hovedforsørgere var de seks direkte anført som »fattige«, mens der ud for fire andre var anført, at de modtog almisse eller var betlere. Desuden var adskillige andre betegnet som »daglejer« – et heller ikke just hverken givtigt eller stabilt erhverv – og ved andre igen »haver lidet Avling at leve af«.¹

*Galten Stationsbygning.
Arkivfoto.*

Dette lidt armodsaftige billede af den lille landsby fastholdtes ved folketællingerne i 1801 og 1834. Udparcelleringen, der fulgte i kølvandet på jordens udskiftning i forbindelse med de store landbrugsreformer i slutningen af 1700-tallet, betød for Galten sogns vedkommende – som det også betød i de andre af landets sogne – en kraftig vækst i husmandsstanden. I året 1814 var der således 18 gårde og 18 huse i landsbyen, men bare 40 år senere var husenes antal, ofte små husmandssteder, steget til 41 huse. Til gengæld var gårdenes antal reduceret til i alt 16.²

Det lille lukkede samfund havde ved børnefødsler og ved tilflytninger fra de omkringliggende sogne gradvist vokset sig større. I 1834 var Galten sogns indbyggertal blevet næsten fordoblet, og der var kommet andre og flere håndværk til. I folketællingen kan man læse, at sognet nu havde 3 skræddere, 3 træskomænd, 4 pottemagere og 9, for-

trinsvis enlige, kvinder og enker, tjente til det daglige brød som spinnersker.³ Endvidere havde landsbyen også fået sin egen kro. Men egentlige handlende kom ikke til Galten sogn før efter 1862, hvor købstadmonopolets ophævelse og næringsfrihedens indførelse gav mulighed for, at høkere m.m. kunne oprette butikker i landkommunen. Men i 1862 fik Galten sin egen købmand. Indtil da havde man klaret sig ved hjælp af selvforsyning og indbyrdes byttehandel.

I 1844 blev der fra statsmagtens side truffet en beslutning, der fik stor betydning for Galtens udvikling i de næstfølgende mange årtier, ja helt op til dette årti, 1990'erne. Man besluttede nemlig, at købstæderne Århus og Ringkøbing skulle forbindes trafikalt ved anlæggelse af en ny hovedvej. Hovedvejens linieføring kom til at ligge lige syd for Galten, der nu blev revet ud af sin hidtidige afsondrethed.

Hovedvej A 15, som den nye ho-

vedvej blev døbt, betød også, at Galten bosætningsmønster ændrede karakter. Det nye trafik anlæg med den direkte og hurtige forbindelse til Århus virkede som en magnet. Nyankomne bosatte sig i vid udstrækning langs den nye vej, og det var også her, de handlende slog sig ned. I 1880'erne var der således hele tre detail- og brændevinshandlere, der havde etableret sig ved hovedvejen. Også lokale folk fulgte det nye bosætningsmønster.

Samtidig betød landbrugsreformerne med jordudskiftningen, at mange gårde flyttede ud fra landsbyen. I tiden omkring århundredskiftet var der derfor tyndet gevaldigt ud i den gamle landsbymidte – ledige grund- og jordarealer talte deres tydelige sprog.

I 1880'erne var sognets indbyggertal nået op på 765 personer, mere end en 3-dobling i forhold til 100 år tidligere. Der var i løbet af de sidste årtier af 1800-tallet kommet både læge, apotek og dyrlæge til sognet, og man havde også fået sit eget pengeinstitut, Sparekassen. Men de næste tre årtier blev en stagnationsperiode, hvor der ikke skete nogen udvikling. Tværtimod gik sognet indbyggermæssigt lidt tilbage; i 1901 boede der således kun 737 mennesker i Galten sogn.

Galten forblev den lille rurale by i det lille rurale sogn, det mindste i hele herredet. En by og et sogn, der var totalt domineret af landbruget og de små lokale håndværkere, der betjente landbrugsbedrifterne.

Men i 1902 kom et nyt trafik-an-

læg til byen. Med Hammel-Århus banens anlæggelse besluttedes det, at en af hovedstationerne på denne jernbanestrækning skulle ligge i Galten. Landsbyen blev derved udnævnt til at blive det trafikale knudepunkt for den nære omegns befolkning. Det var herfra, disse tog deres udgangspunkt, når de skulle enten til Hammel eller Århus – indtil disse byers pulserende handelsliv. Stationsbygningen blev placeret lidt nord for den gamle landsbymidte, der hvor der nu er torv. Og ligesom Hovedvej A 15 60 år tidligere havde bestemt landsbyens efterfølgende bosætningsmønster, således kom også jernbanen til at bestemme udviklingen i de næstfølgende årtier. Tyngdepunktet for nybyggeriet blev flyttet fra at være syd for landsbyen, ved hovedvejen, til nu at foregå lidt nord for denne oppe ved stationsbygningen.

Første bygning blev baneformandshuset, nu Bakkevej 1, og kort tid derefter blev »Galten Afholds- og Gjestehjem« opført. Grundene fra de udflyttede gårde blev udstykket, og i løbet af det næste årti opstod der her en samlet bebyggelse, strækkende sig fra stationsbygningen til kirken inde i landsbyen. Det nye trafikale »vidunder« og placeringen af en station i Galten betød således utrolig meget for den lille landsby, der nu blev »hævet op« til en stationsby. I kølvandet kom en del nye mennesker, nye mennesker med andre erhverv end man hidtil havde set i landsbyen. Stillsigtsbetegnelser som dræningsmester,

Galten ølbryggeri ca. 1900. Arkivfoto.

brøndgraver, stenhugger, vejmand, rebslager, glarmester, urmager, bager m.m. var allesammen tegn på, at den stigende specialisering af arbejdslivet, der var den direkte afledning af den begyndende industrialisering af samfundet, også havde fundet vej ud til Galten.

I 1911 – det første år, hvor landsbyen er talt op som en selvstændig enhed, og ikke bare som en del af sognet – var der i alt 320 mennesker bosat i byen. I sognet som helhed boede der 817, dvs. godt $\frac{1}{3}$ af befolkningen havde bopæl i Galten Stationsby. Og ganske som det var tilfældet i både Hammel og Hinnerup betød den stadige afvandring fra landbruget, at landkommunens ho-

vedby, som Galten bl.a. i kraft af sin station havde udviklet sig til at blive, voksede sig stadig større, mens de andre småbyer enten stagnerede eller direkte gik tilbage i indbyggertal. I 1921 boede således over halvdelen, i alt 473, af sognets daværende 910 beboere i stationsbyen, der efterhånden havde udviklet sig til at blive en rigtig lille by. Man havde fået forsamlingshus, mejeri og brugsforening. Et bryggeri var blevet opført ved hovedvejen, og man havde fået 2 teglværker. En ny landsbyskole blev det også til, ligesom byen i 1914 havde fået sit eget elektricitetsværk.

Strukturen af en by var blevet synlig. Den bymæssige bebyggelse

Galten. Parti af Nørregade set fra nord, ca. 1905. Arkivfoto.

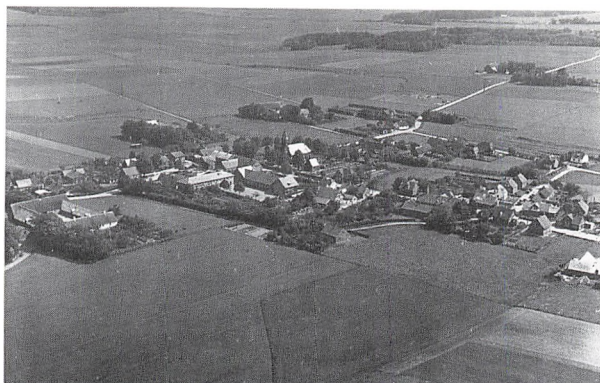
var blevet stærkt udvidet og i 1930'erne, hvor byens indbyggertal var steget til 537, fik man eget vandværk, byen blev kloakeret, og Søndergade, stationsbyens hovedgade, blev sågar asfalteret. Byen indeholdt efterhånden både kirke, skole, apotek, bank, teknisk skole, elektricitetsværk, Sparekasse, teglværk, afholdshotel, station, posthus samt – byens størrelse taget i betragtning – en del forretninger.

Men de følgende årtier blev præget af stagnation I 1955 var byens indbyggertal kun kommet op på 619 personer, en stigning på 82 personer på 25 år. Omregnes dette til en gennemsnitlig årlig vækst, fik byen 3,28 nye mennesker om året. Fødsler og dødsfald taget i betragtning var Galten således et samfund uden de store befolkningsudskiftninger og uden egentlige udviklingstendenser – et klassisk eksempel på den lille status-quo-agtige by ude på landet.

Hvad man havde af funktioner og tilbud, rakte lige til dagen og vejen. Indtil 1956 var f.eks. de folke-

skoleelever, der ønskede at gå videre i uddannelsessystemet, henvist til at rejse til realskolen i Silkeborg. Men netop i 1950'erne barslede lovgivningmagten med Den Blå Betænkning, som tilkendegav, at nu skulle børn gå længere i skole og have mere undervisning. Endvidere pålagde den de enkelte kommuner at betale for børnenes undervisning. Storning-Stjær-Galten kommune blev derfor nødt til at sørge for en udbygning af sit skoletilbud – i modsat fald skulle man jo sende pengene med eleverne ud af kommunen. I 1956 oprettede man derfor et selvstændigt 3-årigt præliminærkursus i byen. Lokalerne lejede man sig til hos Håndværker- og Borgerforeningens nybyggede Tekniske Skole, det nuværende Galten Rådhus. Også en ny folkeskole blev det til. I 1962 indviedes Gyvelhøj-skolen, og fra starten var der 362 elever, 19 klasser og 18 lærere. Byens indbyggertal var i 1960 kommet op på 762 personer og var ikke selv i stand til at levere et sådant elevtal, men da skolerne i resten af kommu-

*Luftfoto af Galten by 1948.
Arkivfoto.*

nen enten var eller blev nedlagt i forbindelse med indvielsen af den nye skole, skulle denne aftage også disses elever. Indbyggertallet i hele kommunen var i 1960 på 1983 personer, der var fordelt i de i alt 623 husstande, der var på daværende tidspunkt.

Men byen Galten var og forblev den lille »bondeby«, der lå et godt stykke ud ad Silkeborgvej. Godt nok var byens faciliteter gennem årene udvidet med et bibliotek i skolen, en handelsskole, et alderdomshjem, hvor det kommunale kontor var placeret (mere plads havde man simpelthen ikke behov for), et privat hvilehjem, flere filialer af banker og sparekasser, dyrskueplads, sportsplads, biograf, 2 slagterier og en telefoncentral. De nødvendige dagligvarebutikker, såsom købmand, bager og slagter, var også at finde i byen, men gik behovet i retning af udvalgsvarer som el-artikler, bøger m.m., gik man forgæves på indkøb i Galtens »strøg«. Nu var man kommet på »landet«, og de faciliteter, som har været nævnt ovenfor, var

dækkende for de behov og krav, den lokale befolkning havde. Sådan havde man »altid« haft det, og det var godt nok. Desuden var man vant til at tage til torsdagsmarkedet i Hammel eller på indkøbsture i Århus – og begge dele var for lokalbefolkningen udflugtsmål, man så hen til.

Kulturelt var samfundet delt op i de forskellige småbyer, der var i kommunen. Man var sig selv nok, og man skulle i hvert fald ikke blande sig for meget med dem fra nabolandsbyen, for »de var jo lidt småtossede allesammen«. Landsbyvist afholdt man sine årsfester, men selv de var på retur i 1950'erne og 1960'erne, hvor de små samfund rundt omkring lidt efter lidt blev drænet for mange af sine livgivende aktiviteter.

Som samlende organisme virkede de få foreninger, der endnu viste sig levedygtige.

Også i Storring-Stjær-Galten kommune begyndte man i 1960'erne at forhandle sig frem til med hvem, hvornår og hvordan man

skulle sammenlægges. Som tilfældet havde været i de to andre kommuner, ønskede man heller ikke i Galten at stå uforberedte og derved måske risikere at få noget trukket ned over hovedet, som man ikke var interesseret i. Mange kommunesammenlægninger var derfor en realitet længe før den officielle lovpligtige sammenlægningsdato af 1/4-1970, hvor de hidtil eksisterende ca. 1300 sognekommuner skulle reduceres til 275 primærkommuner.

Storring-Stjær-Galten kommune blev således allerede i 1966 – i henhold til kgl. resolution af 21/1-1966 – sammenlagt med nabokommunen Sjelle-Skørring Sognekommune. Den nye kommune fik navn efter den største by i den nu sammenlagte kommune, nemlig Galten, og den startede sit virke den 1/4-1966.

Kommunen var dog stadig ikke stor nok til at kunne gælde som en primærkommune, og i forbindelse med den officielle kommunesammenlægningsdato 1/4-1970 kom også Skivholme-Skovby kommune med ind under Galten kommune. Denne er således sammensat af tre tidligere små landkommuner, med de identitetsmæssige og kulturelle forskelle, der er gældende i disse små lokalt forankrede samfund. Med sammenlægningen kom kommunens samlede indbyggertal op på 5300, hvoraf de 1835 boede i Galten by. Men på dette tidspunkt var Galten allerede blevet en del af det område, som århusianerne havde kastet sig over i deres stadige søgen efter nye boligområder.

NOTER

Nye tider. Nye bosteder:

1. Statistiske Meddelelser, 4. rk., bd. 37. 1911
2. Vagn Dybdahl: Det nye samfund på vej 1871-1913, i: Dansk Social Historie, bd. 5, 1982, p. 88-91.
Niels Peter Stilling: De nye byer, Selskabet for stationsbyforskning 1987, p. 50
3. Niels Peter Stilling, op cit., p. 50
4. Jyske Byer og deres Mænd, bd. 7. 1917, p.61
5. Publiceret dels i »Stationsbyen«, dels som en samlet afhandling af Niels Peter Stilling, op cit., p. 165 ff. Han har bragte oplysninger stammer fra sidstnævnte.
6. Niels Peter Stilling, op cit., p. 176
7. Niels Peter Stilling, op cit., p. 146
8. Denne tabel er udarbejdet af Niels Peter Stilling. Op cit., p. 165 ff. Han har benyttet Traps 3. udgave 1901-04 som kilde.
9. Niels Peter Stilling, op cit., p. 531 ff

Hammel. Embeds- og handelsbyen.

1. Midtjyllands Avis, d. 7/7-1990. Tillægget.
2. Arne Gammelgaard: Grever og godtfolk, AKKA-Hammel 1985, p.29
3. M. Mejlbj: Hammel By i: Jyske Byer og deres Mænd, bd. 7, 1917. De flg. citater stammer fra forskellige sider i denne artikel: p. 61, 77, 62, 63, 64
4. Arne Gammelgaard: Magt og mennesker, AKKA-Hammel 1987, p.138f

Hinnerup. En by bliver født.

1. A. Grønbæk: Hinnerup By i: Jyske Byer og deres Mænd, bd. 7, 1917, p.253f
2. Jubilæumsskrift 1987, udg. af Støtteforeningen for Hinnerup Egnarkiv, Hinnerup 1987, p.7
3. Jubilæumsskrift 1987, op cit., p. 17
4. A. Grønbæk, op cit., p.271f

Galten. Den lille landboby, der fik en station.

1. Chr. Jespersen og Ernst Johansen: Galten Sogns historie 2. del i: Annales. Galten Egnarkivs Årsskrift 4, 1985, p.34
2. Chr. Jespersen og Ernst Johansen, op cit., p.32
3. Chr. Jespersen og Ernst Johansen, op cit., p.34

Omkring Helsingør Theater

Af HENRIK NYROP-CHRISTENSEN

Kort efter Dr. Ryges og demoiselle Pohlmanns aftenunderholdning fik Helsingør besøg af det Ehler'ske skuespillerselskab, som gav to forestillinger på byens andet teater, tilhørende den delvis likviderede klub *Enigheden*, – nemlig den 27. juni og den 2. juli 1827. Det dramatiske selskab »Enigheden«s stiftelsesår kender vi ikke, da selskabet ikke har efterladt sig papirer af nogen art, og byens avis mangler for årene 1803-1826, så vi kender det bedst fra herredsfoged Ole Lunds skildring, trykt i tidsskriftet »Museum« 1892: »Der spilledes overalt af Dilettanter. En stor Del af Familielivet, navnlig i Familier, mellem hvis Medlemmer der fandtes en eller anden, der blev greben af denne Mani, gik endog op deri. Der spilledes af Militære og Civile, af Fornemme og Lave, af Voxne og Børn ... En Forestilling i 'Enigheden' mindes jeg i Særdeleshed meget tydelig og vel næppe nogensinde forglemmer jeg den: det var Opførelsen af Sørgespillet Dyveke. Jeg tør dog ei heller benægte, at Publikum den Aften overtraadte alle Sømmelighedens Grændser og betragtede det Hele som en Travesti paa et Sørgespil; thi da Sigbrit i sin Angest over Dyvekes pludselige Sygdom ved Nydelsen af de forgif-

tede Kirsebær pathetisk udbrød: 'O, hent Diderik Slagter, hent Diderik Slagter!' udbrød en saa infernalsk Bifaldsstorm og Bravoraab og en saadan Kalden paa Slagteren, at man maatte glæde sig ved, at det skrøbelige Theater ikke styrtede sammen over det syndige Publikums Hoved«.

»Men ogsaa dette Theater havde sine udkaarne Yndlinge, og dertil hørte den unge Korporal J., den brave Sergent Holmer Hansen og den fortræffelige Overfyrværker S., især naar de viste sig i Ridderdragter med bredskyggede opkrammede Hatte med nedfaldende Struds-fjer, vældige Sporer, der klingrede ved hvert Skridt, og brede Slagsværd, der raslende slæbte henad Gulvet. Hvad kunde Du Sidstnævnte, gjøre for, at Du var saa nærsynet, at Du, da du som rasende Helt kom styrtende ind på Scenen, oversaa Theatrets Lidenhed og faldt ned i Orkestret, hvor du ødelagde Bassen og nær havde ødelagt Dig selv? Det forhøiede jo kun det Tragiske, da Du saaledes pludselig forsvandt i Afgrunden«.

»... Denne Theatermani vedligeholdte sig i sin fulde Kraft til Slutningen af Tyverne, men da begyndte den lidt efter lidt at vige Pladsen for

andre Tidens Fordringer. 'Enigheden' eller 'det blaa Øie' var det første, der forsvandt. Derpaa fulgte Theatret paa Kronborg,¹¹⁵ og selve 'Dramatiken' førte kun et Skyggeliv af fordums Herlighed ...«¹¹⁶

Vi ved dog lidt mere om »Enigheden« end dette unægtelig noget negative vidnesbyrd. Arkitekt Curt von Jessen gjorde i sin afhandling om Helsingør Theater og dets bygningshistorie i »Den gamle By«s årbog 1963 opmærksom på en lejekontrakt i Helsingør Skøde- og Panteprotokol 1820-24, ifølge hvilken bagermester Joh. A. Bordier fra påske flyttetid 1821 til »Selskabet den Dramatiske Forening« (hvorved kun kan menes »Enigheden«) »følgende Leiligheder ... i den mig tilhørende Gaard paa Hjørnet af Kongens Gade og St. Annegade under Brandtaxations N° 73 her i Byen beliggende – Gienstanden for denne Leiecontract er denne:

1.

a, et Loft i første Etage tilligemed de Værelser som er i den Linie eller Flugt fra St. Annegadens Hjørne af, til Enden af Gaarden ud til Kongens Gade. –

b, et Loftet [sic] derover omtrent Tolv Alen lang paa følgende Vilkaar.

2.

Jeg Bordier nedbryder alle de Skillerumme i denne Leilighed, som Selskabet ønsker, saaledes at det bliver i en Flugt: dog med Undtagelse af et Værelse som nu beboes af Brasch. -

3.

Lader ieg legge i denne heele Leilighed nyt Gulv hvor det gøres nødvendig, og Loftet sætte i forsvarlig Stand, samt over alt hvor det gøres nødvendig udsprekke og hvitte.

4.

Lader ieg opbygge et Værelse med Kakkelloven [sic], som bliver over min Bager-Oven og af den Størrelse som Selskabet ønskede, dog ikke større end tre Fag, samti[dig] lader indsætte et Fag Vinduer, ligeledes lader indsætte to Fag Vinduer, som af Selskabet bliver bestemt.

5.

Lader ieg sætte en nye Trappe fra Gaarden igiennem Laagen og en nye Trappe istæden for den Trappe der har sin Indgang fra Forstuen i St: Annegade, NB den nye Trappe kommer til at staae paa det Sted hvor den gamle nu er, og disse tvende Trapper maae være forsvarlige, ligeledes lader ieg sætte en Trappe som skal være til Opgang for Vedkommende til øverste Loft. –

6.

Tillader ieg /: at denne Leilighed skal være til Theater, for der at spille Comoedie /: at lade nedbryde et Hull i Gulvet til en soufleur Kasse, paa hvilket Sted Selskabet finder det passende. -

7.

De i 2^{den}, 3^{die}, 4de og 5te Poster benævnte Reparationer og Forandringer bliver for min Bordiers Bekostninger, og forpligter ieg mig til at faae det aldeles forsvarlig færdig saaledes som Aftalen var; det seneste 8te Dage efter først kommende Paaske Fløttedag dette Aar. –

8.

I Aarlig Leie betales for disse Leiligheder 140 Rbd: i Sedler og Tegn siger Et Hundrede og Fyrgetyve Rigsbankdaler Sedler og Tegn. -

9.

Denne Leie Contract vedvarer i alle dens Punkter og Bestemmelser i Tre paa hinanden følgende Aar, altsaa til Paaske-Fløttetid 1824; derefter med ¼ Aars forud lovlige Opsigelse til de sædvanlige Fløttetider, - Mikeldsdag og Paaske. -

Denne [læs: Den] ved Selskabet[s] Spille-Aftener eller til andre Tider forefaldne Beværtning; nemlig med Punsch, Øl, Brændeviin, Kager og Smør-Brød paatager ieg mig; og tillades ingen anden Restauration der, saalænge ieg leverer gode Vare og billige Priser. - ...«

Kontrakten er paa selskabets vegne underskrevet med Navnene *Peper, Abrahamsen, Frydsheler* og *H. Hansen*.¹⁷

Ejendommen havde Bordier købt et halvt års tid før på auktionen efter den fallerede brændevinsbrænder Ole Pedersen Borup. Det, som »Enigheden« lejede, må være 2. stokværk i sidebygningen ud til Kongensgade, som i auktionsbetingelserne i Skøde- og Panteprotokolten er beskrevet som en grundmurret sidebygning i to etager med vinkeltag, »hvoraf 1ste Etage er indrettet med et Portrum, en Forstue og 2de Stuer med Brædegulv, Brædeloft og hvide Vægge ... Fra indbemeldte Portrum er ved en Trappe Opgang til 2^{den} Etage, som er indrettet med 2de Forstuegange, 3 Stuer og 2 Kamre alt med Brædegulv, Loft og hvide Vægge, her udi staaer en Jernbilæggerovn og en d^r Steenovn med en Jern forplade. Endvidere er herved et Kiøkken med Bræde og Steengulv, Ellers herover Loftsrum.«¹⁸

Men det gik altså til agters med selskabet – nok snarere på grund af den i 1819 indførte selskabsskat end på grund af pludselig svigtende interesse, sådan som Ole Lund mener – og vort næste skriftlige vidnes-

byrd om selskabet er netop fra 1827, kort efter at teaterdirektør Ehlers havde spillet der. Thi i Helsingørs Auktionsprotokol for Løsoøre finder vi den 15. oktober 1827 indført følgende:

»Aar 1827 den 15de October om Formiddagen Klokken 10 mødte, ifølge mundtlig Requisition af Procurator *Møller*, paa Auctions-Directeurs, Herr Justitsraad *Steenfeldts* Vegne, Fuldmægtig *Grave* og paa Auktions-skriverens, Herr Cancellieraad *Spies's* Vegne, Contoirist *Arntsen*, med Vidnerne *Fruerlund* og *Schwartz* i Gaarden N° 73 ^a i St: Annegaden, for at afholde offentlig Auction over Selskabet *Enighedens* Inventarium og Garderobe. -

»Requyrenten, Procurator *Møller*, mødte, fremlagde saalydende Conditioner og begjerede Auctionen fremmet.

»Forinden videre passerede, mødte Skræddermester *Dahlgreen* samt Bryggerne *Rasmus Petersen* og *Lars Collerød*, der, som Medlemmer af Selskabet *Enigheden*, fandt dem foranledigede til at begjere denne Auction hævet, imod at betale alle deraf flydende Omkostninger, for, imellem dem selv, Bødkermester *Moberg* og andre af Selskabets Creditorer, at træffe en nærmere Overeenskomst, saavel om Salget af Garderoben og Inventarierne, som om Selskabets Gjeld og deres Tilgodehavende. Saavel Requyrenten, som Bødkermester *Moberg* erklærede, paa Grund af Foranførte, ikke at have noget et erindre imod at Auctionen hæves, dog under den Betin-

gelse, at Skræddermester *Dahlgreen* paa egne og Øvriges Vegne ved sin Underskrift i Protocollen, forpligter sig, paa Anfordring, at betale Procurator *Møller* for forgjæves Auction og øvrige Omkostninger circa 6^{ted} Sedler.«¹¹⁹

Selskabet klarede altså denne gang frisag, og vi møder da også af og til selskabets teater i de kommende år som ramme om enkelte gæstende kunstners optræden; det synes dog klart, at man kun vælger »Enigheden«, når der ikke er plads i Helsingør Theater eller Øresunds Klub, – eller man ikke er så godt ved muffen. Af regnskabet for indbetalingen af afgiften til Frue Kirkes genopbygning for 1828 ses det, at mens Det dramatiske Selskab endnu havde 89 medlemmer, og selskabet på Kronborg havde 20, mønstrede »Enigheden« kun – 6! Da selskabet ikke nævnes i de tilsvarende regnskaber for 1820, må det formodes, at det først er oprettet senere – måske netop i 1821, da det lejede sig ind hos Bordier. – Selskabets endeligt må vi også berøre. Ejendommen på hjørnet af St. Annegade og Kongensgade har i 1837 bagermester Huusman som ejer, og i protokollen for Skatter og Afgifter, Sager vedr. Bygningsafgiften, finder vi i 1837 følgende notat: »At øverste Etage med Undtagelse af 2de Værelser til St. Annegaden i Gaarden N° 73 a paa Hjørnet af St. Annegaden og Kongensgade beliggende ..., som er bestemt til Bortleieelse har formedelst Mangel af Leier staaet ledig og aldeles uafbe-

nyttet fra Paaske Flyttedag 1833 og til Michaeli Flyttedag 1834 samt fra Paaske Flyttedag 1835 til Michaeli Flyttedag 1836, det vorder herved bevidnet.

»Helsingør d. 19 Mai 1837.

»*Pitt Jensen.* *L. Sørensen.*
Bagermester. Strømpevæver.«¹²⁰

Og dette stemmer godt med, at vi i auktionsprotokollen for løsøre finder indførelse om auktion på begæring af prokurator Møller »over det forhenværende dramatiske Selskabs Enighedens Garderobe m.m.«, som afholdtes 5. februar 1833. »Forinden videre passerede mødte Bager *Huusmann* som i Krav af tilgodehavende fastslog 50rd Sedl: for Opbevaring af de følgende Ting i den ham tilhørende Leilighed, og erhvervede sin Ret til at søge Erstatning i det eventuelle Auctionsbetløb.« Meget kan den gode Bagermester dog ikke have faaet ud af det, for en del af teaterinventaret blev opråbt »forgjæves«, således en del af garderoben: en kongedragt, to ridderdragter, en spansk dragt, en blå do., en rød do., en hvid do., en sort do., en brun do., en grøn ridderskjorte, en grøn kjole, en do. med guld, syv hatte, en pokal, pistol og en harpe, et træben m.m., en damekjole o.s.v. Derimod købte vognmand Schmidt en slobrok, mens Huusman selv købte: »et malet For-

På næste og følgende side: Forside og side 6 af auktionskatalog over selskabet »Enigheden»s garderobe og øvrige inventar, 1833. – Efter fotokopi af exemplar i Landsarkivet for Sjælland.

Fortegnelse

over

endeel Karakterdragter, m. m. tilhørende det dramatiske Selskab Enighedens Garderobe, som ved offentlig Auction sælges i Gaarden No. 73 a paa Hjørnet af St. Anne- og Kongensgade her i Byen Tirsdagen den 5te Februar om Formiddagen Kl. 9 $\frac{1}{2}$, efter følgende

Conditioner

- 1) Hvad som kjøbes modtages ved Hammerlaget, uden videre Ansvar af Sælgeren.
- 2) Ubekjendte og de som Incassator anseer for Uvederhøftige, hvoriblandt de der maatte være noget skyldig fra foregaaende Auctioner, gives ingen Credit.
- 3) Kjøbesum med Tillæg af 6 p. pr. Rbd. i Omkostninger betales inden 6 Uger fra dato til Procurator Møller.
- 4) I Tilfælde af Sogsmaal er Kjøberne pligtige at erstatte alle deraf foranledigede Omkostninger skadesløse.

Helsingør den 1ste Februar 1833.

D. Dählgren.

Helsingør 1833.

Trykt hos P. W. Grøner & Co.

*Overdraget med Ansvar
den 5te Febr 1833*

(6)

- 94 2 Eræbeen, 2 Maarnstierner og enbeel Stoffe
95 en Silke Damekjole
96 en Madrats dito
97 en figureret dito
98 forskjellige Dametroier og Livstykke
99 et Forsteppe malt paa den ene Side, indehol-
der 24 Al. Dug
100 et Bagsteppe malt Skov paa begge Sider, in-
deholder 24 Al. Dug
101 et dito malt Gade paa en Side og Collonade,
indeholder 24 Al. Dug
102 et dito malt Horizont og Stue, indeholder 24
Al. Dug
103 et dito malt Stue
104 et dito malt Stue paa begge Sider
105 10 Couliiser af Lærred, indeholder 3½ Al. Stk.
106 8 dito af dito
107 9 Stk. Rammer med Papir
108 9 Stk. dito med dito
109 14 Stk. Lampetstænger
110 29 Stk. blif Lampetter
111 2 Stk. hvide Lænestole
112 2 Bænke overtrukne med Lærred
113 2 Eræer
114 1 Bord, 2 Hylde og 2 halvrunde Lampetter
115 1 Speil i forgyldt Ramme
116 1 dito i birke træes dito

tæppe, 1 Bagtæppe, 1 do., 1 do, 24 al. dug, 1 do. malet Stue, 1 do., 10 Coulisser, 8 do., 9 Stk. do. med Rammer, 9 Stk. do. med Rammer, og 14 Stk. Lampetstænger, 2 Træer, 1 Speil, 1 do., 2 besk.[årne?] Stiger m.m., 18 Stk. Jernstænger, 2 Dørre, 1 Vindue og en Port, 2 Coulisser, 6 Stk. Flager, nogle Knager, 9 Stk. Bænke, 6 Stk. do., et Skilderum, 1 Trappe, 1 Lampeindretning, Endeel Vaser, Endeel Stakitværk, nogle Sætstykker og nogle Stolper.« Vognmand Schmidt købte 1 Stk. Bræddegulv og 1 Lysekrone. Men vi ser, at det fortrinsvis er nyttige ting, der blev solgt – bagtæpperne er næppe købt for at smykke bagermesterens hjem – snarere på grund af det gode lærred, der var i dem.¹²¹ Men i hvert fald fortæller auktionskataloget noget om det lille teater og dets udstyr.

Og det var altså her, det Ehlers'ke selskab spillede i sommeren 1827.

Det var et af provinsens mindre – og mindre gode – selskaber. Carl Wihelm Ehlers (død 1838) var tysk født, men spillede helst på dansk, selv om han aldrig rigtig lærte at udtale sproget; han havde været korporal i den danske hær, men debuterede 1815 som skuespiller hos den gamle tyske teaterdirektør Gotthard Steiener, og fik i 1821 selv privilegium. Selv skal han have været en ganske god skuespiller, trods accenten, men selskabets øvrige skuespillere var få og oftest middelmådige; og nogen bedring var der aldrig udsigt til, da fallitten bestandig truede, selv om han sparede en

gage ved at hans kone, Cathrine Ehlers, der var fra Faaborg, påtog sig en del roller, skønt hun var en ren dilettant og udtalte det danske sprog – ud fra *sine* forudsætninger – lige så dårligt som manden. Men hun kunne lave mad. Rundt om i landet havde hun depoter af fødevarer, og når det var rigtig skralt med selskabets økonomi, erstattede man gagerne med vederlag i maddammens gode mad. Hun blev med årene meget omfangsrig, og hendes optræden som de fagre ungmøer i selskabets ridderstykker må have været bizar; men hun elskede de roller, og tænkte ikke på, hvad indtryk hun gjorde på publikum.

I »Enighedens« lokale opførte det Ehlerske selskab den 27. juni 1827 Kotzebues lystspil »Landstedet ved Kongeveien«, en omskrivning af Kotzebues egen bearbejdelse af det franske lystspil »Skuespilleren imod sin Villie«; det havde mellem 1813 og 1825 opnået 11 opførelser på Det kgl. Teater, men længe endnu morede provinsens publikum sig over »Landstedet«, som de fleste selskaber havde på repertoiret. Dette stykke efterfulgtes af 2-akteren »Bedsteforældrene, eller det snurrige Frieri« af Balthasar Bang, som i 1814 havde opnået fem opførelser på Det kgl. Teater, om hvilket Over-skou i sin teaterhistorie – efter at have refereret den yderligt tynde, omend forviklede handling – skriver: »Det Kunststykke, at udtvære dette ubetydelige Stof – en blot løselig Sammenriening af nogle trivielle, allerede i Datidens Lystspil for-

slide Situationer, – til to Acter var kun gjort ved en Masse mundkaad og karakterløs Snak, som skulde gjælde for Vittighed, Naivitet og Lune. Imidlertid, i den Grad var Publikum blevet vænnet til det Platte, at dette vandede Dilettantarbejde, ved en fortræffelig Udførelse ... nød et ikke ringe Bifald, der dog ikke kunde holde det på Scenen i flere end 5 Forestillinger.«¹²² – Næste gang, den 2. juli, bød Ehlers på to ting, nemlig først Rahbeks bearbejdelse af et fransk lystspil, »Døbeddelen, eller Moderen sin Datters Rival« (opført 1807-14 på Det kgl. Teater/Hofteatret af Rahbeks dramatiske skole - i alt 8 gange), og derefter »Punscheselskabet, komisk Karikatur Pantomime i 1 Act.« Avertissementet for denne forestilling slutter med nogle ord, som måske vidner om selskabets finansielle situation: »Da det er den sidste Forestilling, som jeg agter at give, saa smigrer jeg mig med det glade Haab, at det respective Publikum godhedsfuld ville bæere mig med deres Besøg. Ehlers.«¹²³ Hans forhåbning er næppe gået i opfyldelse – om ikke af andre grunde, så fordi besøget midt om sommeren næsten altid var dårligt.

Unægtelig har det større interesse at se på to længere besøg, som det Beckerske selskab aflagde i sæsonen 1827-28 på Helsingør Theater. Selskabet selv har vi tidligere omtalt; det, der her har interesse, er dets meget omfattende repertoire, og vi vil derfor begynde med en liste over forestillingerne:

Søndag 9. sept. 1827:

Kotzebue: Roserne. – Schenk: Landsbybarbereren, eller: Skinkekuren.

Onsdag 12. sept.:

Hagemann: Den Tydskes Hævn. – Bäuerle: Den falske Catalani.

Søndag 16. sept.:

Caignez: Salomons Dom.

Onsdag 19. sept.:

Kotzebue: Den skinsyge Kone. – Holtey: Die Wiener in Berlin.

Søndag 23. sept.:

Schak: Trylletrommen, eller: Narrehatten.

Onsdag 26. sept.:

Weber: Preciosa. (Benefice for jfr. Adolphine Becker).

Mandag 1. okt.:

Cuno: Røverne paa Maria Culm, eller: Troens Kraft.

Onsdag 3. okt.:

Körner: Bruden. – Duellen, eller: Manden i Ilden. (Forfatteren er ikke angivet i avertissementet, men det betegnes her som »originalt« skuespil – altså ikke en oversættelse.) (Til fordel for de fattige).

Torsdag 7. okt.:

Cuno: Røverne paa Maria Culm.

Søndag 7. okt.:

Kotzebue: Skræder Fips, eller: Det farlige Naboelaug. – Væddemaalet, eller: De tvende Skuespillere paa Prøve. (Bearbejdet efter Kotzebues »Skuespilleren imod sin Villie« med flere nye scener). – Den drillede Skræder (pantomime).

Mandag 8. okt.:

Ziegler: Landstormen i Tyrol, eller: Kampen med Gud for Fædrelandet.

Torsdag 11. okt.:

Hentfeldt: Schinderhannes. – Körner: Hedwig, Banditbruden.

Søndag 14. okt.:

J. Weissenthurn: Urskoff og Fedrowna.

Mandag 15. okt.:

J. Weissenthurn: Johan, Hertug af Finland.

Søndag 21. okt.:

Neefe: De tvende Antoner, eller: Den dumme Gartner. – Viingaardsdyrkeren, eller: Den drillede Spradebasse (Ballet med musik af Beethoven). – Afskeds Epilog.

Som man ser, var Kotzebue, den flittige teaterskrædder, stærkt repræsenteret, hvilket var ganske almindeligt i datidens teatertrupper, – også selv om man af Det kgl. Teaters regnskaber kan se, at forestillinger med skuespil af denne skole (Kotzebue, Iffland m.fl.) ikke længere gav så gode indtægter som f.eks. Holbergs komedier og Oehlenschlägers tragedier. Alligevel har den erfarne Becker nok vidst, hvad han gjorde, når han satte sådanne stykker på plakaten, ligesom når han bragte syngestykker som »Trylletrommen« af Benedict Schach (1758-1826) eller den i udlandet – og efterhånden også herhjemme højt værdsatte »Landsbybarberen« af Beethovens lærer Johann Schenk (1753-1836) (dette stykke nåede dog aldrig Det kgl. Teater), for slet ikke at tale om det forholdsvis nye værk af Carl Maria von Weber, »Preciosa«, der kun fem år før, da den var ganske ny, havde haft premiere på Det kgl. Teater, til hvis faste repertoire den hørte 1887, da den opførtes for 104. gang; også andre rejssende selskaber end Beckers havde den på repertoiret.

Datidens store operadiva var Angelica Catalani (1779-1849), som i slutningen af sin karriere berejste

Europa og netop i 1827 gæstede København. Det er derfor morsomt, at Becker havde Adolf Bäuerles sangspil »Den falske Catalani« (»Die falsche Primadonna«) fra 1818 på repertoiret; den handler om, hvordan skuespilleren Lustig narrer beboerne i »Krähwinkel« (Ravnekrog) ved at give rollen som den berømte sangerinde. Flere danske provinsbyer håbede netop da at få besøg af hende.

Men også historiske skuespil og ridderskuespil ser vi, – hertil hører bl.a. »Landstormen i Tyrol« og de to skuespil af Johann v. Weissenthurn, »Johan, Hertug af Finland«, og »Urskoff og Fedrowna«, »romantisk Skuespil med Sang... Musikken af Løwe«; vi må formode, at der her er tale om den mest for sine lieder kendte komponist Carl Loewe (1796-1869). Og indenfor denne genre må vi endelig nævne »Røverne paa Maria Culm, eller Troens Kraft«, »Romantisk Ridder-Skuespil i 5 Akter, af Cuno (efter en sand Begivenhed.)«. Stykket, der stammer fra 1816 og endnu i 1870'erne kunne gøre lykke på større tyske scener (München), skyldes en mand, der synes at have været Tysklands svar på danselærer O.G.F. Bagge, nemlig Heinrich Cuno, der dels virkede som skuespiller, dels digtede, og en overgang havde en boghandel og et lejebibliotek i Carlsbad; han skrev en hel del lystspil i den Iffland'ske stil, men dertil en lang række ridder- og røverdramaer. I Danmark og det øvrige Norden blev han aldrig kendt - men de tyske selskaber

rejste altså dog med hans kendteste værk, »Røverne paa Maria-Culm«.

Allerede i april 1828 vendte Becker tilbage til Helsingør, og denne gang varede opholdet helt hen til begyndelsen af juli. Allerede den 27. marts ankom Beckers søn til Helsingør, formodentlig for at træffe aftaler; han rejste igen samme dag, og den 8. april ankom så hele selskabet. Denne gang så repertoiret således ud:

Mandag 14. apr.:

Hagemann: Doppelpapaen. – Titoff og Gebhard: Poststationen, eller: Den dumme Filatka.

Torsdag 17. apr.:

Ziegler: Carl den Tolvte ved Bender.

Søndag 20. apr.:

Holbein: Forræderen, eller: Den opdigtede Kierlighedsforstaaelse, – Schenk: Landsbybarbereren. – Røverne i Calabrien, levende Tableaux i 8 Forandringer, oplyst ved bengalsk Ild.

Forestilling den 23. april aflyst på grund af hr. Pöschels sygdom.

Søndag 27. apr.:

Cuno: Røverne paa Maria-Culm. (Efter fleres forlangende). – Holtey: Die Wiener in Berlin.

Søndag 4. maj:

Theodor Hell (efter det franske): Benefice-Forestillingen.¹²⁴ – Himmel: Den drillede Tapetmager.

Onsdag 7. maj:

Castelli og Seyfried: Den Forældreløse og Morderen. (Stort melodrama i 3 akter).

Torsdag 8. maj:

Den Forældreløse og Morderen.

Søndag 11. maj:

Johanna von Weissensturn: En Mand hjælper den anden. – Neefe: De to Antoner, el-

ler: Den dumme Gartner. – Kong Jephta's Offer, levende Tableaux i 8 Forandringer, belyst ved bengalsk Ild.

Søndag 18. maj:

Zschokke: Abzellino, den store Bandit.

Torsdag 29. maj:

Kotzebue: Den huuslige Tvist. – Sang af madam Dorsch: Bravour-Arie af Paër. – Angely: Discipel-Streger, eller de smaae Vildt-tyve.

Søndag 1. juni:

Müller: Skræder Kakadu, eller: De to Søstre fra Prag.

Mandag 2. juni:

Den Forældreløse og Morderen. (Efter fleres forlangende).

Søndag 8. juni:

Elmenreich: Röschens Udstyr. – Discipel-Streger.

Søndag 15. juni:

Töpfer: Frederik den Stores Dagsbefaling. – Discipel-Streger.

Fredag 20. juni:

J. von Weissensturn: Elisane, Prindsesse af Bulgarien, eller: Skoven ved Hermanstadt. – Kong Herodes's Giæstebud, levende Tableaux i 8 Forandringer, oplyst ved bengalsk Ild. (Benefice for mad. Adolphine Rosenbusch, f. Becker).

Mandag 30. juni:

Ernst von Houwald: Forbandelse og Velsignelse. – Angely (efter det franske): De syv militaire Piger. (Til fordel for selskabets medlemmer).

Søndag 7. juli:

Kotzebue: Lyststedet ved Landeveien (med tilføjet dansk scene). – Winther: Den reisende Student, eller: Tordenveiret. – Afskeds-Epilog (fremsiges af mad. Rosenbusch).

Denne gang præges repertoiret mest af de historiske stykker og af syngestykker. Det sidste hang nok

sammen med to ting – dels Beckers interesse fra tidlig tid for syngestykker (han træffes allerede 1801 som teaterleder i Schwerin¹²⁵), dels – og vel især – den omstændighed, at han til denne spilleperiode i Helsingør engagerede – som det hedder i Helsingørs Avis den 27. maj 1828 – »Mad. Dorsch Sangerinde fra Theatret i Reval«, der »vil have den Ære at vise sig for det ærede Publikum i nogle Gæsteroller«; hun medbragte sin mand, men om ham hører vi kun to gange, nemlig, da ankomsten meldes i listen over indrejste den 22. maj (»Skuespiller Dorsch og Kone«), og i listen over dødsfald i Helsingør den 29. juni 1828: »Skuespiller Christian Wilhelm Dorsch«.¹²⁶ Efter denne tragiske hændelse finder vi blandt de udrejste fra Helsingør den 3. juli: »Skuespiller Trostmann, Skuespillerinde Mad. Dorsch«.¹²⁷ Derfor træffer vi i denne del af spilleperioden ikke blot en bravourarie af den yndede italienske operakomponist Ferdinando Paër (1771-1839), men også syngestykker og vaudeviller som »Skræder Kakadu, eller: De to Søstre fra Prag« af Wenzel Müller (1767-1835) (hvorfra Beethoven hentede melodien »Ich bin der Schneider Kakadu« til sine variationer for klavertrio, op. 121) Louis Angely's vaudeviller »Discipel-Streger, eller: De smaa Vildttyve« og (efter det franske) »Syv militaire Piger« (som i 1827 blev oversat af J. L. Heiberg og blev en stor succes såvel i København som i provinsen¹²⁸). Peter von Winters (1754-1825) syngespil »Den

reisende Student« (»Der Bettelstudent«, 1785) blev først givet efter mad. Dorsch's afrejse, men naturligvis havde Becker andre sangkræfter i sit personale, bl.a. datteren, Adolphine Rosenbusch, gift med en af selskabets skuespillere. Musik var der naturligvis også i det flere gange opførte melodrama »Den Forældreløse og Morderen« (en morderisk titel!), hvis text skyldtes Ignaz Friedrich Castelli (1781-1862), der her som i flere tilfælde havde lånt og bearbejdet en fransk text; musikken skyldtes den østrigske komponist Ignaz Xaver, Ritter von Seyfried (1776-1841), der var elev af bl.a. Mozart og Peter von Winter og som i en lang årrække var kapelmester hos teaterdirektøren og librettisten Emanuel Schikaneder (ham med »Tryllefløjten«); Seyfried var en yderst frugtbar komponist og skrev over 100 operaer, balletter og melodramer.

Vi har grund til at tro, at Beckers selskab havde betydeligt bedre besøg end Ehlers. Alligevel spandt man jo ingenlunde guld som skuespiller, hvad nogle avertissementer i Helsingørs Avis under selskabets ophold vidner om. Således annoncerer selskabets ene sangstjerne, mad. Caroline Adolph den 15. april:

Forældre, som maatte ønske deres Døttre underviste i at forfærdige Blomster; har jeg den Ære at bekendtgjøre: at jeg forfærdiger alle Slags Blomster i forskjellige Couleure. Der vil blive taget Hensyn paa den moderate Betaling for dem

som anbetoes mig til Underviisning. Min Boepæl er hos Madame Hansen paa Steengaden No. 22.

Caroline Adolph
Skuespillerinde.

Mad. Adolph gav også en stor koncert den 4. juli i Øresunds Klubs Sal, men programmet kender vi desværre ikke, da det »vil... ved Placater nærmere blive bekendtgjort«. ¹²⁸

Selskabet rejste iøvrigt ikke strax langt bort fra Helsingør, idet det den 20. juli gav en forestilling på teatret på Fredensborg Slot ¹³⁰ (»Elskeren paa Prøve« af Fr. Ziegler, og »Den drillede Tapetmager«).

XII

Det dramatiske Selskab stod jo stadig som ejer af teatret, men brugte det så godt som ikke selv. Men helt havde man ikke opgivet ævred, selv om det så mørkt ud. I Helsingørs Avis for 25. oktober 1827 finder vi følgende bekendtgørelse:

Ihændehaverne af de af det dramatiske Selskab her i Staden i sin tid udstædte Actiebrev for Bidrag til Opførelsen af Theaterbygningen m.v. indbydes herved til at møde eller lade møde i en Forsamling i Selskabets Værelser Gaarden No. 220 i Bjergegaden Torsdagen den 8de November d.A. om Formiddagen Kl. 10 for om muligt at træffe en Forening om bemeldte Actiegjelds successive Indfrielse. Actiebrevene bedes medtage.

Directionen for det dramatiske Selskab i Helsingør d. 22 October 1827.

J. G. Lorenz. C. Gradman.
Kirck. J. Petersen.

Selskabets forestillinger (og rollehefternes datering viser, at man stadig opførte adskillige stykker) averteres ikke i avisen. En enkelt kan vi dog snuse os frem til. I avisen den 25. december 1827 findes følgende efterlysning:

Ved Forestillingen i det dramatiske Selskab d. 22de dennes er tabt en Diamants Brystnaal for hvis Tilveiebringelse loves en passende Douceur, naar man behageligen melder sig paa Politiekammeret.

Hvad der spilledes, nævnes ikke; men i næste nummer af avisen, den 29. december averterer rektor S. Meisling, kendt som H. C. Andersens plageånd, flg.:

Blomsten paa Kullafjeld, en dramatisk Spøg i 2 Acter, faaes heftet for 5 Mk. paa den lærde Skole.

Stykket blev ellers trykt i fjerde bind af A. P. Liunges tidsskrift »Hertha« (pag. 161-271). Den samlede text findes mærkeligt nok ikke i Det dramatiske Selskabs rollearkiv, derimod enkelte rollehefter med undertagelse af den ene kvindelige hovedperson, Carolines. Det er ikke det eneste værk af Meisling, Det dramatiske Selskab opførte; i arkivet findes et omslag med påskriften »Columbine som Due« – en lille prolog, Meisling havde udgivet i 1820; formodentlig har opførelsen

dog først fundet sted efter at Meisling i 1826 var blevet rektor i Helsingør. – At gå nærmere ind på denne – lidt tynde – vaudeville, tillader pladsen ikke. Men et par enkeltheder skal her fremdrages, fordi de belyser træk i Helsingør Theaters og Det dramatiske Selskabs liv.

»Scenen er paa Helsingørs Toldbod. Man seer Enkelte, som gaae op og ned ad Broen. Ude i Havnen hører man Arbeidernes Chor.« Er Meisling ikke nogen stor digter, har han dog i hvert fald vidst, at publikum altid begejstres over på teatret at møde noget, de er fortrolige med; og der er jo megen lokalstemning i denne indledning. I det efterfølgende er der den ene lokale hentydning efter den anden, og også nogle, der viser hen til teatret. Det fremgår således, at den unge pige, som helten, Lieutenant Walter, vil vinde, bor (hos sin fader) i Bjersegade, altså tæt ved teatret. Hun er af sin fader lovet bort til den naragtige amtsforvalter Schlick fra Jylland (o, disse jyder!), som Walters ven Sylow prøver at få til at drage til kullen efter en opdigtet blomst. For at få ham vel afsted fortæller Caroline ham en lang historie om noget, hun har læst, og da hun er noget vidtløftig, hvisker Sylow til hende: »For Guds Skyld, Frøken! begynd dog ikke saa langt ude. Carlsen retter an i Dramatiken Kl. 9; den er allerede halv otte, og et ædelt Publikum begynder at faae Appetit« – et fornøjeligt træk fra selskabets dagligliv – man kunne både spise og spille

billard i selskabets lokaler, og værten hed virkelig Carlsen.

Første akt (der er noget lang) slutter med en pudsig replik af Sylow: »Tillader De altsaa, at jeg byder Dem min Arm, for at ledsage Dem til Deres kjære Pastor fido... Det er ogsaa godt for Tidens Eenheds Skyld, at der gaaer nogen Tid hen imellem Acterne; Damerne begynde at føle Lyst til at meddele sig, og de Herrer Musici, som have spillet saa tappert i Orchesteret, føle en svær Attraa efter at komme op paa Punsche-Salen. Altsaa til Glaciet!« Meisling er just ikke galant over for det kvindelige publikum.

I Stykkets slutning, hvor det for Sylow gælder om at få de rette elskende smækket sammen, fremstiller han for Carolines far, den rige købmand Goldmann (navnet er antagelig inspireret af den rige Salomon Goldkalb i Heibergs »Køge Huuskors« fra 1825),¹³¹ hvilken skændsel det vil være, hvis amtsforvalteren rejser fra byen med den unge Wilhelmine, som han i mellemtiden har truffet, – uden at Caroline er forlovet med en anden, og Goldmann svarer hertil: »Ja, Guds Død, saa risikerer hun, hverken at komme i Dramatiken, eller paa Klubballerne, og saa er min Ære jo skammeligen beklirket«. Og vi kan herved sende en tanke til Ole Lunds erindringer om klubberne.

Annoncer i Helsingørs Avis vidner iøvrigt om, at Carlsen solgte fødevarer ud af huset, og at Det dramatiske Selskab lånte bøger ud af sit bibliotek.¹³²

XIII

Omkring år 1800 kom Pasquale Casorti til København med sit »store italienske Selskab«, som indførte pantomimen i Danmark – den, vi endnu kender fra Pantomimeteatret i Tivoli. Blandt de mange kunstnere i selskabet var en »stærk mand«, *Philippo Petteletti* (1783/84-1845). Han rejste tilbage til Italien, men kom i 1816 atter til Danmark, denne gang med hele sin familie, og nu optrådte han selv som komiker; han sluttede sig sammen med et andet udenlandsk selskab i København, det Kuhnske (som vi senere skal lære at kende), og interessentskabet, der ikke måtte optræde inden for voldene (der havde Det kgl. Teater monopol) slog sig ned på det ny Morskabsteater på Vesterbro (overfor Den kgl. Skydebane). Imidlertid brød han ud i 1827 og byggede sit eget teater på landstedet Blaagaard, idet han omdannede Blaagaards hovedbygning til det første Nørrebros Teater. Det kneb dog til stadighed for den udmærkede teaterentreprenør at skaffe penge nok, skønt han bestandig skaffede talentfulde kunstnere hertil, og ikke bare spillede pantomimer, men også engagerede italienske operasangere. Pengetrangen var også årsag til, at han indimellem drog ud i de danske provinser, og her opførte forestillinger, som halvt var en slags cirkusforestillinger med akrobatik og linedans, halvt bestod af de pantomimer, han faktisk havde taget i arv fra gamle Casorti (og som også opførtes af an-

dre lignende selskaber, det Kuhnske og det Pricenske).

I slutningen af marts 1829 kom han første gang til Helsingør, hvor selskabet opholdt sig en hel måned. Med i selskabet var den franske lidenanserfamilie Longuemare.

Pantomimen, som vi kender den, er en udløber af den italienske *commedia dell'arte*, der opstod i Italien i det 16. århundrede. Det var en form for teater, som overalt i Europa satte sit præg på teatrets kunst med sin improviserede dialog over et på forhånd opgivet handlingsforløb, et *scenario*, og det hele hvilede nu på den enkelte skuespillers evne til at skabe sine replikker, der understreges af hans og hendes bevægelser. Persongalleriet består af faste figurer, som går igen i alle stykker: Il capitano (oftest en spanier), il dottore (en lærd pedant, ofte fra Bologna), den giftesyge gamle mand Pantalone, et par unge piger: den fornemme frøken og tjenestepigen, Columbina, og så tjenerskabet: Arlecchino – den snu og listige, men ikke særlig kløgtige fyr, og den mere ondskabsfulde Brighella. Mens kvinderne spillede uden maske, bar de mandlige skuespillere halvmasker, som har en fast form til hver enkelt persontype. Arlecchino bar en sort halvmaske, med en stor vorte i panden, mens hans klædedragt vidnede om hans lave sociale status – den bestod af brogede lapper. Vi ser, at der er langt til den pantomime, vi kender, og komedieformens vej til Danmark var også lang. Den gik over Frankrig, hvor

commedia dell'arte i det 17. og første halvdel af det 18. århundrede spillede en stor rolle, dels som markedskomedie, dels på de etablerede scener i Paris. Undertiden foregik forestillingerne som stumspil, idet der af og til udstedtes forbud mod talt dialog, fordi man enten havde krænket regeringen eller andre etablerede teatres (f.eks. operaens) rettigheder. – I England blev commedia dell'arte til pantomime. Det kan skyldes, at een af de bedste Harlequins, danseren akrobaten John Rich (1682-1761) stammede og havde svært ved at sige replikker, men der kan vel også have været andre grunde dertil. (Disse pantomimer må endelig ikke forvexles med de endnu kendte engelske Christmas Pantomimes, der intet har til fælles med commedia dell'arte-pantomimen). Figurerne ændres noget under opholdet i England, – det gælder navnlig tjenestepigen Columbine og tjeneren Harlequin, der bliver en adræt og fix ung mand i det elegante brogede kostume vi kender, og med reminiscensen af den gamle Arlecchino-maske, nu blot en lille halvmaske. Der sker en borgerliggørelse af både personer og emner, en udvikling, der i høj grad er blevet fortsat her i Danmark. Harlekin er nu en elegant (men næppe rig) ung Mand, ingenlunde tjener, men bejler til Columbine, som ikke længere er tjenestepige, men datter af en agtværdig, velhavende gammel herre, Kassandra, der er trådt i stedet for commedia dell'arte's *dottore* og *Pantalone*;

I pantomimen »Harlekin mekanisk Statue« (og det var nok den, Pettoletti opførte med titlen »Harlequin som Statue«) efterligner Pierrot Harlekin som mekanisk statue. Kassandra trækker mekanikken op. – Tegning af C. A. Hagen.

og han ligner dem aldeles ikke, thi hvor doktoren er komisk ved sine lærde floskler og Pantalone ved sit koleriske temperament og sin blanding af faderlig strengthed og gammelmands-liderlighed, er Kassandra blot en stædig og konservativ bedsteborger fra Napoleonstidens København. – Den hvide tjener går naturligvis tilbage til commedia dell'arte, især den franske, men i vore pantomimer er der jo kun een tjener – den hvide, dumsnu Pierrot, som altså i sig forener samtlige gamle tjenerskikkelser, – egentlig også dele af den gamle Arlecchino.

Noget pantomime havde man kendt i Danmark allerede i det 18. århundrede (o. 1750 lavede den italienske balletmester på teatret på

Charlottenborg pantomimer i italiensk/engelsk stil) og kort efter spillede John Rich's pantomime »Harlequins Fødsel« på Komediehuset på Kongens Nytorv, men det er først med Casorti og Pricerne, at pantomimen o. 1800 rigtigt indføres og gror fast i Danmark.

Og nu kommer den så med Pettoletti til Helsingør i 1829.

De pantomimer, Pettoletti opførte på Helsingør Theater i 1829, var følgende, af hvilke vist kun to har fundet vej (og vist i en noget forvansket udgave) til Påfugleteatret i Tivoli; vi kender ikke handlingerne, men for den, der er nogenlunde fortrolig med pantomimerne i Tivoli, giver titlerne dog nok et fingerpeg:

Harlequin død og levende – Harlequin Statue, eller: Kjøbmanden i Smyrna – Harlequin Maler ved Trolddom – Harlequin Skelet, beskyttet af en velgjørende Aand – Harlequin beskyttet af Amor.

Helsingoranerne skulle senere i århundredet opleve flere af de for os så velkendte pantomimer på deres teater. Der var derfor rimelighed i, at jeg så sent som i 1969 forhandlede med Pantomimeteatrets daværende leder, Niels Bjørn Larsen, om et gæstespil i »Den gamle By« på Helsingør Theater, men da det ville kræve meget store investeringer i et særligt sæt dekorationer i størrelse til vort teater (Pantomimeteatret er langt højere) måtte planen opgives. Også med mimikeren Armand Miehe har jeg i sin tid forhandlet om pantomimer, men også

det måtte lægges til side af økonomiske grunde.

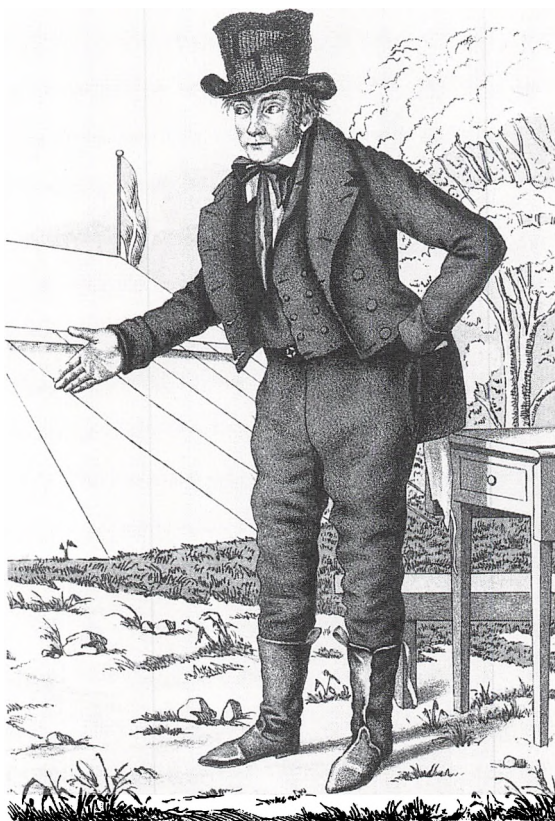
I 1831 vendte Pettoletti tilbage, men denne gang kun som entreprenør, muligt for Foureaux's Kunstberiderselskab (Circus Gymnasticus), der også havde optrådt i en af Pettoletti ny opført teaterbygning på Nørrebro i København med både artister og afrettede dyr (aber, hunde og papegøjer); om Foureaux også medbragte sin berømte elefant (der gik gennem scenegulvet på Nørrebro-teatret) til Helsingør, melder avisen intet om; den har i hvert fald ikke været på vort teater. Det skal dog siges, at Pettolettis navn heller ikke nævnes i forbindelse med Foureaux. Det er derimod ham, der et halvt år senere, i efteråret 1831, underskriver annoncerne, da det Trede'ske selskab giver forestillinger med afrettede europæiske og africanske dyr.

Også andre artister benyttede teatret. Således gav en J. Beck den 6. august 1829 en forestilling i to afdelinger med »Indiansk Jongleur-Kunster«, den 20. september samme år et »Indiansk Academie i 2 Afdelinger« og den 14. februar 1830 »Stort Indiansk Academie med flere nye Kunstøvelser«. I september 1830 gav tryllekunstneren B. Bosco, der samme sommer havde optrådt på Vesterbroes Morskabsteater, tre forestillinger »med 20 Kunst Productioner«.

Men også finere teaterkunst nåede til sundtoldsbyen.

Forskellige af Det kgl. Teaters skuespillere aflagde jævnligt besøg;

Christen Niemann Rosenkilde (1786-1861) var student fra Slagelse og blev kordegn ved Frue Kirke i Århus. I 1812 kantor ved domkirken og overlærer ved fattigskolen. Men 1816 søgte han ansættelse ved Det kgl. Teater, hvor han til kort før sin død udfyldte pladsen som en af teatrets betydeligste karakterskuespillere. Med sin store musikalske kvalitet fik han betydning for den Heibergske vaudeville. – Her som Trop i »Recensenten og Dyret«, som han også gav prøver af på Helsingør Theater. – Stik af C. Brun.

ROSENKILDE som TROP.

*Udsig det mere i forholdt med sine 2 sønnes
som han det mere bekræftede end.*

og mens det i andre provinsbyer på grund af teatervirksomheden i København kun var i sommermånederne, sådant kunne ske, fandt gæstespillene i Helsingør sted både vinter og sommer. Den 23. august 1829 opførte et selskab af kongelige skuespillere Th. Overskous helt nye lystspil »Østergade og Vestergade, eller: Det er Nytaarsdag i Morgen«, der ved premiøren på Det kgl. Teater 31. december 1828 havde gjort

stor lykke. Og da der er grund til at formode, at det var skuespillerne fra første opførelse (med enkelte undtagelser), der viste dette fornøjelige stykke, hvor Overskou for første gang tegnede et billede af det jævne københavnske smaaborger-skab, har rollelisten omtrent set således ud: Mikkell Stolpe: P. J. Frydendahl – Isidora, hans anden kone: madam Birgitte Elisabeth Andersen (eller måske snarere jfr. Henriette

H.F. C. Foersom som Literatus Ledermand
Abel 1794. 1850. 1858.

Christen Foersom (1794-1850) spillede som skriver på amtskontoret i Odense dilettantkomedie; indsigtfulde folk anbefalede ham til Det kgl. Teater, hvor han debuterede 1821, og blev en glimrende fremstiller af jævne borgere. Her som Ledermand i »Rencensenten og Dyret«. – Stik af C. Brun.

Jørgensen, der alternerede med mad. Andersen; jfr. Jørgensen havde slægtninge i Helsingør) – Julie, hans datter af første ægteskab: Jfr. Elisabeth Frederikke Heger (senere mad. Holst) – Jesper Stolpe, isenkræmmer, hans broder: P. Holm – Trine, Jespers kone: Mad. A. D. Liebe (om hende, se nedenfor) – Ane, deres datter: Jfr. Frederikke Lange (senere mad. Larcher) – Zacharias, brødrenes brodersøn: G. J. Liebe – Ludvig Thostrup, Isidoras broder og Mikkell Stolpes svend: C. N. Ro-

senkilde – William Faulkland: G. Stage – Ephraim Golz: dr. Ryge. – To børn, på Det kgl. Teater spillet af henholdsvis jfr. Johanne Luise Pätges, senere fru Heiberg, og Carl Winsløw, men vi maa tro, at jfr. Pätges allerede da er blevet afløst af den, der samme efterår overtog rollen, nemlig dr. Ryges datter, jfr. Nathalie Ryge (senere grevinde Holck), idet fru Heiberg i sine erindringer kun omtaler eet besøg på Helsingør Theater (se nedenfor).

Allerede en måneds tid efter vendte C. N. Rosenkilde tilbage – alene – for den 27. september at give enkelte scener af nogle af sine glansroller på Det kgl. Teater: Heibergs monolog »Supplicanten«, scene og arie af Mozarts »Figaros Giftermaal« (Basilio), og »Trops Morgensværmerier i Dyrehaven« (et uddrag af Heibergs vaudeville »Recensenten og Dyret«). – Den 18. oktober samme år kom der atter kongelige kunstnere, denne gang anført af teatrets førende sanger og charmør, Giovanni Battista Cetti (1794-1858), med et uddrag af en af teatrets nyeste succes'er på syngespilområdet, Aubers »Muurmesteren«. Vi ved ikke, hvem der ellers deltog, men må vel antage, at hovedrolleindehaverne var med, hvilket bl.a. omfattede J. F. Kirchheiner (1798-1865), mad. Anna Wexschall (senere fru Nielsen) (1803-1856), Christen Foersom (1794-1850) og mad. A. D. Liebe.

I januar 1830 gav N. P. Nielsen (1795-1860) og nogle af hans kolleger Kurländers og Th. Hells »For-

Johanne Luise Pätges (senere fru Heiberg) (1812-1891) som Trine Rar i »Aprilsnarrene« – hendes gennembrudsrolle på Det kgl. Teater i 1826, og den, hvori hun optrådte på Helsingør Theater i 1830. – Maleri af C. Petersen, 1826.

nuftgiftermålet« og Scribes »Formynder og Myndling« – begge nyheder fra Det kgl. Teater. N. P. Nielsen havde startet sin karriere som skuespiller, da han som ung løjtnant på Kronborg var et flittigt medlem af officerernes dramatiske selskab her; efter at være blevet premierløjtnant bad han Det kgl. Teaters direktion om tilladelse til at få en debut, han trådte ud af hæren, og blev i en menneskealder en af de bærende kræfter på Kongens Nytorv, især efter dr. Ryges død.

En af Det kgl. Teaters mest fremragende kræfter, først og fremmest i det komiske rollefag, men også i andet, var madam Anna Dorthea Liebe (1784-1838); hendes talent spændte meget vidt, – på samme tid spillede hun Donna Elvira i Mozarts »Don Juan«, Jomfru Æbeltoft i »Gulddaasen«, Magdelone i »Julestuen«, Marthe i »Jean de France« og Cherubino i Mozarts »Figaros Giftermaal«. Men desværre kom hun til skade, da hun en aften under en forestilling sprang ned fra en forhøjning og brækkede benet; benet blev sat meget dårligt sammen, og en tid lang spillede hun med en klods under den ene hæl. Men det blev værre, og i juni 1830 tog hun sin afsked fra teatret. Hun flyttede nu til Helsingør, hvor hun havde en søn, der var organist (faderen var Edouard du Puy). »Hun ønskede en Afskedsforestilling i Helsingør til egen Indtægt« skriver fru Heiberg i »Et Liv gjenoplevet i Erindringen«, »og vilde til denne give »Aprilsnarrene«. »Men hvad er »Aprilsnarre-

ne«, »sagde hun til mig, »naar jeg ikke kan spille med min egen lille Trine?« Hun bad mig derfor følge med til Helsingør for at deltage i denne Forestilling. Jeg kunde ikke afslaa denne ældre Kunstnerinde hendes Bøn, uagtet jeg alt i flere Aar ikke mere havde spillet Trine, da jeg nu var altfor stor til at spille en halvvoxen Pige. Jeg reiste altsaa i Selskab med hende, min Forlovede [skuespilleren Christopher Hvid] og de øvrige Medspillende til Helsingør paa den bestemte Dag – en Tur, der i høj Grad mishagede Heiberg, som fandt det upassende for mig at reise ned til den lille By for der at spille Comedie. Han var formelig vred herover og ikke til at stille tilfreds, sagde, at jeg ikke forstod min egen Stilling, at jeg ikke vidste, i hvor høi Grad mine Venner vilde finde en slig Reise under min Værdighed, at hvad de andre Skuespillere kunde gjøre, gjaldt ikke for mig, og meget Saadant... Det glædede mig ret endnu en Gang at udføre Trines Rolle og at spille med Madam Liebe, der var en uovertræffelig Fru Bittermandel. Alle vare i den gladeste Stemning, og mit let bevægelige Sind lod mig glemme alle Tryk, saa at jeg med ungdommelig Lystighed deltog i de Andres Munterhed.«¹³³ Forestillingen bestod iøvrigt af Contessas lystspiel »Jeg er min Broder«, det komiske digt »Den gamle Frakke«, fremsagt af C. N. Rosenkilde, der også sluttede forestillingen med »i Costume« at bringe »Beneficiantindens Tak«. – Udover de nævnte kunstnere må

Mad. Liebe som Marthe i „Jean de France“.

Madam Anna Dorthea Liebe, f. Sølvter (1784-1838) som Marthe i »Jean de France«. – Stik af C. Brun.

Omkring Helsingør Theater 175

vi formode, at mad. Wexschall, Carl Winsløw, J. L. Phister, Kirchheiner, Christen Foersom, jfr. Henriette Jørgensen og endnu nogle stykker

af teatrets kunstnere har deltaget, og således kastede glans over Helsingør Theater den 6. juni 1830.

Carl Winsløv (1796-1834) var et af sin tids skuespillergenier. Kom 1814 ind på den dramatiske skole på Hofteatret, og udviklede ved sejt arbejde sine sjældne naturgaver (men også ved en studierejse til Tyskland). – Brillerede ved dr. Ryges side i Schillers »Røverne«, men gjorde sig også i komiske roller, bl.a. som Joseph Golz i »Østergade og Vestergade«. 1834 vandt han sin største kunstneriske sejr som »Ludvig den Ellefte« i en tragedie af C. Delavigne; efter premièren brød hans fysik sammen – og et halvt år efter døde han.

Årsberetning 1991

En årbogs faste rygrad er årsberetningen; men denne gang har medarbejderne haft så meget på hjerte, at bogen, hvis den ikke skal sprænge alle rammer – også de økonomiske – kun har fået plads til overs for en meget kort årsberetning. En bredere, mere fortællende skildring af museets virksomhed må derfor udskydes til årbogen 1992. Her vil vi nøjes med at bringe et kort resume af de væsentligste kendsgerninger.

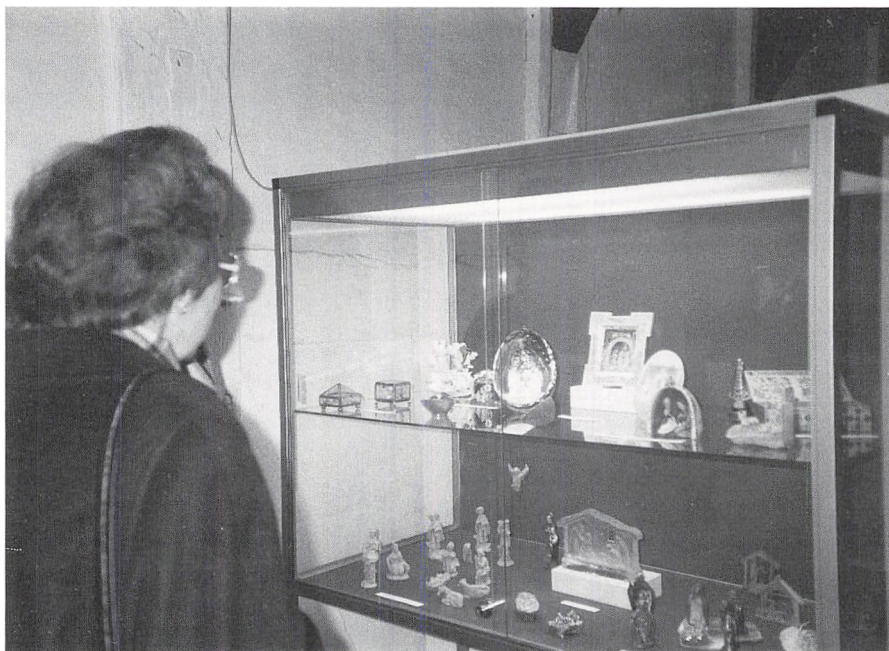
Den 23. juni 1991 blev huset fra Møllergade i Svendborg – kaldet »Fichs Gård« – indviet, og der arbejdes nu videre med interiørerne, der skal rumme skrædderværksted, kobbersmedeværksted og en lille lejlighed for en hjemmesyerske. Ny er også »sponsorsøjlen« – en søjle, der giver information om museumsarealet lige ved indgangen, og som indeholder en fortegnelse over museets sponsorer. I gården bag Næstvedhuset er der opsat borde og bænke således, at gæster – der tænkes især på skolebørn – her kan spise deres medbragte mad. Ydermere har man afsluttet basis-installationerne – dvs. nedlægning af elkabler – således, at renoveringen af den uden- og indendørs belysning kan skride hurtigt frem.

Vedligeholdelsesarbejder er ud-

ført på Kannikegadehuset, Borgmestergårdens østfløj, Lemvighuset, Haderslevhuset, Farveriet, Smedien, Århuskiosken, den lille vandmølle og restaurant »Prins Ferdinand«. Det store drivhus fra Bernstorff, hvis bagmur hældede faretruende, fik en ny bagmur – bedre funderet end den gamle.

I de to magasinhaler i Trige har man året igennem arbejdet med op-sætning af fast inventar og indflytning af store mængder museums-genstande. Det er lige før, hallerne nu er fyldte. Postladen er tømt for uvedkommende magasinering og vil efter istandsættelse atter blive tilgængelig for besøgende.

Årets vigtigste erhvervelse var uden sammenligning ingeniør Karl Meys samling af legetøj – henved 4.500 enkelte stykker. En udstilling af denne mægtige samling forudsætter meget store indgreb i museets nuværende opstilling. Man vil flytte musiksamlingen til Aalborggården, således at hele Næstvedhuset bliver legetøjsmuseum. Endvidere er der bestræbelser i gang for at indsamle effekter til en isenkræmmer. I første omgang gælder det isenkræmmerlavets 300-års jubilæum i 1993, hvor man vil præsentere resultatet i København – der-

Juleudstillingen 1990 handlede om »Julekrybber« og bestod først og fremmest af Ingeborg Petersens store privatsamling af julekrybber. Udstillingen vakte stor interesse hos publikum. Her en montre med små krybber og krybbefigurer.

næst en permanent placering i »Den gamle By«. Fra Odense har vi modtaget tilsagn om »De Eilskovske Boliger« – en stiftelse fra 1700-årene for ældre kvinder, som blev nedtaget i 1933, men endnu ikke har fundet sin fremtidige plads.

Komiteen til genrejsning af Møntmestergården fra København er nu dannet. Den omfatter bl.a. viceborgmester i Århus Olaf P. Christensen, nationalbankdirektør Erik Hoffmeyer og EF-kommisær, fhv.

minister Henning Christophersen. Arbejdet med at rejse byggesummen indledes i efteråret 1991.

Man har påbegyndt arbejdet på en fuldstændig renovering af apotekets have. Der er opført nye plankeværker, idet området for fremtiden skal fremtræde som en lukket barokhave med strengt regulerede bede. Beplantningen vil blive apoteker- og krydderurter. Museets billetthus ved indgangen vil i vinterens løb blive udskiftet med en muret

Som andetsteds nævnt har man ændret på forholdene omkring museets hovedindgang fra Warmingvej. Der anlægges således en lille plads bag ved restaurant »Prins Ferdinand«, og her har man også opført en søjle, der udover at have et kort over »Den gamle By« også har en fortegnelse i stort format over alle museets sponsorer. Her er søjlens tag under anbringelse.

kopi af acciseboden fra Korsør. Den vil i fremtiden dels tjene til billet-salg, dels som toilet, idet de nuværende, mindre hensigtsmæssige toiletter ved Warmingsvej lukkes.

I økonomisk henseende blev året 1990 særdeles gunstigt for »Den gamle By«. Besøget voksede atter, og hermed steg entréindtægten, der nu udgør en meget væsentlig del af museets finansielle fundament.

Sæsonen 1991 ser ud til at overgå rekordsæsonen 1990. På nuværende tidspunkt ligger besøgstallet ca. 4% over sidste år og entréindtægten knapt 3% over. »Den gamle By« havde i 1990 289.100 besøgende, hvoraf 180.000 erlagde 4.739.000 kr. i entré. Efter særlig aftale med en turistvognmand fik 10.000 polske skolebørn i sommerens løb fri adgang til museet.

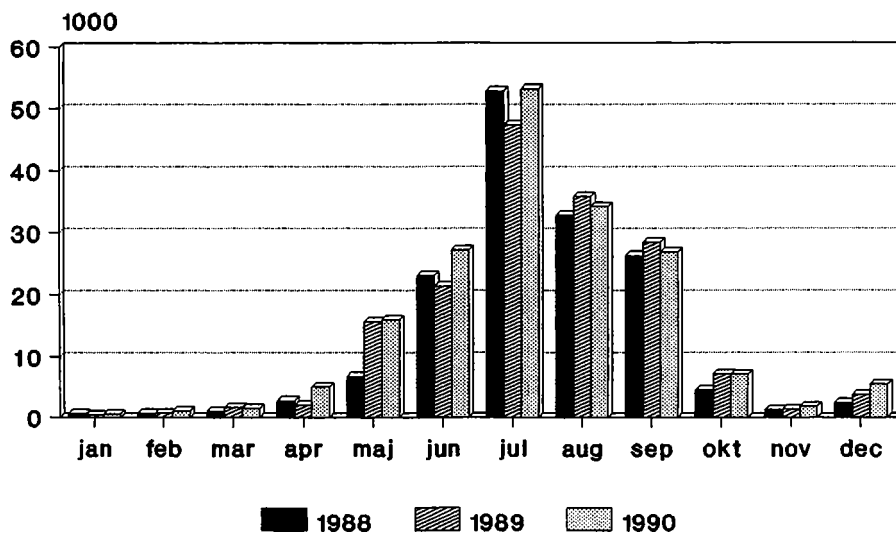
Museets bestyrelse består ved udgangen af 1991 af: direktør S. Chr. Møllerup (formand), bankdirektør, cand.jur. N. P. Bager (næstformand), murermester Kaj Buch Andersen, musiker Anders Errboe, professor, dr.jur. Ole Fenger, administrerende direktør Peter Jensen, formanden for Arbejdernes Fællesorganisation Torben Brandt Nielsen, Asbjørn Toftøj Olsen samt rigsantikvar, professor, dr.phil. Olaf Olsen. Endvidere sidder museumsinspektør, cand.mag. Birgitte Kjær i bestyrelsen som medarbejdernes repræsentant, dog kun med observatørstatus.

På personalefronten er der i 1991 sket følgende: Konserveringstekni-

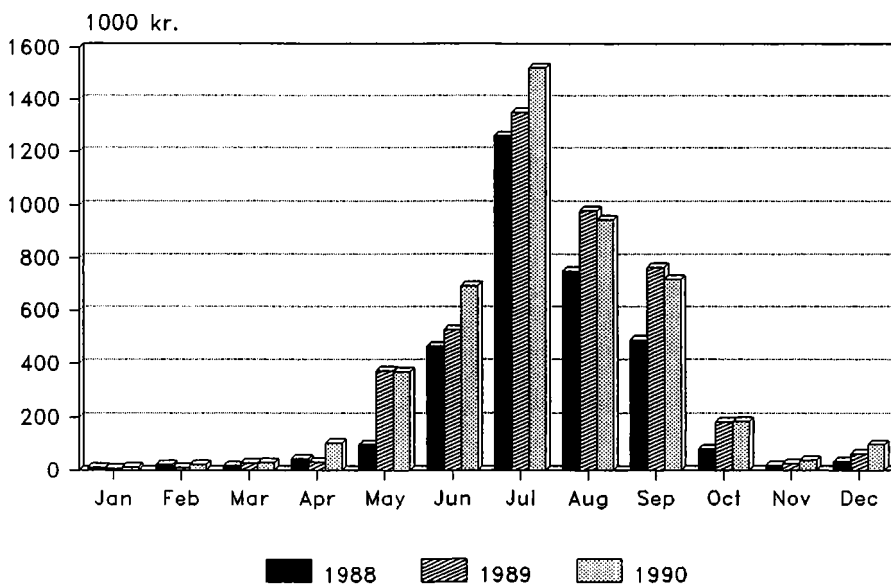
ker Jens Siig Gaardsvig kunne den 13.3.1991 fejre 25 års jubilæum i »Den gamle By«. Opsyn fru Karen Kaiser gik på pension den 14.7.1991, og fru Ruth Tanggaard trak sig tilbage den 30.9. Gartner Gitte Kidmose Røn tiltrådte den 1.12.1990 og kontorassistent Birgith Raun den 1.3.1991. Førstnævnte som en direkte følge af kommunens sparebe-stræbelser, og Birgith Raun som et udtryk for den øgede aktivitet på museet. Birgith Raun vil primært være beskæftiget i PR-afdelingen.

Det faste personale består ved årets udgang af mag.art. Erik Kjersgaard, direktør – Poul Jacobsen HD, administrationschef – cand. mag. Ebbe Johannsen, inspektør – mag.art. Henrik Nyrop-Christensen, inspektør – cand.mag. Birgitte Kjær, inspektør – cand.mag. Marianne Ritzau, inspektør – Lars Vester Jakobsen, konservator – Bue Beck, arkitekt – Jens Siig Gaardsvig, konserveringstekniker – Svend Nielsen, konserveringsassistent – Michael Calaminus, konserveringsassistent – Jørgen Olesen, murerformand – Rasmus Leth Jakobsen, tømrerformand – Leif Thomsen, maler – Erna Thomsen, bogholder – Anna-Marie Kraft, kontorassistent – Irmelin Kielsgaard, korrespondent – Inga Hansen, kontorassistent – Birgith Raun, kontorassistent – Finn Lund, vagtmester – Gitte Kidmose Røn, gartner – Heiner Thorø, museumsbetjent – Inger Gøth, rengøringsassistent – Rita Bøhl, rengøringsassistent – Mette Jensen, opsyn – Jette Kastberg, opsyn.

Besøgende gæster (Betalende)

Entréindtægter

Regnskab for 1990:

i 1.000 kr.

Indtægter:

Offentlige tilskud	I alt	5.356
Entré		4.402
Salg af tryksager, souvenirs m.v.		537
Århus festuge		54
Forpagtningsafgift fra restauranterne		420
Andre forpagtere (pottemager og bager)		92
Diverse		<u>52</u>
	Indtægter i alt	<u>10.913</u>

Udgifter:

Lønninger	5.868	
Vedligeholdelse og drift af bygninger	3.081	
Administration	624	
Øvrige driftsomkostninger	578	
Afskrivninger (restauranter og nye magasinbygninger)	565	
Henlæggelser	<u>175</u>	
	Udgifter i alt	<u>10.891</u>
	Overskud	<u>22</u>

Overskuddet blev overført til kapitalkontoen, der herefter pr. 31.12.1990 udviser en saldo på kr. 118.338,00.

Ud over ovennævnte lønningsposter er der i 1990 udbetalt 5.327.870 kr. til langtidsledige m.v., hvilken lønsum i sin helhed refunderes af Århus kommune.

Modtagne kontantgaver i 1991

Caritas	10.525,75 kr.
C. A. C. fonden – rådighedsbeløb	25.000,00 kr.
C. A. C. fonden – til køb af drejebænk	22.000,00 kr.
Fr. Ketty Gaardbo	10.000,00 kr.